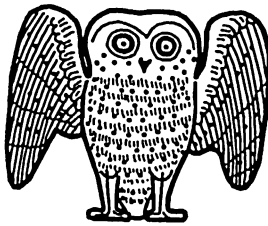

Дмитро Чижевський

ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ ДО ПЛАТОНА

хрестоматія

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Дмитро Чижевський

ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ ДО ПЛАТОНА

хрестоматія

МЮНХЕН
2015

ISBN 978-3-928687-24-9

Серія: *Varia*, Т. 66

Serie: *Varia*, Bd. 66

Дмитро Чижевський. Грецька філософія до Платона: Хрестоматія / Передмова Роланда Піча. – Мюнхен, 2015. – Х+386 с.

Це перша публікація хрестоматії «Грецька філософія до Платона» Дмитра Чижевського, яка містить українські переклади численних текстів з історії давньогрецької філософії. Хрестоматія була укладена 1926 р. як збірник вправ для студентів Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі.

Dmytro Čyževs'kyj. Die griechische Philosophie bis Platon: Chrestomathie / Vorwort von Roland Pietsch. – München, 2015. – X+386 Seiten.

Dies ist die erste Veröffentlichung der Chrestomathie „Die griechische Philosophie bis Platon“ von Dmytro Čyževs'kyj, in der die ukrainischen Übersetzungen von zahlreichen Texten aus der Geschichte der altgriechischen Philosophie enthalten sind. Die Chrestomathie wurde im Jahr 1926 als Übungsbuch für die Studenten des Ukrainischen Pädagogischen Drahomanov-Instituts in Prag zusammengestellt

У виданні дотримано деяких ортогографічних норм «Українського правопису. Проекту найновішої редакції» Інституту української мови НАН України, 1999 р., а також збережено окремі лексичні й стилістичні особливості тексту автора.

Дмитро Чижевський та його хрестоматія «Грецька філософія до Платона»

Один з найвизначніших українських літературознавців, славістів та істориків філософії ХХ ст. Дмитро Чижевський був змушений через політичні репресії в Україні назавжди покинути свою батьківщину. Майбутній вчений навчався в Гайдельберзі і у Фрайбурзі в Брайзгау, викладав в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та в Українському вільному університеті у Празі, згодом у німецьких університетах. Постійне місце праці Д. Чижевський знайшов тільки після Другої світової війни – у Гайдельберзькому університеті. Саме тут його чекало заслужене визнання, якого був позбавлений на батьківщині, зокрема в галузі порівняльного літературознавства та славістики.

Нижче подаємо стислий і, звісно, неповний огляд життя і творчості Д. Чижевського, відтак деякі зауваги щодо фундаментального значення його хрестоматії «Грецька філософія до Платона», яка вперше виходить у світ.

Життя і творчість

Дмитро Чижевський народився 18 березня 1894 р. в освіченій дворянській родині в м. Олександрія (Україна). Після закінчення з відзнакою гімназії студіював математику, астрономію і філософію в Санкт-Петербурзькому університеті (1911–1913). 1913 р. перейшов до Київського університету, де вивчав слов'янську філологію та філософію. Під час Української національної революції у 1917 р. став членом Центральної Ради. 1919 р. склав державний іспит. Готувався до викладацької роботи в Київському університеті та наукової праці в Академії наук, однак на заваді цим намірам стала більшовицька окупація України.

У травні 1921 р. Д. Чижевський втікає від каральних органів КДБ через Польщу до Німеччини. Спочатку Д. Чижевський зупинився у Берліні, згодом переїхав до Гайдельберга, де вже в літньому семестрі того ж року, а також у зимовому семестрі наступного (1921–1922), відвідував лекції та семінари Карла Ясперса (1883–1969) і Гайнріха Ріккерта (1863–1936). Упродовж 1922–1924 рр. в університеті Фрайбурга в Брайсгау відвідував лекції Едмунда Гуссерля (1859–1938). Там познайомився з Мартіном Гайдеггером (1889–1976 рр.), тоді асистентом Е. Гуссерля. У Фрайбурзі Д. Чижевський також відвідував заняття Ріхарда Кронера (1884–1974) і Юліуса Еббінггауса (1885–1981). У цей час він заприятелював із Гансом Георгом Гадамером (1900–2002), який 1939 р. став професором філософії в Лейпцизькому університеті, а з 1949 р. викладав у Гайдельберзькому університеті.

1924 р. Дмитро Чижевський переїхав викладати філософію до Праги, до Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, де 1925 р. він був призначений доцентом, 1927 р. – професором. З осені 1921 р. розпочнеться співпраця Д. Чижевського з Українським вільним університетом, який тоді також був у Празі. 1929 р. в УВУ вчений захистив другу дисертацію, того ж року був призначений доцентом, згодом (1932) – надзвичайним професором УВУ. Поза основною викладацькою діяльністю Д. Чижевський брав активну участь у роботі Празького лінгвістичного гуртка, заснованого Романом Якобсоном (1896–1982) та Миколою Трубецьким (1890–1938). Окрім того, Д. Чижевський був активним членом багатьох інших чеських, німецьких, українських і російських наукових інституцій і товариств тодішньої Чехословаччини. У Празі упродовж 1924–1932 рр. Д. Чижевський опублікував низку праць із філософії загалом та з історії філософії зокрема. З-поміж них – «Філософія на Україні» (1926). 1931 р. вийшов друком його «Нарис з історії філософії на Україні», перша спроба узагальненого представлення історії філософії в Україні.

1932 р. Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі було закрито через відсутність студентів, відтак чехословацький уряд суттєво скоротив фінансове забезпечення інституту. У зв'язку з цим багато німецьких вчених, Едмунд Гуссерль у тому числі, намагалися допомогти Д. Чижевському знайти місце праці в якомусь із німецьких університетів. Тоді, як і тепер, для молодих німецьких науковців це було пов'язано зі значними труднощами, часто взагалі виглядало нереально. Усе ж невдовзі, того ж самого 1932 р., Д. Чижевський влаштувався лектором слов'янських мов в університеті м. Галле, де викладав до 1945 р. Тут Д. Чижевський завершив свою докторську дисертацію «Гегель в Росії» (1933), через рік опублікував її у Райхенберзі (Судети) у збірнику «Гегель у слов'ян». 1934 р. у Варшаві вийшла друком українською мовою «Філософія Г. С. Сковороди» вченого. 1945 р. через наступ Червоної армії Д. Чижевський змушений був покинути місто Галле, оскільки йому загрожував негайний арешт. Відтак Д. Чижевський опиняється у Марбурзі, працює в університетському славістичному семінарі (до 1949 р.).

1949 р. Д. Чижевський переїжджає до Сполучених Штатів Америки. У США Д. Чижевський працює професором-гостем у Гарвардському університеті міста Кембридж, штат Массачусетс. 1956 р. у Нью-Йорку виходить його «Історія української літератури від початків до доби реалізму» (1975 р. перекладена англійською мовою).

У США Д. Чижевський почував себе не надто добре. 1956 р. він повернувся назад до Німеччини, до Гайдельберзького університету, де очолив Інститут славістики. Діяльність вченого цього періоду була надзвичайно активною і плідною для славістики як у Німеччині, так і за кордоном. 1962 р. Д. Чижевський був одногосно обраний головою «Спільки викладачів вищої школи Федеративної Республіки Німеччини і Західного Берліна». Серед численних праць

дослідника цього періоду можна виокремити написану німецькою мовою двотомну «Порівняльну історію слов'янських літератур» (Берлін, 1968) і розвідку «Сковорода. Поет, мислитель, містик» (Мюнхен, 1974). Остання праця була написана ще 1946 р., але в повоєнний час не було змоги її опублікувати. 1970 р. Д. Чижевський вийшов на пенсію. Його творчий доробок було пошановано в кількох ювілейних збірниках як у Німеччині, так і за її межами. Помер 18 квітня 1977 р. Похований у Гайдельберзі на цвинтарі Бергфрідгоф.

«Грецька філософія до Платона»

1926 року Д. Чижевський представив студентам Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі машинопис своєї «Грецької філософії до Платона». У цій хрестоматії вчений зібрав для вправ зі студентами свої українські переклади численних текстів з історії давньогрецької філософії від її початків до Платона, залишивши їх без коментарів чи інтерпретацій.

Можна без перебільшення стверджувати, що саме завдяки цій обставині «Грецька філософія до Платона» і досі не втратила своєї ані вартости, ані значення для студентів. Як зауважував сам Д. Чижевський у вступі до хрестоматії, вона призначена не для читання, а для студентів, які повинні навчитися інтерпретувати тексти філософів під керівництвом викладача. Інакше кажучи, ці тексти – підґрунтя для усіх, хто хоче зрозуміти початок і розвиток давньогрецької філософії.

Відібрані тексти потребують інтерпретації, яка завжди залежить від перспективи інтерпретатора, тобто інтерпретатор мусить знати, як розвивалася філософська інтерпретація від початку ХХ ст. до сучасности. Насамперед дослідник мусить бути свідомим герменевтичного повороту,

який відбувся в феноменології. Через радикальне філософське самоусвідомлення, впроваджене Едмундом Гуссерлем, згодом і Мартіном Гайдеггером, і через його рецепцію Фрідріхом Ніцше, було підставово змінено сенс філософії. Відтепер більше було неможливо займатися філософією як виключно історичною дисципліною. У цей же час конкуренцію європейській філософії з її винятковим правом на істину складають вчення з Китаю, Індії та інших культур. Через це філософія постала перед новим викликом.

В умовах нової ситуації Мартін Гайдеггер і Карл Ясперс одні з перших почали вступати у діалог зі східними вченнями. До цих внутрішніх викликів і проблем філософії додалися зовнішні, зумовлені швидким прогресом сучасної техніки та інформації в щораз більше глобалізованому світі. Посеред усіх цих змін і викликів питання М. Гайдеггера про початок філософії постало у цілком новому світлі.

Початок для М. Гайдеггера – це не щось минуле, це щось майбутнє. Іншими словами, у першому початку або в початковому мисленні міститься майбутнє. Майбутнє для М. Гайдеггера – це не той часовий вимір, якого немає тут і тепер, це такий часовий вимір, який відкриває граничні можливості минулого і теперішнього. М. Гайдеггер обґрунтовує таке розуміння своїм основним питанням про буття. Це питання визначає його тлумачення початку філософії у греків. Цей початок європейської філософії є одночасно початком кінця первісного одкровення буття і це одкровення було забуто. М. Гайдеггер вважав, що без врахування цього забуття буття немислимо зрозуміти історію європейської філософії, яка для нього є історією занепаду. З огляду на цей занепад М. Гайдеггер намагався віднайти забутий і втрачений початок мислення в іншому початку. Таким чином кінцева точка історії європейського мислення може бути місцем можливого повороту і відкриття нового початку мислення.

Уважна інтерпретація вибраних Д. Чижевським фрагментів про початок філософії у греків може послужитись українським студентам у їхній спробі зрозуміти перший початок і занепад європейської філософії.

Найновіші результати досліджень історії філософії від стародавніх греків до Платона:

Grundriss der Geschichte der Philosophie / begr. von Friedrich Ueberweg, hg. von H. Holzhey. – Basel: Schwabe Verlag, 1988. – 339 S.

Grundriss der Geschichte der Philosophie / begr. von Friedrich Ueberweg Die Philosophie der Antike. Bd. 1/1., Bd. 1/2. Frühgriechische Philosophie. In 2 Teilbänden. Hg. von Hellmut Flashar, Dieter Bremer, Georg Rechenauer, Basel: Schwabe Verlag, 2013. – 1061 S.

Grundriss der Geschichte der Philosophie / begr. von Friedrich Ueberweg Die Philosophie der Antike. Bd. 2/1. Sophistik, Sokrates, Sokratik, Mathematik, Medizin. Hg. von Hellmut Flashar, Basel: Schwabe Verlag, 1998. – 540 S.

Grundriss der Geschichte der Philosophie / begr. von Friedrich Ueberweg Die Philosophie der Antike. Bd. 2/2. Platon. Hg. von Michael Erler, Basel: Schwabe Verlag, 2007. – 792 S.

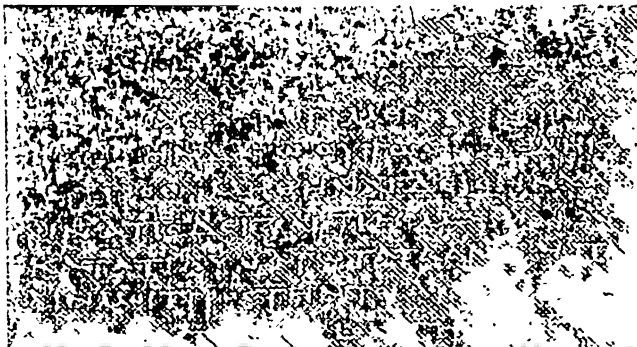
Роланд Піч (*Roland Pietsch*)

Переклад із німецької Катерини Панченко

ВСТУП

1. Джерела історії античної філософії

Як у всіх інших «науках про дух», так і в історії філософії, і може, більше, ніж у будь-якійсь іншій науці, дійсне знайомство з предметами можливе лише й виключно на підставі безпосереднього ознайомлення з «джерелами» – зі самим об'єктом дослідження. В історії філософії об'єкт дослідження – це думки філософів, передані в їхніх творах, у яких нам допомагають розібратися звістки про філософів, сучасні їм та пізніші.

Осібне місце посідає грецька філософія до Платона. Від представників цього періоду не збереглося цілих творів, маємо лише уривки, які в формі цитат залишилися від того або іншого античного письменника. Маємо також, і то дуже скупі, відомості про філософів тих часів: згадки дуже часто значно пізніші, анекдотичного характеру й – іноді ясно – лише віднесені до тієї або іншої особи, подібно звичайному віднесенню анекдотів до якоїсь історичної особи. Свідectва ж про зміст поглядів і теорій часто непевні, бо, вплетені в полеміку проти тих або інших поглядів, часто викладаються без згадки імені того, кому належать, тощо.

Тому щодо доплатонівської філософії історикові філософії спочатку доводиться проводити важку й невдячну працю реконструкції теорії на підставі детальної критики й аналізу тих уривчастих матеріалів, які часто-густо вриваються в найважливіших пунктах, не даючи таким чином досить вказівок саме там, де іноді одне слово дало б змогу усунути найрішучішу неясність і т. п. Тим часом саме цей перший в історії період розквіту філософії має надзвичайний інтерес: із певною примітивністю думки тут сполучується надзвичайна її сміливість та консеквентність, уперше формулюється більшість основних пунктів погляду й розвиваються їх висновки, **теоретичний** напрям думки переходить без довгих затримок до **практичного** здійснення в

житті. Задовільнити інтерес до доплатонівської філософії можна, лише склавши собі уявлення не тільки про гармонійну й злагоджену будову, якою є реконструкції, зроблені істориками, але й про ті *disiecta membra*, що є матеріалом, на підставі якого ця реконструкція проводиться. Розуміється, той, хто тільки починає свої студії історії філософії, не зможе ще поставитися критично до праці істориків філософії, бо для дійсної наукової реконструкції минулого треба не тільки знайомство з матеріалом, який **безпосередньо** торкається теми, але й ширші перспективи у сфері фактів, насамперед знання й чуття цілого культурного періоду. Але саме знайомство з матеріалом може бути підставою для дійсного розуміння і справедливої оцінки праці історика-реконструктора.

Отже, наша хрестоматія у двох аспектах може мати окреме значення для читача – як джерело для безпосереднього ознайомлення з доплатонівською філософією та як шлях до зрозуміння характеру й сенсу праці істориків філософії.

2. Уривки оригінальних творів

Оглянемо джерела, зібрані в нашій хрестоматії. Це:

- 1) уривки оригінальних творів;
- 2) цитати або близькі до тексту оригіналів перекази;
- 3) свідчення сучасників або з пізніших часів про життя й теорії філософів.

Як уже згадувано, власне оригінальних творів від доплатонівських філософів до нас звичайними шляхами не дійшло (якщо не брати до уваги сучасника Платона Ксенофонта). Тільки, починаючи від Платона, маємо оригінали філософічних творів, і то лише від небагатьох, почасти другорядних, філософів. Із того матеріалу, що є в нашій хрестоматії, тільки риторичні спроби Горгія («Гелена» та «Паламед» – уривки з

них дані у фр. 9 та 10, стор. 146–147) і т. зв. *Dialexeis* – анонімні уривки (у нас в анонімних уривках софістів фр. 7–12, стор. 160–167) дійшли до наших часів. Але й то: про промови Горгія виник навіть сумнів, кому, власне, вони належать, бо відомо, що твір, присвячений виправданню Єлени, написав також і Ісократ (зр.: *H. Gomperz. Sophistik und Rhetorik*, там також і про «Паламеда»). До того ж, риторичні вправи Горгія нас значно менше цікавлять, ніж його головний філософічний твір *Περὶ φύσεως*, недоступний (зр. фр. 1–3) нам безпосередньо (див. наступний §). *Dialexeis* ж, при всій своїй цікавості, є, на жаль, твором дуже другорядного письменника, можливо, тільки записом шкільних викладів якогось другорядного софіста (зр. також: *H. Gomperz, op. cit.*, також: *Diels. II, 334 прим.*, і *Wilamowitz-Moellendorf. Platon. II, 431*). Тут, як і в пізніших віках, доля зле пожартувала над нами, залишивши невидатне й незначне й позбавивши геніяльного й основного, бо як цінний був би для нас, якщо не повний твір Геракліта, то хоч кільканадцять його уривків!

Однак, надія, хоча й невелика, що щось, може, теж дрібне й незначне, ще знайдеться й відкриє нові перспективи пізнання старої філософії, все ж є. Протягом останніх століть скарбниці минулого відчинялись не раз і відкривали іноді надзвичайної ваги факти або хоч натяки на факти. Правда, для дослідження нашого періоду наразі придбано ще дуже мало.

Уперше скарбниця минулого відкрилась у воскреслих для нас містах – у Помпеях та в Геркуланумі. У Геркуланумі знайдена ціла бібліотека, творів філософічного характеру зокрема. Один прихильник, очевидно, епікурейської школи зібрав велику силу папірусів, насамперед творів епікурейця Філодема, сучасника Цицерона, а також уривки самого Епікура. Папірус, що не тліє, а тільки розсіпається від часу, так чи інакше (іноді тільки в окремих словах та в уривках з кількох слів або рядків) передав нам

подробиці як із життя й діяльності школи, так і твори цілої низки філософів, про яких ми, окрім імен, нічого б не знали. У 23 томах геркуланумських папірусів (I серія, тт. I–XI, *Neapoli*, 1793–1855; II серія, I–XI, *Ibidem*, 1862–1876; III-я серія, том I, *Milano*, 1914) зібрано багатий матеріал для дослідження епікурейства (тільки огляд матеріалу займає в *Ueberweg'a*, т. I, II, вид. 6 стор. петіту – 460–466; там див. і огляд літератури, з якої варто відмітити: *W. Crönert. Kolotes und Menedemos*, 1905).

Якщо помпейсько-геркуланумські розкопки тільки пробуджують у нас надії, і то, може, найбільше на нові цитати зі старих авторів, то ці надії де в чому вже виправдались у другому місці сучасних шукань істориків філософії за матеріалом. Це єгипетські папіруси. Тому на них варто поглянути уважніше. Єгипетські папіруси, як і помпейсько-геркуланумські, збирані вже з XVIII віку: перший знайдено 1778 р. і видано 1788 р. Але масові знахідки й шукання папірусів починаються через сто років. Папіруси знаходять у сухих пісках Єгипту, які зберегли їх 2000 років, як великими купами, що є, мабуть, рештками архівів і бібліотек, так і в купах сміття, що накупчувалися протягом століть на кілька метрів, нарешті, у гробницях, а також у тих картонажних коробках, у яких уклалися мумії (як людей, так і священних крокодилів). Прославилося, зокрема, містечко Оксирих (зараз Венесег), де знайдена сила більших уривків папірусів. А більші уривки – це рідкість, бо переважно уривки папірусів містять лише кілька слів, іноді – окремі літери. Зміст уривків надзвичайно різноманітний. Тут і уривки шкільних вправ, і листи, як дитячі, так і дорослих (ділові, приватні, родинні, любовні тощо), тут і рахунки, офіційні посвідки, контракти, зібрання статистичних дат, декрети, скарги, постанови, протоколи допитів, нарешті, уривки з книжок. Про приватні документи з папірусів див.: *Fr. Preisigke. Das antike Leben nach den*

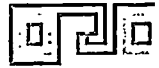
ägyptischen Papyri. Leipzig und Berlin; Начерки історії дослідження папірусів і сучасного стану «папірології» див. у передмові *Wilcken*'а до *Wilcken und Mitteis. Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskund. Leipzig – Berlin*, т. I, 1912; *Partsch. Papyrusforschung. Leipzig* 1914; *Wessely. Aus der Welt der Papyri. Leipzig* 1915; *Schubart. Einführung in die Papyruskunde. Berlin* 1918. По-рос.: В. Бузескул: Открытия XIX и начала XX в'ька в области истории древнего мира. II. Греческий мир. П. 1924 – відповідна глава.

Зміст останніх надзвичайно різноманітний: тут і вірші, драми й мистецька проза, філософічні й історичні твори, тут і рання християнська література, яка пізніше не була визнана за канонічну й тому зникла в забутті, збірники медичних рецептів, алхімічні й астрологічні твори, описи мандрівок. Увесь цей матеріал найстаранніше збирається, досліджується й видається. Виходять цілі серії видань (зокрема відмітимо: *Greek Papyri in the British Museum. Catalogue with Texts*, I–IV, 1893–1910; *Grenfall and Hunt. The Oxyrhynchus Papyri*, вже XV томів, р. 1898 і далі, і далі) та й десятки подібних, тільки менших обсягом видань. Виходять спеціальні часописи, присвячені дослідженню папірусів, як от: *Archiv für Papyrusforschung*, заснований *Wilcken*'ом, та *Studien zur Paläographie und Papyruskunde*, який заснував *Wessely*. Дослідження, сполучені з реконструкцією страчених та попованих місць, зі сполученням окремих частин тексту в одне ціле, займають звичайно набагато разів більше місця, ніж самий текст папіруса. Означити, хто є автором тих чи інших уривків, є для досліджувачів найтяжчою працею, і часто нові знахідки змушують відкинути тільки що виставлену теорію.

Майже зі самого початку серед мотлоху найрізноманітнішого матеріалу з'являються й уривки філософічного змісту. Почасти це відомі вже раніше, і добре відомі речі, напр., із «Спогадів про Сократа», «Кіропедії», «Симпозіона», «Господаря»

Ксенофонта або з багатьох творів Платона. Правда, і ці уривки часто значно старіші, ніж найстарші до того відомі нам середньовічні списки. Папірус із уривками «Федона» III віку до Р. Х. на 1100 років старший від найстаршого до того відомого рукопису. Відразу знайшлися і значно цікавіші новини. Подібно до того, як грецька література збагатилася на значні уривки Еврипіда (половина трагедії «Іспіла»), на першу відому сатиричну драму (Софокла «Слідопити», 400 віршів), на цілі твори або значні уривки, досі невідомі в оригіналах, побутового письменника Геронда, поета Бахкіліда, коміка Менандра, Тимотея Мілетського, так і філософічна література на самім початку розшуків папірусів збагатилася на «Атенську Політію» («Історію атенської конституції») Аристотеля, яка, правда, найбільше дала історикам та історикам права (див.: В. Бузескул. Афинская политія Аристотеля. Харків 1895 і його ж стаття в «Сборникъ в честь Е. Р. Штерна» (Записки Отд. Общества истор. и древ., XXX том, 1912); знайдено окремі уривки, що торкаються стоїка Посидонія, одного з найвидатніших вчених та впливових філософів античності, із творів якого до нас дійшли на сміх малі й незначні уривки; знайшовся арабський текст деяких творів Теофраста, учня Аристотеля, і знов вони проливають на нього нове світло; нарешті, уривки сократика Есхіна (з «Оксиринхських папірусів», т. XIII), а також один із найважливіших філософічних знаходів за весь час – уривки твору софіста Антифона (з «Оксиринхських папірусів», т. XI) (див.: v. Arnim. *Gerechtigkeit und Nutzen in der griechischen Aufklärungsphilosophie*. Frankfurt a. M. 1918; H. Diels в *Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*; С. В. Лурье в «Известиях Академии Наук» від 1912 р.). Два більших уривки (у нас фр. 12, 13) тепер належать до центрального, що маємо від софістики. Вперше в історії думки маємо систематично розвинені погляди на «природне право», також ми дістали вказівки на походжен-

ня постаті Калікла (як завжди, у Платона трохи шаржованої) у Платонівському «Горгії» (див. у нас загальні свідчення про софістів №№ 14–15), довідались, із ким полемізує Платон у X книзі «Законів» (888 і далі), а також про карикатурну, може, постать *Ἀδικὸς λόγος* у «Хмарах» Аристофана, і не тільки про це. Ми дістали новий приклад надзвичайної послідовності та ясності, з якою в доплатонівській філософії розвивались ті чи інші погляди.

Не виключено, що в папірусах Єгипту натрапимо ще не раз на щось нове й ще більш цінне до старовинної грецької філософії.

3. Цитати та перекази змісту

Якщо не звертати на ті шляхи, на яких історики філософії може допомогти хіба що надзвичайне щастя, то залишається лише розшукувати цитати чи близькі перекази в тих філософів, твори яких до нас дійшли. Цю працю, ясна річ, уже давно й основно перевели філологи та історики філософії, при чому виявилось, що для більшості доплатонівських філософів маємо дуже незначний матеріал. Ось, для прикладу, те, що зібрано для кількох філософів у найповнішій сучасній збірці уривків досократиків Г. Дільса (*H. Diels. Vorsokratiker*. 4 вид. 1922, III томи).

Кількість відомих фрагментів:

Талес	0
Анаксимандр	1
Анаксимен.....	2
Геракліт	130
Пітагор.....	0
Алкмеон	6
Філолай.....	19
Ксенофан	41

Парменід.....	20
Зенон.....	4
Меліс.....	10
Емпедокл.....	155
Анаксагор.....	24
Левкіп.....	2
Демокрит.....	304 (і назви низки творів).

(Подані числа не цілком відповідають нумерації Дільса, тому що в нього деякі фрагменти мають числа зі значками *a*, *b* й т. д.).

Однак і з цих нечисленних уривків, які здебільшого є одним окремим реченням, певна частина, власне, не має філософського значення. Почасти це уривки мистецьких творів (у Ксенофана), музичних (у Філолая), почасти тільки окремі слова, кимось процитовані, тому що були цікаві для нього як архаїстичні або якісь своєрідні форми. Однак навіть серед філософічних уривків не всі відносяться до найцікавішого в даного філософа. Так, хіба який десяток уривків Демокрита стосується до його теорії пізнання й фізики, а більшість – це (правда, теж доволі цікаві) моральні афоризми, що часто, власне, філософічної цікавості й не мають. Треба ще згадати, що є певна кількість фрагментів фальшованих або підозрілих (такі не ввійшли до нашого підрахунку), але й з-поміж тих, які вважають за правдиві, мабуть, певна кількість або фальшована, або помилково приписана тому або іншому авторові. І безустанку в науковій літературі точаться суперечки на ці теми. Згадаємо, що й кожне з видань Дільса не обходиться без змін. Напр., у 4 вид. натрапляємо на замітку про конечну потребу викреслити фр. 154 в Емпедокла, бо *Bignone* вказав, що вірш, узятий з Плутарха, є, власне, цитатою з відомого твору («Феноменів» Арата). Окрім того, треба також мати на увазі, що фрагменти в значній частині потребують певної «реставрації», бо для пізніших часів перестаріла, а іноді, як у Геракліта, темна

мова привела до попусування окремих слів, і маємо велику літературу, присвячену поправкам попсованого, при тому звичайно порушується й сенс. Так само становить великі труднощі при перекладі й афористична мова, і ми, порівнюючи хоч би найліпші переклади (у *Diels'a* та *W. Nestle. Vorsokratiker*. 2 вид., Jena 1921; *Burnet. Early Greek Philosophy*), спостерігаємо іноді великі й посутні різниці. До цього треба додати зміну сенсу слів із бігом часу. Пізнішій *νοῦς* (розум) у ранішій філософії має сенс, ближчий до «дух». На всі ці труднощі натрапляємо вже під час читання пам'яток доплатонівської філософії. При інтерпретації пам'яток та реконструкції теорій зустрінемось зі суперечним віднесенням цитати до того або іншого твору, із потребою зв'язування цитат і встановлення черги їх слідування тощо – питання, де можливі та й неминучі великі труднощі та різноманітні пункти погляду.

На самому складі цитат відбилося і їх походження, і ті джерела, з яких взято цитати. Розглянемо склад цитат, напр., Парменіда, Геракліта та Емпедокла.

Від Парменіда маємо 20 уривків, усього 157 рядків віршів. Із них лише незначну частину цитують письменники, по часу ближчі до Парменіда – Платон та Аристотель (IV вік до Р. Х.), від яких маємо 7 малих уривків, решту (почасти й повторення тих самих уривків) маємо від пізніших письменників: Плутарха (4 уривки, I вік по Р. Х.), Секста Емпірика (1 уривок, 1½ вік по Р. Х.), Климента Олександрійського (4 уривки, I–II вік по Р. Х.), Галена (1 уривок, II в.), Плотина (1 уривок, III в.), Діогена Лаерція (1 уривок, III в.), Прокла (2 уривки, V в.), Симплікія (8 уривків, VI вік). Отже, переважна більшість уривків дійшла до нас уже з часів 500–1000 років по смерті Парменіда.

Подібно з Гераклітом. Із його 130 уривків, що є здебільшого окремими реченнями, від письменників із часів до Р. Х. до нас дійшло тільки декілька. Платон передає 2 уривки,

Аристотель – 4, Теофраст (IV–III) – 2; зі згаданих вище пізніших письменників маємо: від Плутарха – 17, Секста Емпірика – 1, Климента Олександрійського – 23, Галена – 1, Плотина – 1, Діогена Лаерція – 10, Прокла – 1 уривок. Від інших: від Сенеки (I вік по Р. Х.) – 1 уривок, від Філодема (I в.) – 1, Аеція (I в.) – 1, Нуменія (2-га полов. II в.) – 1, Атенея (II–III в.) – 1, Оригена (II–III в.) – 4, Порфирія (III в.) – 2, Гіпполіта (III в.) – 18, Ямбліха (III–IV в.) – 7, Стобея (V в.) – 12, Свіди (X в.) – 1, Альберта Великого (XIII в.) – 1 і т. д. Тут ще більше пізніх уривків. Частина (4 уривки) дійшла до нас тільки в латинському перекладі. Значна частина передана християнськими письменниками (Климентом Олександрійським, Гіпполітом, Оригеном...), де цитати з Геракліта вжито в апологетичних або в полемічних цілях. Стобей склав збірник цитат, де зібрано здебільшого речення, цікаві не так змістом, як гарною афористичною формою, парадоксальністю тощо. Розуміється, і переклад латиною, і психологія християнських апологетів або колекціонерів влучних цитат відбиваються на змісті й якості того, що дійшло до нас від глибокодумного Геракліта.

Із 155 уривків Емпедокла трохи більше число дійшло від Аристотеля (23+3) і 3 уривки від Теофраста. А далі маємо відомих передатчиків античної традиції: Плутарха (40 уривків), Аеція (4), Секста (4), Климента Олександрійського (13), Галена (1), Атенея (1), Діогена Лаерція (4), Гіпполіта (5), Порфирія (5), Прокла (3), Стобея (2), Симплікія (26). Майже всі цитати дуже коротенькі, за винятком кількох (від 10–35 рядків, переважно у Симплікія). Один уривок зберігся в одному зі знайдених фрагментів геркуланумських папірусів. Ще один уривок дійшов у вірменському перекладі одного твору Філона (жив у I в. по Р. Х.).

До цих різноманітних джерел, серед авторів яких академіки і перипатетики, стоїки і скептики, неоплатоніки і християни, долучаються, хоч наразі й небагато, джерела

орієнтальні. З арабської, з жидівської, із сирійської середньовічної філософічної літератури дійшли до нас, розуміється, дуже пошкоджені перекладами (іноді подвійними), деякі уривки (зр.: у нас Протагор – фр. 8, Емпедокл – свідоцтво 22, Анаксагор – свідоцтво 24). Оскільки джерела тут ще цілком не вичерпані, то є надія, що й надалі дістанемо відтіля ще щось, хоч і попсоване перекладами на чужі мови з їх своєрідною термінологією та стилем.

Як уже згадано, уривки античних філософів зібрано. Перша спроба повного видання – це: *Fragmenta philosophorum Graecorum F. W. A. Mullach'a*, 3 томи, Paris 1860, 67, 81, але це видання і неповне, і недосконале. Поетичні фрагменти видав *H. Diels. Poetarum philosophorum fragmenta* в 1901 р. Йому належить і видання фрагментів досократиків і софістів, повне й з наукового боку понад усяку похвалу: *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch* в 1903 р., 4 вид. у 1922 р. у 3-х томах із великим індексом. На жаль, для інших періодів не маємо нічого, що могло б хоч трохи дорівнятися цьому класичному творові. Тільки малий вибір у *H. Ritter et L. Preller. Historia philosophiae graecae*. I вид., 1838 р. і сила пізніших; німецький переклад із ґрунтовним коментарем і цікавими науковими примітками дає відомий знавець античної філософії *W. Nestle. Vorsokratiker. Jena 1908*, 2 вид., 1922, *Sokratiker* (тут і Академія, і Лікей). *Jena 1922, Nachsokratiker*. 2 томи. *Jena 1923*.

4. Свідоцтва. Платон як історичний свідок

Нарешті, маємо багато свідоцтв про античних філософів. Тут і звичайні перекази або реферати думок філософів, і полеміка з ними, і випадкові згадки, і більш уважні замітки, іноді просто ім'я філософа без дальших відомостей, іноді користування твором без указівок на нього й т. д. і т. д.

Характер творів, де знаходимо ці свідoctва, також дуже різноманітний: це й живі літературно оброблені напівмистецькі твори, і прикрашені плоди риторичного вміння, і сухі трактати, і популярні компіляції, і гострі полемічні памфлети тощо. Розуміється, **якість і достовірність** звісток не однакові в серйозних учених і філософів, у компіляторів і напівбелетристів.

У цій збірці ми майже виключно користуємось свідoctвами великих філософів Платона й Аристотеля та компілятивною, але єдиною, що цілком дійшла до нас із античності, історією філософії Діогена Лаерція, до свідчень про Сократа додаємо також і Ксенофонта.

Свідoctва Платона для нас надзвичайно цінні. Вони найближчі часом до доплатоніків, та ще й належать одному з найбільших майстрів слова усіх часів та глибокому мислителеві, який міг зрозуміти справжнє значення тих теорій, про які оповідав, і висловити це з усією глибиною й повагою. Про софістів і Сократа він мав і безпосередні особисті враження, тому малює їх як живі, рельєфні постації, кожна зі своєрідним характером і темпераментом, власною мовою. Але свідoctва Платона криють у собі й певний елемент непевного. Навіть щодо найстарших філософів Платон ніколи не виступає як безсторонній, спокійний, об'єктивний історик. Однак він і не ставив перед собою цього завдання. Його згадки філософів – це **ілюстрації** до думок, які Платон розвиває сам, вони часто «стилізовані» так, щоб різкіше виявляли певну принципову (а не історично подану в минулому) точку погляду. Іноді він і зовсім не згадує імені того, про кого говорить. Так, ми жодного разу не натрапимо в Платона на ім'я Демокрита, до теорій якого він, очевидно, займав певне становище. (*P. Natorp. Die Ethika des Demokritos. Marburg 1893* вважає, що Платон, зокрема в етиці, багато в чому йде за Демокритом). Так само Платон ніколи не згадує Ксенофонта, хоча полемізує з ним,

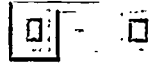
характеризуючи Сократа. Зі сучасників Платон не згадує і представників так званих сократичних шкіл, характеризуючи погляди, наближені до них. Тому Вол. Соловйов і міг думати, що під іменами софістів Евтидема та Діонісіодора Платон виводить кініків (Передмова до «Евтидема» в перекладі «Творення Платона». М. 1900). У «Софісті» Платон ніби натякає на мегарську школу та на Антистена (мегарська школа 246 В та 248 С, Антистен – 251 В, 259 Д. 3 р., в *Ed. Zeller'a. Philosophie der Griechen* (відповідні місця), також *P. Natorp*, стаття *Antisthenes* у *Realenzyklopädie von Pauly-Wissowa* і *Th. Gomperz. Griechische Denker* III, де є натяки на Антистена в «Горгії»). Можливо, що саме згадана «стилізація» чужих поглядів спонукувала Платона втримуватися від наведення імен авторів цих поглядів. Найбільший сумнів викликають відомості Платона про Сократа, з одного боку, і софістів – із другого. Не про певну ідеалізацію Сократа з боку Платона тут йдеться, але про те, що Сократ у творах Платона (принаймні пізніших), власне, виступає провозвісником і оборонцем власних думок Платона. Тому доводиться обережно ставитись до **всього**, що говорить Сократ у всіх діалогах Платона, хоча немає сумніву, що в раніших діалогах Платон проводив в основному думки Сократа, лише розробляючи їх. Але ж **певної** межі між т. зв. сократичними діалогами й діалогами, де Платон виступає з оригінальними думками, провести неможливо. Тому-то й праця виділення «сократівського» та «платонівського» у творах Платона – одне з найважчих завдань у всій історії античної філософії. Ми даємо в збірнику трохи більше, аніж вважаємо з певністю «сократівським», позаяк із «платонівських» сторінок на нас віє іноді дух Сократа. Не проста справа і зі софістами. Платон виступає стосовно них як різкий і непримиримий ворог-полеміст. В його великому мистецькому арсеналі знайдемо всі засоби – від легкого глузування до карикатури, шаржування, пародії, і

не маючи інших даних подібної ваги, можемо прийняти карикатуру за дійсність. Так було і раніше, коли без критики давали віру всім платонівським нападам на софістику. Платон, безумовно, вміє бути справедливим і до ворогів (згадаємо його відзиви про Протагора або про Продика), і при уважнішому читанні виносимо цілком інше враження від софістів, що спочатку здадуться тільки пустими риториками, балакунами та філософічними нігілістами. У напрямі виділення об'єктивних даних від полемічних виступів і полягає завдання сучасного дослідника.

Усі згадки Платона про досократиків та софістів зібрано в *Diels'a*. Основна література про «Платона як історичного свідка».

Уперше проти традиційного негативного погляду на софістів і тим самим проти Платона: Гегель в «Історії філософії» і *Grote* в *History of Greec*, VIII т. Важливіше на цю тему пізніше: *Th. Gomperz* у *Deutsche Jahrbücher*, 1863, т. 7; акад. О. Гіляров. Источники о софистахъ. Платонъ какъ историческій свидѣтель, 1892 і *H. Gomperz. Sophistik und Rhetorik*, 1912; про свідоцтва Платона про Сократа: *K. Joel. Der echte und der Xenophontische Sokrates*, 2 томи, 1891–1901, автор обороняє об'єктивність даних Платона. Також дивиться: *J. Burnet* у його виданні Федона. *Oxford* 1911 та *A. E. Taylor. Varia Socratica. Oxford* 1911; протилежний погляд висловлює *Döring. Die Lehre des Sokrates als soziales Reformsystem. München* 1895; примирливу позицію займає *H. Maier. Sokrates, Tübingen* 1912, який однаково і в Платона, і в Ксенофонта знаходить достовірне й недостовірне. Про сократиків основне в *Ed. Zeller'a. Philosophie der Griechen* та *Kleine Schriften, K. Joel'a* та *Th. Gomperz'a* у вищезитованих творах і в *A. J. af Sillen. Platonis de antiquissima philosophia testimonia. Upsala* 1880.

5. Аристотель як свідок про філософів

Зовсім відмінного характеру свідок Аристотель.

Аристотель дуже далекий від мистецького оброблювання своїх творів, які дійшли до нас, бо нам відомі й назви деяких його діалогів і популярних творів. Ці твори є або замітками самого Аристотеля, які він уживав для лекцій, або, можливо, записами його слухачів. У цих текстах цілком відсутня будь-яка живіша характеристика філософів. Завжди йдеться лише про філософічні теорії. Обережне, критичне відношення до матеріялу помітне в Аристотеля на кожному кроці. Тому можемо ставитися до його свідоцтв із великим довір'ям і давати їм першенство перед іншими. Так, дуже важливим для нас є, напр., свідоцтва Аристотеля про Сократа (зр.: у нас свідоцтва про Сократа №№ 29, 30, 31...), які в кількох словах характеризують загальні тенденції Сократового думання.

Водночас свідоцтва Аристотеля мають і свої хиби. Найсамперед той факт, що Аристотель майже постійно наводить чужі думки лише як приклади, ілюстрації до певних власних думок або тверджень. Іноді цитата або переказ підтверджують його думку, іноді наводяться, як приклад помилки, і тим підсилюються аргументи проти сучасників Аристотеля, які знову повторюють ці помилки й т. п. Однак скрізь, навіть там, де Аристотель дає спроби ніби історичного нарису (порівняй початок метафізики, у нас цитований у свідоцтвах про досократиків *Metaphysica*, I), його звістки завжди орієнтовані на ті чи інші його власні теорії, їх освітлюють і пояснюють (у данім випадку класифікацію причин Аристотеля). До того ж, Аристотель доволі суворо розправлявся зі своїми ворогами й можна припускати, що іноді він навмисно виставляв їхні погляди примітивнішими, може, і не даючи їм тої оцінки, на яку б вони, насправді, заслуговували.

З огляду на це не можна використовувати цих надзвичайно цінних звісток Аристотеля без пильної критики та перевірки за іншими джерелами.

Література про Аристотеля jako свідка в історії філософії.

*A. Emminger. Die vorsokratische Philosophie nach den Be-
richten des Aristoteles. Würzburg 1878; Steffens. Welcher Ge-
winn für die Kenntnis der griechischen Philosophie von Thales
bis Platon lässt sich aus den Schriften des Aristoteles schöpfen?
(Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. 1867, 67,
68, 69); J. Burnet. Early Greek Philosophy.*

6. Діоген Лаерцій: його джерела і біографії, *Λαδοχαί*, доксографічні твори

Третьому нашому основному свідкові – Діогенів Лаерцій – певною мірою можна закинути протилежне тому, що ми закидали Платонові та Аристотелеві. Ті мали забагато **власних** думок для того, щоб бути тільки істориками. Тому вони привносили свої думки до переказів чужих теорій і всі чужі думки передавали лише в освітленні і з перспективи власних теорій. Діоген, навпаки, мав замало власних думок. А звідси і його сильні, і його хибні боки. Твори Діогена Лаерція викликали різні судження. Іноді їм заперечували будь-яку цінність, іноді занадто переоцінювали. Однак як би там не було, але це єдина ціла «історія філософії», яка дійшла до нас від античності, і тому треба розібратись у ній уважніше.

Уже відразу впадає у вічі, що Діоген Лаерцій – компілятор. Він сам часто вказує того або іншого дослідника, у якого запозичив ту або іншу звістку, не називаючи, однак, при тім джерел. Видно, що зібрані до купи якісь дуже й дуже різноманітні матеріали: хронологічні та біографічні

дати, поруч із ними анекдоти про життя філософів, за анекдотами перемішано виклади теорій, іноді цитати та уривки з оригінальних творів (напр., Епікура), вірші й епіграми, зокрема епіграми самого Діогена Лаерція, який здебільшого темою свого коротенького віршика про того або іншого філософа обирав назверхні й дрібні обставини його життя, а ніколи – зміст його теорій. Нарешті, натрапляємо на списки відомих осіб, які мали однакове ім'я з даним філософом, а також на надзвичайно цінні списки творів філософів, окремі документи – заповіти філософів, листи (здебільшого фальшовані). Матеріал у X книгах розподілений подекуди доволі випадково, в окремих главах – ще більше. Праця компілятора призводила, очевидячки, до того, що іноді та або інша замітка тільки пізніше вносилася до вже готового тексту, з яким ці доповнення не завжди узгоджувались. Тому читання Діогена Лаерція, навряд, чи можна визнати приємним.

Дехто з досліджувачів надзвичайно принижував значення Діогена Лаерція, зводячи його працю до копіювання, а його вченість – до користування якимось одним джерелом. Філологічне дослідження показує, що це не зовсім так, проте праця компіляції, про яку ми згадували, дійсно, була й черпала з доволі широких, хоча й другорядних джерел. Дуже важливо встановити, якими саме джерелами користувався Діоген Лаерцій. Відома ціла низка імен працівників у галузі історії філософії, твори яких до нас не дійшли або дійшли лише в уривках. Серед цих творів одні були збудовані на принципі біографічному, були і т. зв. *Λαδοχαί*, себто історії, збудовані на принципі дослідження долі окремих філософічних шкіл (до цього типу наближається і твір самого Діогена, що м. і. має назву ... *Περὶ βίωων καὶ γνώμων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων βιβλία δέκα* («Життя й думки славетних філософів»)), нарешті, виклади теорій у так званих доксографів.

Придивимося трохи до цих трьох груп творів, якими ми рідко користуємося в хрестоматії.

1. **Біографічні твори** (*Bíos*) починаються від Аристоксена – учня Аристотеля, автора просторих біографій Платона, Сократа, Пітагора; за цими творами, повними анекдотів та легенд, ішли й пізніші біографи з перипатетичної школи (Деметрій Фалерейський, Неант із Кізику...).

В Олександрії, що була з III в. до Р. Х. центром античної вчености, науково розроблювано окремі питання біографічного характеру. Калімах із Кірени (жив 310–235 рр. до Р. Х.) склав критичні показники творів античних письменників, у тому числі філософічних творів, у 120 книгах, із замітками про дійсну приналежність творів тим авторам, яким їх приписувано. І в Діогена Лаерція маємо списки творів філософів, що походять від Калімаха чи його учнів і послідовників у праці. **Хронологічні дати** (у тому числі біографічного характеру) зібрав Ератостен із Кірени (276–194 до Р. Х.), пізніше Аполлodor у «Хроніці» (II вік до Р. Х.), яку частенько цитує і Діоген Лаерцій. Зокрема від Аполлодора походять дати років життя старовинних філософів, встановлені, що правда, на основі безпідставних міркувань. Аполлodor приймав певну подію (напр., для Талеса – передбачення сонячної затьми), дата якої була відома, і яка могла стояти в центрі діяльності філософа, за час його розквіту, «акме» (*ἀκμή*), як казали греки. Припустивши, що філософові в цей момент було 40 років, Аполлodor установлював рік народження, а рік смерті означував на основі яких-небудь інших міркувань (приблизної довготи життя філософа тощо). Іноді при цьому брали й дуже незначні події (напр., для Протагора та Емпедокла рівно – їх відношення до внов заснованого 444 р. до Р. Х. міста Турій: Протагор склав для нього закони, а Емпедокл відвідав його по заснуванні). Допомогає й відношення вчителів до учнів або послідовників, яких Аполлodor відділює одних від одних періодами в 40 років. Наукового

характеру біографії, частинно на підставі власних спогадів, дає олександрійський учений Антигон із Каристу (кінець III в. до Р. Х.), який був, на думку сучасних дослідників, одним із найважливіших джерел Діогена Лаерція. Меншу роллю в тому самому віці грали біографи-перипатетики: Гермін Смірнський, Сатир. Важливою працею (теж використана в Діогена Лаерція) є **списки письменників із однаковими іменами**, вперше складені Деметрієм із Магnezії (в I в. до Р. Х.). На відміну від творів, відомих тільки в незначних уривках, пізніші (ближчі й сучасні з Діогеном Лаерцієм, або пізніші за нього, отже, ті, які не мали на нього впливу) біографії ми частинно маємо. Так, маємо біографію Аристотеля Андроніка (I в. до Р. Х.), як додаток до його видання творів Аристотеля, біографію кініка Демонакса Лукіяна (II в. по Р. Х.), біографію Плотина (як ввід до його творів) його учня Порфирія (III в. по Р. Х.), легендарні біографії Пітагора-Порфирія, Ямбліха (IV в. по Р. Х.), анонімну, теж легендарну, біографію Аполлонія Тіянського, Евпонієві (IV–V в. по Р. Х.) біографії неоплатоніків, біографію Прокла, писану Марином (V в. по Р. Х.), біографію неоплатоніка Ісидора його учня Дамаскія (VI в. по Р. Х.), Олімпіодорову (VI в. по Р. Х.) біографію Платона (як частину коментаря до Платонового «Алкібіада»), нарешті, статті у словнику Свіди (X в. по Р. Х.), що використав, м. і., посередньо й безпосередньо, і Діогена Лаерція.

Фрагменти біографів у *Müller'a. Fragmenta historicorum Graecorum*. Повністю збережені біографії існують у різних виданнях. Основний твір про античну біографію, який дає найліпший матеріал і до нашої теми, це: *F. Leo. Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form. Leipzig 1901.*

2. Друга група творів є ті *Λαδοχαί*, у яких можна вбачати перші справжні «історії філософії», а не тільки «історії філософів». Це історії філософічних шкіл, де, розуміється,

звертається певна увага на єдність філософічної думки та на її розвиток. Існування назверхньої організації «шкіл» із певною послідовністю керманічів давало для цього легку можливість. Сполучив історії різних шкіл у спільну систему й дав таким чином історію всієї грецької філософії, мабуть, уперше Сотіон із Олександрії у творі *Διαδοχαὶ τῶν φιλοσόφων* (з'явився 200–170 р. до Р. Х.). Сотіон не обмежився назверхнім пов'язанням історій шкіл, а здійснив спробу встановити і генеалогію шкіл, виясняючи відношення між представниками молодших та старших шкіл, як між учнями та вчителями. Так, наприклад, Аристотель і Лікей – течія, що сягає Платона, учнем якого був Аристотель, і т. под. Отже, Сотіон об'єднав усіх грецьких філософів у дві великі групи: іонійську та італійську. До іонійської належать іонійські натурфілософи: Анаксагор, Сократ, сократичні школи, Платон та Академія, Аристотель та перипатетики; до італійської – Пітагор, Геракліт, елеати, Емпедокл, атомісти, Пірон і скептики, Епікур. Схему Сотіона, мабуть, засвоїв і Діоген Лаерцій (твір Сотіона до нас не дійшов). За Сотіоном пішли й інші автори *Διαδοχαὶ* – Гераклід Лемб (коло 150 р. до Р. Х.), Антистен Родоський, Сосикрат (сучасники Геракліда), Олександр Полігістор, Діокл із Магnezії (I в. до Р. Х.), Ясон Родоський, Філодем із Гадари (уривок його *Σύνταξις τῶν φιλοσόφων* про академіків та стоїків дійшов до нас в геркуланумських папірусах), Нікей із Нікеї (I в. по Р. Х.). На принципах *Διαδοχαὶ*, мабуть, був складений і список філософів Гіппобота (III–II в. до Р. Х.) під назвою *Ἐπιδρομή φιλοσόφων*. Вказівки на того чи іншого з цих письменників є в Діогена Лаерція, пізнішого і дуже несамостійного представника цієї самої групи. Фрагменти зі згаданих авторів у *Müller'a. Fragmenta historicorum Graecorum*. Уривки з Філодема друкувалися частинами в різних виданнях: опис в *Ueberweg'a*, т. I, 11 вид., стор. 465–6. Література про авторів *Διαδοχαὶ* – це головні праці про джерела Діогена Лаерція.

Писали на цю тему видатні філологи: *Fr. Nietzsche* у *Wilamowitz-Moellendorf*, *Diels*, *Usener*, *Susemihl*; огляд старшої літератури в *A. Gercke. De quibusdam Laertii Diogenis auctoribus disputatur. Greifswald* 1899. Після того важливіше: *Fr. Leo*: *op. cit.* стор. 35–84; *W. Crönert. Kolotes und Menedemos. Leipzig* 1906, 133–147; *H. Schmidt. Studia Laertiana. Bonn* 1906, *Ed. Schwarz* у слов.: *Pauly–Wissowa*.

3. Третя група – це твори т. зв. доксографів, себто, викладачів самих теорій (*δοξαι*) філософів. Без сумніву, подекуди ними користувався й Діоген Лаерцій. Доксографом був, власне, й Аристотель, який у кількох главах «Метафізики» (1, 3–10) подав огляд теорій про «перші причини» від Талеса до Платона. Аристотелів учень Теофраст написав працю у 18 кн. про «Теорії фізиків» (*Φυσικῶν δοξαι*), із неї до нас дійшли уривки, серед них і більші. Теофраст дав огляд філософічних теорій за такими точками: перші основи (*αρχαι*), бог, світ, метеорологічні з'явища, психологія, фізіологія. Теофраст став значною мірою джерелом пізнішої доксографічної літератури. До I в. по Р. Х. відносились загублені *Placita* Аеція. Пізніший твір – це т. зв. *Placita Philosophorum*, який дійшов до нас із ім'ям Плутарха, але, насправді, написаний не ним, а якимось невідомим автором. Багато матеріялу зібрано в згаданому вже творі Гіпполіта (III в. по Р. Х.), у Секста Емпірика (див. вище) і в «Історії філософії», приписуваній Галенові, де багато матеріялу взято з псевдо-плутархівських *Placita*. Згодом матеріял із Аеція використано в збірнику цитат Стобея (V в. по Р. Х.), а також у творах християнських письменників – єп. Теодорета (V в. по Р. Х.), єп. Немезія Ефеського (IV–V в. по Р. Х.) й ін. численних авторів пізнішої античності, навіть у середньовічного арабського письменника Аль-Шеграстані (XII в.). Величезна заслуга славетного філолога Дільса – розроблення всього матеріялу доксографів, який дійшов до нас, і з'ясування походження матеріялу пізніших часів.

Як бачимо, від доксографів ми дістали й частину уривків оригінальних творів, які взагалі маємо. Видання доксографів здійснено *H. Diels'ом. Doxographi Graeci, Berlin 1879.* Туди ввійшли зі згаданого нами: уривки і твори Аеція, Псевдо-Плутарха, Стобея, Теофраста, Гіпполіта та ще деяких не згаданих нами авторів. Ввід до збірки – найліпша праця про доксографічну літературу назагал. Найважливіші доповнення дали: *Wendland. Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1897; R. v. Scala в Festgabe zu Ehren M. Büdingers. Innsbruck 1898; A. Baumstark у Beiträge С. Wachsmuth zum 60. Geburtstag überreicht, 1897.* Серед цих творів і треба шукати, і шукають джерел Діогена Лаерція. У нашому огляді для повноти ми додали й тексти, написані пізніше праці Діогена Лаерція.

Літературу про Діогена Лаерція дивись вище в літ. до п. 3 цього §.

Із видань Діогена Лаерція треба згадати вид. у *Bibliotheca Tauchnitziana. Lpz. 1883* і пізніші; і вид. оброблене *C. G. Cobet. Paris, Didot. 1850.* Є німецький переклад *Otto Appelt'a* в 2-х томах, *Lpz. 1921.*

Треба сказати, що доксографи й самі по собі є надзвичайно важливим джерелом для дослідження античної філософії. У нашій хрестоматії ми порівняно рідко користуємось їх свідoctвами, лише тому що заздалегідь вирішили обмежитися, по змозі, невеликою кількістю джерел, насамперед Платоном, Аристотелем і Діогеном Лаерцієм.

7. Ксенофонтіві свідoctва про Сократа

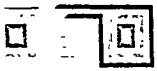
Спеціально для характеристики Сократа користуємось творами Ксенофонта. Раніше Ксенофонта дуже цінили як свідка життя та науки Сократа, бо його твори, безумовно, написані живо, наївно й простодушно. Здавалось, що, на

відміну від Платона, який приписував Сократові власні погляди, шаржував своїх ворогів, зневажав фактичну правду, Ксенофонт оповідає про Сократа як очевидець, що, може, і не все розумів із того, що бачив і чув, але що, у силу свого дару спостережливості і надзвичайної пошани до Сократа, запам'ятовував і робив спробу передати нащадкам якнайближче до правди.

Такий погляд критика вже давно відкинула. Ксенофонт і сам був філософічним письменником (його «Кіропедія» і дрібні твори) із певними поглядами, які не могли не відбитися на його характеристики Сократа. І справді, у постаті Сократа впадають у вічі елементи симпатій Ксенофонта до кінізму. І хоч, може, *K. Joel* (op. cit. у § 4) і перебільшує, вважаючи моделлю ксенофонтівського Сократа кініка Антистена, але Ксенофонт, безумовно, однобічно підкреслює в історичному Сократі, рівнож як і Платон, деякі риси, що ними, мабуть, далеко не вичерпується історична постать Сократа. До того ж певний примітивізм думки Ксенофонта зовсім не сприяє виявленню глибших і важливіших моментів у творчості Сократа. Спогади Ксенофонта (*Memorabilia* й *Convivium*) часто висувають перед читачем питання: чим, власне, з'ясувати той колосальний вплив Сократа, якщо звістки автора, справді, відповідають дійсності. Безумовно, Сократ був значно більший за того, яким його зумів змалювати Ксенофонт.

Тому можемо вважати Ксенофонта тільки дуже важливим, але не дуже добрим і об'єктивним свідком, і свідцтвами його можемо користуватися лише після порівняння їх із платонівськими та після перевірки їх всіма можливими для нас способами. Для справжнього розуміння Сократа найменш «достовірні» сторінки Платона (напр., промова Алкібіада в «Симпозіоні») іноді дають значно більше, аніж тверезі й сухуваті свідцтва Ксенофонта. Найважливіша література вказана в § 4 до питання про Платона

як історичного свідка. Видання Ксенофонта в *Bibliotheca Teubneriana*. Є переклади на різні мови.

8. Завдання хрестоматії

У цій хрестоматії, зрозуміло, подано лише частину матеріалу, що стосується нашого періоду. На боці полишено всі уривки, які не мають філософічного характеру (напр., суто поетичні уривки Ксенофана, риторичні – софістів). Також ми поминули майже всі занадто малі уривки для розуміння філософічних конструкцій того чи іншого філософа. Та й з інших уривків зроблено теж здебільшого витяги важливішого, почасти більш зрозумілого. При перекладі нам допомогли два гарних німецьких переклади – Дільса та Нестле (цитовані раніше), які, щоправда, часто дуже далекі один від одного в з'ясуванні тексту. Ми лише почасти дотримувались порядку Дільса, а здебільшого даємо чч. фрагментів у виданні Дільса (у дужках, після чисел за нашою нумерацією).

Ще більш обмеженим був наш вибір свідоцтв. Тут ми майже свідомо обмежилися тільки свідоцтвами Платона, Аристотеля, Діогена Лаерція і Ксенофонта (для Сократа). Проте навіть і з цих свідків узято лише найважливіше (у силу умов праці у Празі деякі свідоцтва можна було видобути лише пізніше, і тому вони вміщені в додатку на кінці хрестоматії)*. Лише іноді, якщо було особливо важливе свідоцтво для характеристики й поглядів того або іншого автора, ми брали і свідоцтва інших письменників. Деякі свідоцтва залучено для характеристики джерел, у яких ці свідоцтва містяться.

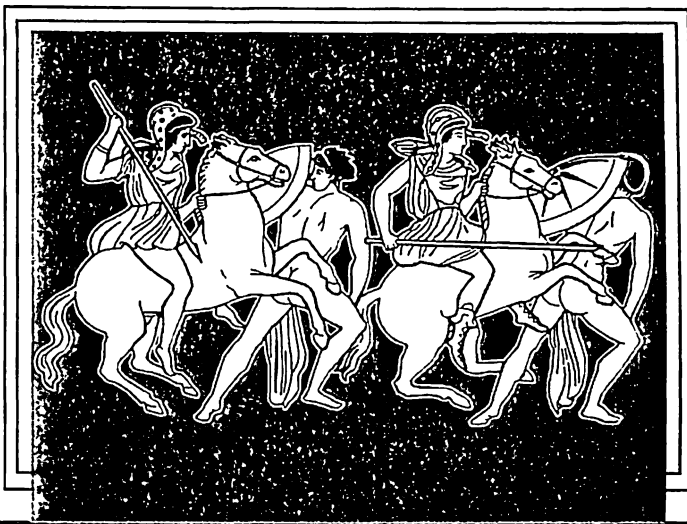
* Ці додатки для зручності читання перенесено в основну частину тексту – Ред.

Розуміється, друковане видання подібної хрестоматії могло б вийти лише після ґрунтовної обробки всього матеріялу і значного його розширення.

* * *

Наша хрестоматія призначена не для читання, а для студіювання, тому що тільки зі студіювання може постати уявлення про внутрішню єдність поглядів того або іншого філософа і про значення кожної окремої думки в цілій системі його думок. Так, тільки уважне студіювання і критичне відношення може допомогти розібратися в матеріялі, де мандрівні легенди та анекдоти сполучені з фактичним матеріялом, полемічні шаржі з уважною передачею минулого, власні думки – з чужими тощо. Отже, тільки при паралельному ознайомленні з літературою і при серйозній праці, хоч би й над обмеженим щодо кількості матеріялом, читання цієї хрестоматії принесе користь. Одна з основних думок, із якою треба підходити до пам'ятників минулого, тут важливіша, ніж де-небудь: кожне слово, кожен вираз містять у собі надзвичайно широкий і важливий сенс, і тільки уважне й обережне відношення до слова, виразу й думки може відкрити нам доступ до минулого, у нашій випадку – до далекого минулого філософічної думки.

ХРЕСТОМАТІЯ

А. ДОСОКРАТИКИ

I. ТАЛЕС

1. Ніяких **фрагментів**, навіть як цитат, до нас не дійшло. У Діогена Лаерція є (1, 43–44) два фальшованих листи Талеса (до Ферекіда та до Солона).

2. Свідоцтва античних письменників про Талеса¹

1. Діоген Лаерцій. I, 37–8. У своїй хроніці Аполлодор відносить народження Талеса до 1-го року 35 олімпіади². Талес умер 78 років чи, як каже Сосикрат, 90 років. Умер у 58 олімпіаду³. Талес був сучасником Креза, якому обіцяв допомогти перейти через Галіс без мосту, відвівши течію річки в бік.

2. *Ibidem.* I, 22–3. У список громадян Мілету⁴ Талеса занесли після того, як він прибув туди вкупі з вигнаним із Фінікії Нейлеєм. Але більшість твердить, що Талес був родом мілетець зі шляхетної родини. Спочатку Талес займався політикою, пізніше він звернувся до розглянення природи (*τῆς φυσικῆς θεωρίας*), не залишивши, однак, нічого написаного. Приписувана йому астрономія для мореходів є нібито твір Фокоса зі Самосу.

3. *Ibidem.* I, 23. Згідно з деякими свідоцтвами, Талес перший займався астрономією... Це посвідчують також Геракліт і Демокрит.

4. *Ibidem.* I, 24. Дехто вважає Талеса також першим представником думки, що душа безсмертна.

5. *Ibidem.* I, 24. Аристотель і Гіппій оповідають про Талеса, що той думав, що й неживе має душу; погляд, до якого він дійшов через спостереження над магнетом та янтарем. У геометрії Талес був учнем єгиптян і, як оповідає Памфіл, перший уписав прямокутний трикутник у коло й за це відкриття приніс у жертву бика.

6. *Ibidem.* I, 27. Первоосновою (*ἀρχή*) Талес об'явив воду. Світ, на його думку, має душу й повний божественних істот (*δαίμων*)... Талес був автодидактом, здійснив тільки

одну поїздку до Єгипту, де мав зв'язки з жерцями. Гієронім також оповідає, що Талес виміряв висоту пірамід за допомогою їхньої тіні, вимірявши її в той момент, коли людська тінь має довжину рівну з людським тілом.

7. *Ibidem.* I, 34. Про Талеса існує таке оповідання. Одного разу він у супроводі якоїсь старої жінки вийшов зі свого помешкання, щоб спостерігати зорі, і впав у яму. На його крик жінка відповіла словами: «Ти, Талесе, не можеш бачити того, що в тебе під ногами, а бажаєш пізнати те, що на небі».

8. Платон. *Theaetetus.* 174a. Приклад Талеса. Коли він, спостерігаючи небесні з'явища, дивився вгору і впав до криниці, то якась розумна й дотепна тракійська служниця поглузувала з нього, мовляв, він «пильнує» з такою увагою пізнання небесного, а не має жодного уявлення про те, що в нього попід носом і під ногами. Це підходить до кожного, хто цілком віддався філософії.

9. Аристотель. *Ethica Nicomachea.* VI, 7. 1141b. Мудрість є знання і розуміння найважливіших речей у природі. Анаксагора і Талеса вважають мудрими, але не хитрими, вважаючи, що вони не знали того, що приносить користь. Про Анаксагора і Талеса говорять, що вони знали незвичайне, дивовижне, важне, надлюдське, але проголошують усе це знання безплідним, бо вони не шукали земних благ.

10. Аристотель. *Metaphysica.* I, 3. 983, 984a. Більшість тих, що філософували уперше, вважали матеріяльний принцип за виключну основу (*ἀρχή*) всіх речей. На їхню думку, елементом (*στοιχείον*) і основою буття є те, з чого складається все буття, з чого воно на початку виникає і в що повертається при загибелі, при тому ество (*οὐσία*), хоч і залишається, але змінює свою якість. Тому вони й думають, що ніщо не постає й не зникає, але відповідна суть залишається завжди. Подібно до того, як про Сократа ми не говоримо, що він постає, стаючи гарним або освіченим, або що він гине, втрачаючи ці якості, бо субстанція (*ὕποκειμενον*) – сам

Сократ – залишається. Подібно до цього й ніщо інше не постає й не гине.

Талес, який поклав початок такої філософії, вважав, що й земля знаходиться на воді. До цієї думки він дійшов, можливо, на підставі спостереження, що все бере поживу з вогкості, і навіть тепло постає з неї й нею себе підтримує, а те, з чого все постає, і є основа всього. Талес міг, отже, цю думку оперти на цьому факті, а рівно й на тім, що всяке сім'я з природної якості вогке, а основа своєрідної природи вогкого є вода. А дехто думає, що вже давні люди, які жили задовго до наших часів і вперше задумалися над божественним, що й вони мали таку саму думку про природу, бо вони вважали Океан та Тетиду за джерело постання речей і думали, що боги присягаються на воду, на т. з. Стікс, як співають поети. А найпочеснішим є найстаріше, а те, чим присягаються, найпочесніше. Чи цей погляд на природу, справді, первісний та давній – це напевно не відомо; Талес висловлювався так про першу причину.

11. Він же. *De anima*. I, 5. 411a. Дехто вважає, що душа підмішана до всього. Тому, мабуть, і Талес думав, що все повно богів (*πάντα πλήρη θεῶν*).

12. Він же. *De anima*. I, 2. 405a. Також і Талес, як про нього кажуть, вважав душу двигуном; він казав, що магнет має душу, бо приводить у рух залізо.

13. Геродот. I, 74. Почалася межі лідійцями й мідійцями п'ятилітня війна, перемога була то на боці лідійців, то на боці мідійців. Одного разу вони бились уночі. Позаяк війна не могла закінчитись, і вони знову зустрілись на шостий рік, трапилось так, що удень зробилася ніч⁵. Цю зміну дня наперед возвістив Талес із Мілету, йонець, вказавши рік, коли це сталося. Лідійці ж і мідійці, побачивши, що з дня зробилася ніч, занехаяли боротьбу й поквапились замиритися.

II. АНАКСИМАНДР

1. Фрагменти

1. Основа (*ἀρχή*) речей – необмежене (*ἄπειρον*). Із чого вони постають, у те саме й повертаються з конечністю при загибелі. Бо вони воздають одна одній кару й відплату за свою неправду в черзі часу.

2. Свідоцтва про Анаксимандра

1. Діоген Лаерцій. II, 1–2. Анаксимандр, син Праксіяда, походив із Мілету. Анаксимандр казав, що основа й перво-елемент є необмежене і не виділяв води, повітря чи чогось іншого. Змінюються частини, а ціле незмінне. У центрі стоїть, як осередок, земля, що має форму кулі; місяць світить позиченим світлом, його освічує сонце; сонце не менше від землі і є чистим вогнем... Анаксимандр дав загальний нарис своїх теорій, знаний і Аполлодором Атенському, котрий оповідає у своїй хроніці, що у 2 р. 58 олімпіади⁶ Анаксимандр мав 64 р. і невдовзі помер, його розквіт (*ἀκμή*) припадає приблизно на часи Полікрата – Тирана Самоського.

III. АНАКСИМЕН

1. Фрагменти

1. У матерії стягається й уплотнюється холодне. Навпаки, рідке і в'яле є тепле.

2. Наша душа є повітря і утримує тіло. Подібно до віяння повітря, вона також обіймає собою весь світ.

3. Повітря майже нематеріальне, і через те, що все постає з нього, воно має бути безмежне (*ἄπειρον*), бо ніколи не вичерпується (мабуть, фальшований фрагмент). Два листи Анаксимена до Пітагора, які передає Діоген Лаерцій, фальшовані.

2. Свідоцтва про Анаксимена

1. Діоген Лаерцій. II, 3. Анаксимен, син Евристраха з Мілету, був учнем Анаксимандра. Дехто вважає його учнем Парменіда. Анаксимен проголошував основою речей повітря, а його вважав безмежним (*ἄπειρον*). Зорі, казав він, рухаються не попід землею, а довкола землі. Анаксимен писав на йонійському діалекті, просто й невимушено. Жив Анаксимен, як оповідає Аполлодор, під час підбиття Сард і умер у 68 олімпіаді⁷.

IV. ГЕРАКЛІТ

1. Фрагменти

а. **Образи:** потік (відносність), війна (протилежність), гармонія, вогонь.

1. (12). Хто входить у ті ж хвили, до того весь час течуть нові води.

2. (49). У ті ж струмки ми входимо й не входимо; ми є, і ми не є.

3. (20). Народжені, вони живуть, щоб витерпіти смерть, чи, навпаки, спочити, і залишають дітей, які теж підлягають смерті.

4. (7). Якби всі речі стали димом, то їх приймали би носом.

5. (79). Чоловік – дитина для Бога, як хлопець – для чоловіка.

6. (102). У Бога все гарне, добре, справедливе, але люди вважають одне справедливим, інше несправедливим.

7. (37). Свині купаються в бруді, птиці – у поросі чи в попелі.

8. (53). Війна (*πόλεμος*) є батьком усього, царем усього: одних вона робить богами, інших – людьми, одних – рабами, інших – вільними.

9. (80). Треба знати, що війна є загальне: що право – боротьба, і що через боротьбу й кінечність все приходиться до життя.

10. (125). І кікеон⁸ розкладається, коли його не струшувати.

11. (8). Що розходиться – з'єднується, і з різного виникає найкраща гармонія, і все постає з боротьби.

12. (10). Зв'язані: ціле й неціле, єдність – роз'єднаність, созвучність – різнозвучність, і з усього – єдине, і з єдиного – все.

13. (23). Якби не було неправди, не знали б імені справедливості.

14. (26). Людина запалює собі вночі світло, коли їй відмовляють очі; у житті вона доторкається смерті, на яву – сну.

15. (32). Єдине, виключно мудре, хоче й знов не хоче зватися іменем Зевса.

16. (48). Ім'я лука – життя (*βίος*), а діло його – смерть.

17. (51). Вони не розуміють, як те, що не єднається зі собою, як, воно, стремлячи до різного, – єдине, це так, як у лука та в ліри.

18. (59). Шлях ткацького човника – простий і кривий – один і той самий.

19. (67). Бог є день і ніч, зима, літо, війна, мир, голод і пересиченість, він змінюється, як вогонь (вино)⁹, змішаний з димом, зветься згідно зі запахом, що доходить до кожного.

20. (62). Безсмертне – смертне, смертне – безсмертне: вони живуть взаємно смертю одне одного й умирають – життям.

21. (88). Завжди одне й те саме живе в нас: живе і мертво, бадьоре і спляче, молоде і старе; це перетворюється в те, і те – знов у це.

22. (103). У колі початок і кінець спільні.

23. (111). Хвороба робить приемним здоров'я, нещастя – добро, голод – ситість, праця – спокій.

24. (126). Холодне теплішає, тепле простигає, вогке сохне, сухе стає вогким.

25. (15). Смерть є все, що ми бачимо на яву, а життя – у сні.

26. (90). Все обмінюється на вогонь, і вогонь – на все, як золото на крам, і крам – на золото (вогонь – *пур*).

27. (76). Вогонь живе смертю землі, повітря – смертю вогню, вода – смертю повітря, і земля – смертю води.

28. (31). Зміни вогню: по-перше, море, половина його – земля, друга – вогняний вітер.

29. (35). Для душі смерть стати водою, для води – смерть стати землею; із землі – вода, із води – душа.

30. (60). Шлях догори й додолу той самий.

31. (66). Грядущий вогонь усе осудить й усе засудить.

32. (64). Світом керує вогонь.

δ. λόγος

33. (29). Є одне, до чого найкращі стремлять понад усе: вічна слава перед суєтними речами. Але більшість лежать ситі, мов худоба.

34. (40). Многознаття не вчить розуму. Інакше воно б навчило Гесіода та Пітагора, також Ксенофана та Гекатея.

35. (108). Ніхто з тих, чиї слова я чув, не дійшов до розуміння, що мудрість відокремлена від усього іншого.

36. (99). Якби не було сонця, то, незважаючи на інші світила, була б ніч.

37. (41). В одному полягає мудрість: пізнати розум, що править усім через усе.

38. (1). Логоса (*λόγος*), хоча він і вічний, не розуміють люди ні перед тим, як його почують, ні після того, як почули. Усе відбувається згідно з цим логосом, і все ж люди кожного разу в своїх словах і вчинках чинять по-своєму, ніби не знають того, що я викладаю, пояснюючи кожну річ згідно з її природою. Інші люди не знають того, що вони роблять на яву, подібно до того, як забувають, що вони робили уві сні.

39. (2). Тому обов'язок – іти за загальним. Однак хоча логос для всіх спільний, більшість живе так, буцімто має власний розум.

40. (112). Думання – найліпша здібність, і мудрість полягає в тім, щоб говорити правду й діяти згідно з природою, прислухаючись до неї.

41. (113). Спільна для всіх – здібність думання.

42. (114). Розумна мова має себе підкріпити всім загальним, як місто – законом, навіть ще сильніше. Усі людські закони черпають сили з одного – божого. Його влада безмежна, він у всьому, і все в його силі.

43. (116). Усім людям питоме – пізнавати самих себе (*γινώσκειν ἑωυτοῦς*) та бути розумними.

44. (115). Душі належить логос, що збільшує себе.

45. (107). Погані свідки очі й вуха людські, коли вони мають варварські душі.

46. (104). Що ж таке їхній глузд і розум? Вони йдуть за мандрівними співцями і беруть собі за вчителя натовп. Вони не знають, що більшість зла і лише небагато добрих.

47. (43). Самовпевненість (*ὑβρις*) треба гасити старанніше, аніж пожежу.

48. (44). Народ повинен битися за свої закони так, як за свої мури.

49. (42). Гомер заслуговує вигнання з громадських свят і бичування, а також і Архілох.

50. (33). Закон – це слідування волі одного.

51. (49). Один для мене, якщо він найліпший, варт десяти тисяч.

52. (121). Добре б зробили ефесяни, якби всі по черзі повісилися, залишивши місто недоліткам, бо вони вигнали з міста свого найліпшого чоловіка – Гермодора. Із нас, мовляв, ніхто не повинен бути ліпшим, якщо є такий, то хай буде ним де-небудь інде, в інших.

53. (31). Вогонь розливається, як море, і залишається таким, згідно з логосом, який панує, доки не постане земля.

54. (30). Цей світовий порядок (*λόγος*) – однаковий для всього – не утворив ані Бог, ані людина, але він був завжди, і є, і буде вічно живий вогонь, що в міру спалахує і в міру згасає.

55. (94). І сонце не перейде своєї міри, інакше його б настигли Еринії – служниці Справедливості.

56. (16). Як можна заховатися від того, що ніколи не загине?

57. (123). Природа любить ховатися.

58. (54). Захована гармонія сильніша, ніж явна.

59. (45). Границі душі не знайдеш, яким би не йшов шляхом – настільки глибокий її логос.

60. (50). Якби ви зрозуміли не мене, а мій логос, то мали б визнати, що все єдине.

γ. Психологія, етика, філософія релігії

61. (67a). Як павук, що сидить в осередку павутини, зауважує, коли муха розриває якусь нить у сіті, і мерщій поспішає туди, наче піклуючись про відновлення сіті, так і людська душа при ушкодженні якоїсь частини тіла поспішає туди, наче її гнівить ушкодження тіла, з яким вона тісно пов'язана.

62. (101a). Очі кращі свідки, ніж вуха.

63. (77). Для душ насолода чи смерть бути вогкими.

64. (4). Якби щастя полягало в тілесних почуваннях задоволення, то мали б звати щасливими волів, коли ті одержують горох для їжі.

65. (85). Боротись із серцем важко, бо кожне з його бажань купуємо ціною душі.

66. (110). Для людей не було б краще, якби були задоволені всі їхні бажання.

67. (18). Хто не надіється, не знайде того, на що не має надії, бо воно недослідиме й неприступне.

68. (25). Більшій смерті – більша хвала.

69. (24). Хто загинув на війні, того шанують боги й люди.

70. (117). Коли чоловік п'яний, його веде малий хлопець. Чоловік спотикається і не помічає куди йде, бо його душа вогка.

71. (118). Суха душа – найліпша й найрозумніша.

72. (119). Власний характер (*ἦθος*) для людини – демон (*δαίμων*).

73. (14). Кара загрожує тим, які мріють вночі: магам, бакхантам, менадам і містикам.

74. (15). Якби це не був Діоніс, на честь якого вони провадять процесії та співають сороміцьких пісень, то це було би стидким ділом. Адже ж Гадес – те саме, що й Діоніс, культ якого вони, як божевільні, почитають..

75. (92). Сивілла, віщуючи натхненними устами несмішне, непідмальоване, непричепурене, проникає своїм голосом за тисячу літ, бо вона віщує від Бога.

76. (96). Мертві тіла треба викидати скоріше, аніж гній.

77. (27). Людей по смерті чекає щось, чого вони не чекають і в що не вірять.

δ. Різні фрагменти (природничі, особисті, неясного сенсу)

78. (3). Сонце шириною з п'яту.

79. (5). Сонце кожного дня нове.

80. (101). Я шукав самого себе.

81. (97). І пси брешуть на того, кого не знають.

82. (93). Пан, якому належить оракул у Дельфах, не говорить нічого й не приховує нічого, він лише натякає.

83. (22). Бо, і шукаючи золота, перекопують багато землі, а знаходять мало.

84. (61). Морська вода – найчистіша й найбрудніша: для риб – питна й цілюща, для людей – непитна й шкідлива.

85. (78). Людський глузд не має знання, божеський має.

86. (98). Душі благовоняць в аду.

87. (106). Кожен день, як інший.

88. (125a). Нехай ніколи не вичерпується ваше багатство, ефесяни, щоб ваш занепад став явним.

є. Фрагменти, які ніби у протиріччі до попереднього

89. (124). Найкращий світ – як у безладді викинена купа гною.

90. (52). Час – дитина, що грає, кидаючи туди й сюди камінці: правління дитини.

91. (12). І душі також піднімаються з вогкості.

2. Свідoctва про Геракліта

1. Діоген Лаерцій. XIX, 3. Геракліт, син Бризона чи, за іншими свідoctвами, Геракона, походив із Ефесу. Час його розквіту (*ἀκμή*) припадає на 69 олімпіяду¹⁰. Гордий, як ніхто інший, він із презирством дивився на зокільний світ, що видно вже з його твору, де він каже: (див. фрагменти 40, 41, 42, 43, 44 за нумерацією Дільса, у нас наведеній у дужках). Геракліт суворо засуджує ефесян, які вислали з держави його приятеля Гермодора: (див. фрагм. 121 Дільса). Коли Геракліта, відповідно до пошани, якою користувався, прохали виступити як законодавця, він із обуренням відмовився, мовляв, місто вже занадто підпало під вплив злого управління. Геракліт ухилився від будь-яких суспільних взаємин. Одного разу він, граючись з дітьми в кремушки в храмі Артеміди, відповів ефесянам: «Чому ви дивуетесь,

сволото? Чи це не краще діло, аніж вести з вами вкупі справи держави?» Коли Гераклітові остаточно набридло співжиття з людьми, він відійшов од суспільства і жив самотньо в горах, годуючись травами та корінням. Від цього в нього почалась водяна. Умер 60 років.

2. *Ibidem.* IX, 5. Геракліт вже замолоду викликав здивування. Будучи юнаком, він казав, що нічого не знає, ставши чоловіком, навпаки, що знає все. Геракліт ні в кого не вчився, а казав, що досліджує себе самого й черпає все своє знання зі себе самого. Сотіон оповідає на основі деяких свідочств, що Геракліт вчився у Ксенофана; Аристон у книзі про Геракліта твердить, що Геракліт ніби вилікувався від водяної й умер від якоїсь іншої хвороби; це стверджує також і Гіппобот.

3. *Ibidem.* IX, 5–11. Його відома книга трактує взагалі про природу, але поділена на три частини, з яких у першій говориться про всесвіт, у другій – про державу, у третій – про божество. Геракліт зберіг свою книгу в храмі Артеміди, написавши її, як дехто вважає, навмисне темною мовою, щоб нею займались тільки дійсно покликані до цього, між тим як занадто популярний стиль легко низив би оцінку книги...

Теофраст приписує меланхолії Геракліта те, що його писання почасти необроблені, почасти мають щораз інший характер. Антистен у *Λιδοχαί* зве ознакою піднесеного характеру Геракліта те, що той зрікся царських функцій на користь свого брата. Твір Геракліта користувався такою великою пошаною, що були в нього прибічники, які утворили шкільну течію, т. зв. гераклітовці.

Вчення Геракліта в цілому зводиться до таких точок. Усе постає з вогню і знов до вогню повертається. Усе відбувається на основі непереможних велінь долі та утримується у згоді через протилежності. Усе повно душ і демонів. Геракліт висловив свою гадку також і про космічні явища, думаючи, що розмір сонця встановлюється залежно від того, яким воно здається. Також передають його вислів: (фр. 45 Дільса). Самолюбство Геракліт звав падучою, око –

омильним. Місцями мова твору Геракліта ясна і зрозуміла настільки, що навіть найдурніша людина легко зрозуміє її та відчує себе духовно піднесеною. Незрівнянні стислість і сила його виразу.

Вчення Геракліта в окремих пунктах. Вогонь є перво-елемент, і все у природі є різними змінами вогню, що постають через розрідження чи через згущення; ясно ж з цього приводу Геракліт не висловлюється. Все відбувається через протилежності, і ціле тече, як річка. Всесвіт обмежений, існує тільки один світ, який постає з вогню й обертається після певного періоду знов у вогонь, – подія, яка раз у раз повторюється по черзі протягом вічності; це відбувається на основі неминучого примусу долі. Із протилежностей та, що веде до народження, зветься війною та боротьбою, та, що веде до світової пожежі, – миром і згодою, а зміна – шляхом догори й додолу, згідно з чим утворюється світ, бо через згущення вогонь приймає вогкість, із зілляння якої постає вода. Коли ж згущується вода, то з неї постає земля. Це – шлях додолу. Із другого боку, земля стає текучою, і так постає вода, а з неї майже все інше, бо Геракліт виводить це з випарів моря. Це – шлях догори. Випари постають зі землі і з моря, одні з них – чисті і світлі, інші – темні. Вогонь збільшується зі світлих, вогкість – з інших. Про природу небесного зводу Геракліт не висловився. Все ж, гадав він, небесний звід несе на собі ночви, повернені до нас своїм порожнім боком. У них збираються світлі випари й загоряються полум'ям. Це зорі. Найсвітліше й найтепліше – полум'я сонця, бо інші зорі більш віддалені від землі, тому вони слабші світом і теплом. Місяць, який ближче до землі, рухається не в чистій атмосфері. Сонце рухається в прозорій і чистій атмосфері, рівно як має й відповідне віддалення від нас. Тому воно й дарує нам в більшій кількості тепло і світло. Сонячні й місячні затемнення постають тому, що ночви повертаються догори. Місячна зміна фаз місяця з'ясується тим, що в нього ночви постійно повертаються трохи

убік. Зміна дня і ночі, хід місяців, пори року, дощі й вітри, й усе подібне залежить від кількості різних випарів. Ті ж самі випари, загорівшись на сонці, приносять день; протилежні, якщо вони пересилують, – ніч. Зріст тепла зі світла утворює літо, збільшення вогкості з темного приводить за собою зиму. Подібно з'ясовує Геракліт і останні з'явища. Про природу землі він не висловився, також і про природу згаданих ночей. Така була наука Геракліта.

4. *Ibidem.* II, 22. Кажуть, Еврипід передав Сократові для читання твір Геракліта, запитавши його відтак, як йому цей твір сподобався. Сократ відповів: «Те, що я зрозумів, виявляє високий дух, а також, як гадаю, і те, чого я не зрозумів; для цього потрібний делоський водолаз».

5. *Ibidem.* IX, 12. Граматик Селевк каже, що у своїм «Водолазі» Кретон оповідає, що Кратес уперше привіз твір Геракліта до Еллади, сказавши при тому, що потрібно бути делоським водолазом, аби не втонути в ньому. Стосовно назви твору Геракліта, то вона, згідно з одними свідоцтвами, є «Музи», згідно з іншими – «Про природу», згідно з Діодотом – «Певний руль до цілі життя», ще за іншими – «Норми утворення характеру», «Світ Єдиного, якому усе підлягає».

6. *Ibidem.* IX, 15–16. Є дуже багато коментаторів Геракліта, зокрема, Антистен, Гераклід Понтійський і стоїк Сфейр, далі Павзаній, т. зв. Гераклітеїст, також Нікомед і Діонісій. Із граматиків – Діодот, на думку якого, темою твору Геракліта є не природа, а держава, міркування про природу слугують лише прикладом. Геронім каже, що Скитин (поет, що писав ямбами) зробив спробу перекласти твір віршем.

7. Аристотель. *Metaphysica.* I, 3. 984a. Основа. Згідно з Гераклітом із Ефесу, вогонь. I. 6. 987a. Основа матеріальна, бо вода, вогонь і подібне – матерія. XIII. 4. 1078в. Теорія Геракліта, згідно з якою все змислове вічно тече.

8. Аристотель. *De anima.* I, 2. 405a. Також Геракліт гадає, що основа – душа, бо вона – той випар, із якого все постає, а він найбільш нематеріальний і вічно тече; а те, що

перебуває в русі, пізнається таким, що перебуває в русі; а буття перебуває в русі.

9. Аристотель. *De partibus animalium*. I, 5. 645a. В усьому природному лежить щось дивне, сказав Геракліт гостям, котрі до нього завітали і, зустрівши його, коли він грівся коло печі, зупинились. Геракліт просив їх сміливо заходити, бо, мовляв, і в цім місці живуть боги.

10. Платон. *Kratylos*. 402a. Сократ: Геракліт говорить, що все – у русі, і ніщо не є нерухомим, і, порівнюючи буття з течією річки, каже, що неможливо два рази встромити ноги в той самий потік.

11. Аристотель. *De mundo*¹¹. 5, 396b. Також і природа стремить до протилежностей, і з них, а не з однакового, народжує гармонію, як, наприклад, чоловіки паруються з жінками, а не ті й інші з подібними собі, і перша єдність встановлюється через з'єднання протилежного, а не однакового. Також і мистецтво робить те саме, очевидно, йдучи за природою. Малярство змішує на картині частини білі й чорні, жовті й червоні, і тим шляхом досягає схожості з оригіналом; у музиці змішуються високі й низькі, довгі й короткі тони в різних голосах, і через це виникає єдина гармонія; у письмі з'єднуються голосівки й шелестівки, і з цього складається це ціле вміння. Те саме висловлено й у слові темного Геракліта (фр. 10 Дільса).

12. Гіпполіт. *Refutatio omnium haeresium*. IX, 10. І добро, і зло – єдине. Вимагають бо лікарі, коли всякими способами ріжуть, палять і мучать хворих, ще й платню від них, не заслуговуючи при тім аж ніяк її отримати, бо ж викликали те саме.

13. *Ibidem*. IX, 10. Геракліт говорить також про воскресіння плоті, земної, видимої, у якій ми народжені, і знає, що Бог викликає це воскресіння. Його вислів: перед Богом постають і пробуджуються страхи живих і мертвих. Геракліт мовить також про суд вогнем світу і всього, що в ньому є, такими словами: (фр. 64 Дільса). Під блискавкою Геракліт розуміє вічний вогонь, кажучи, що цей вогонь розумний і є

причиною всього світового ладу. Геракліт називає його недостачею й лишком. Недостача для нього – утворення світу. Світова пожежа – лишок. Геракліт каже: (фр. 66. Дільса).

14. Ямблїх. *De anima*. Людські думки Геракліт зве дитячою грою.

15. Плутарх. *De superstitione*. 3. На яву маємо спільний світ, але у сні кожен із нас звертається до свого власного.

16. Секст Емпірик. *Adversus mathematicos*. VII, 129–130. Цей фізик дотримується того погляду, що те, що нас оточує, розумне й має свідомість. Згідно з Гераклітом, ми стаємо розумними істотами, коли приймаємо з диханням до себе цей божественний розум. У сні ми втрачаємо, але, прокидаючись, знову дістаємо свідомість. Бо у сні, коли зачинаються протоки змислів, живий в нас дух відрізується від зв'язку з оточенням, і тільки через дихання зв'язок залишається, як корінь; а коли дух так відрізаний, він втрачає силу пам'яті, що мав раніше. Коли ми знову прокидаємось, він дивиться через вікна змислів назверх і, зустрічаючись із духом, який нас оточує, приймає силу розуму. Як вугілля, коли його покласти коло вогню, змінюється і стає розпеченим, але згасає, як буде взято від огню, так само й частина назверхнього духа, що живе в нашому тілі, стає нерозумною, як буде від нього відрізана, і знову стає однаковою з цілим, коли відновлюється зв'язок через безліч потоків.

17. Платон. *Hippius major*. 289a–b. Найгарніша мавпа порівняно з людиною є поганою... Найрозумніша людина порівняно з Богом є, як мавпа, щодо розуму, краси й інших якостей.

18. Аристотель. *Metaphysica*. IV, 4. 1005b. Ніхто не може повірити, що одне й те ж є й не є, як це, на думку декого, каже Геракліт.

IV, 8. 1012a. Це твердження, згідно з яким все правда, майже ідентичне з твердженнями Геракліта.

XI, 6. 1062a. Але й сам Геракліт, якби його запитали, змушений був би визнати, що протилежні твердження стосовно до одного й того ж ніколи не можуть бути правдиві.

V. ПОСЛІДОВНИКИ ГЕРАКЛІТА

1. Фрагментів від приборчників теорій Геракліта до нас не дійшло.

2. Свідчення

1. Платон. *Kratylos*. 429d. Сократ: Чи не було змістом твого твердження, що взагалі неможливо висловити неправди?

Кратил: Так! Як це можливо, о Сократе, що у випадку, коли висловлюють те, що висловлюють, не висловлюють буття (правди)? Це б означало те ж саме, що висловити небуття!

Сократ: Скажи ж мені, на твою гадку, можна, якщо не твердити неправди, то хоч сказати її?

Кратил: Ні, неможливо і сказати.

2. Аристотель. *Metaphysica*. 1, 6. 987a. Уже в раннім періоді життя Платон познайомився з Кратилом і думкою Геракліта, що все зміслове постійно тече й що про нього немає ніякої науки. І пізніше він зберіг той самий погляд.

3. *Ibidem*. IV, 5. 1009b–10a. Отже, неможливо знати, що є правда й що є неправда... Підґрунтям цієї гадки для її представників було те, що вони, хоч і шукали правди про буття, але сприймали як буття тільки зміслове, адже тут, у змісловому, панує переважно природа неозначеного і той рід буття, про який ми вже говорили. Тому вони говорять, хоч і згідно з видимістю, але не згідно з правдою... А оскільки вони відтак бачили, що вся природа в русі й про змінливе неможливий жоден правдивий вислів, то вони й гадали, що про те, що в цілому підлягає зміні, неможливо нічого висловити правдиво. Із цих поглядів виросла й найбільш крайня зі згаданих гадок: гадка тих, які вважали себе послідовниками Геракліта, і гадка, напр., Кратила, який наприкінці свого життя думав, що він не має права нічого говорити й тільки поводив пальцем, і який сердився на Геракліта за його вислів, що, мовляв, неможливо ввійти в той же потік двічі; сам він думав, що це неможливо й один раз.

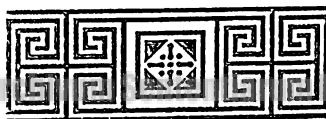
4. Діоген Лаерцій. III, 6. По смерті Сократа Платон зішшовся з гераклітовцем Кратилом.

5. Платон. *Theaetetus*. 179d. Прибічники Геракліта є першими і найпристраснішими оборонцями положення, що зміслове прийняття і знання – це одне і те ж.

6. Платон. *Sophistes*. 259d. Чужинець: Об'являти свавільно однакове різним, а різне – однаковим, велике – малим, а мале – великим, і радити в суперечках із цієї гри з протилежним – це не справжнє дослідження, а, зрозуміло, дитяча спроба людей, цілком недосвічених у справах буття.

Тестет: Цілком вірно.

7. Діоген Лаерцій. VI, 19 (IX. 15). Антистен-гераклітовець.

VI. ПІТАГОРЕЙСЬКА ШКОЛА

1. Звістка і легенди про Пітагора

1. Геродот. IV, 95. Цей Залмоксис, тракійський бог, був людиною і слугою Самосі, служив також Пітагорові, синові Менесарха... Залмоксис зустрічався з греками і з одним із перших їхніх мудреців – Пітагором.

2. *Ibidem.* I, 81. У єгиптян не беруть до храмів нічого вовняного й не ховають в ньому, бо це гріх. Це спільне в них із таїнствами орфіків та бакхантів, що є єгипетськими, і з пітагорейськими. Хто бере в них участь, той не може бути похованим у вовняному одязі.

3. *Ibidem.* II, 123. Єгиптяни також перші висунули твердження, що людська душа безсмертна, а коли тіло гине, вона переходить у яку-небудь іншу тварину, яка народжується саме в цей мент. І коли душа обійде всіх тварин суші й моря, й усіх птиць, то знову повертається до людського тіла, що саме тоді народжується, і закінчує цей оборот за три тисячі років. Цей погляд висловлювали деякі з греків раніше чи пізніше, ніби він був їх власним. Їхні імена я, хоча й знаю, не хочу тут називати.

4. Платон. *Respublica.* X. 600a. І сам Пітагор користувався великою пошаною, і про його послідовників йде найкраща слава з огляду на їхній пітагорейський спосіб життя.

5. Аристотель. 1, 5. 986a. Алкмеон відноситься до часу, коли Пітагор був стариком, але твердження Алкмеона схожі з твердженням Пітагора.

6. Діоген Лаерцій. VIII, 1–3. Ми звертаємось до італійської філософії. Вона почалась від Пітагора, сина Мнесарха, виробника перснів зі Самосу, як каже Герміп, або, за Аристоксеном, із одного з тиренських островів, яким заволоділи атеняни, вигнавши тиренців. Дехто зве його сином Мармака, сина Гіппаса, внука Євтифрона й правнука Клеоніма, вигнанця з Плія. Мармак, мовляв, жив на Самосі, відділя й назва Пітагора –

Самоський. Звідси він, кажуть, відправився до Лесбосу і там при посередництві свого дядька Зоїла познайомився з Ферекідом ... Пітагор слухав, як вже зазначено, Ферекіда Сироського, по його смерті повернувся до Самосу і слухав дуже вже старого Гермодіяма... Молодий і жадібний до пізнання, Пітагор виїхав на чужину, посвятившись у грецькі та варварські містерії. Зокрема, приїхав він і до Єгипту – за часів Полікрата, який листом рекомендував його Амазису. Пітагор вивчив єгипетську мову, як оповідає у своїй книзі про найвидатніших Антифон; він був також у халдеїв і в магів, у Єгипті був навіть допущений до найсвятіших місць і ознайомився з таємними науками про богів. Після цього повернувся до Самосу, але, заставши свою країну під владою тирана Полікрата, спрямував до Кротона в Італії. Там Пітагор дав місцевим грекам закони і прославився вкупі зі своїми учнями, які, числом приблизно двісті, такою мірою розвинули суспільне життя, що місто зробилося майже справжньою аристократією.

7. *Ibidem.* VIII, 42. Пітагор мав жінку, на ім'я Теано, дочку кротонійця Бронтина, згідно з іншими, жінку Бронтина й ученицю Пітагора.

8. *Ibidem.* VIII, 43. Пітагор мав також сина Телавга, що був наступником батька і, згідно з деякими свідоцтвами, вчителем Емпедокла. (зр. фр. 155 Емпедокла у Дільса).

9. *Ibidem.* VIII, 21. Згідно з Аристоксеном, Пітагор почерпнув свою науку від дельфійської жриці Темістоклеї. За Гієронімом, Пітагор спускався у підземний світ і бачив душу Гесіода... й Гомера.

10. *Ibidem.* VIII, 4. Гераклід Понтійський приписує Пітагорові твердження, яке той часто повторював. Він, мовляв, уже раніше був на землі як Етолід і його приймали за сина Гермеса... Усе, що Пітагор пережив, залишилось у нього в пам'яті, також і по смерті в нього залишилась ця сила пам'яті.

Ibidem. VIII, 10–11. Як каже Тимей, Пітагор перший возвістив положення, що у друзів усе має бути спільне, і що

дружба – це рівність. Так, його учні з'єднали свою власність до купи. П'ять років вони мусили мовчати й стежити за викладами виключно, як слухачі, не бачачи самого Пітагора, поки не проявили себе досить. Після цього належали до його дому й могли його бачити. Їм було заборонено робити труни з кипарисового дерева, бо з цього дерева зроблено берло Зевса, як оповідає Герміп у другій книзі свого твору про Пітагора. У вигляді Пітагора було щось надзвичайно гідне пошани, учні вважали його Аполлоном, що прийшов від гіпербореїв. Коли одного разу Пітагор відвернув одяг на боці, то, буцімто, побачили, що в нього золоте бедро; також переказували, що коли Пітагор переходив через річку Несос, то річка заговорила до нього.

12. *Ibidem.* VIII, 39–40. Пітагор умер так. Він був ув однім товаристві в домі відомого Мілона. Один із тих, кого не вважали гідним запросити, із помсти і зависти підпалив будинок. Дехто навіть каже, що це зробили самі кротонці зі страху перед загрозливим пануванням. Бачили, як Пітагор утік з місця нещастя, але, дійшовши до поля з бобами, зупинився зі словами: «Краще, щоб мене спіймали, аніж розтоптати боби, і краще бути вбитим, аніж почати з ворогами переговори». Отож, Пітагора вбили переслідувачі. Також і його товаришів вбили, біля сорока; втекло зовсім небагато. Натомість Дікеарх оповідає, що Пітагор втік до храму муз у Метапонті й умер там по сорока днях посту (Діоген наводить ще два інших докази про смерть Пітагора).

13. *Ibidem.* VIII, 6–8. Деякі кажуть, що Пітагор не залишив ні одного твору, але вони помиляються, бо фізик Геракліт мовить із презирством: «Пітагор, син Мнесарха, найбільше з усіх людей займався дослідженням і після вивчення всіх творів витворив власну мудрість: многознаття, штукарство» (фраг. м. б. фальшований – у Дільса № 129). Це він сказав тому, що Пітагор починає свій фізичний твір так: «Ні, клянусь повітрям, яким дихаю, водою, яку п'ю, ніколи не потерплю ганьби проти цього твору» (фальшов. уривок).

Пітагор склав три твори: про виховання, про політику, про фізику. Те, що відомо під ім'ям Пітагора, написано тарентським пітагорейцем Лізисом... Геракліт, син Сарангона, каже, згідно з ексцерптом зі Сотіона, що Пітагор ніби написав ще гекзаметром твір про всесвіт і другий – релігійного змісту, початок якого такий: «О юнаки, утримуйте все це з пошаною у священнім мовчанні» (фальш.), третій про душу, четвертий про релігійність, п'ятий – «Гелотол, батько косьця Епіхарма», шостий – «Кротон», й інші. Твір містичного змісту, кажуть, належить Гіппасу і написаний для образу Пітагора; також багато з творів, написаних кротонійцем Астоном, приписані Пітагорові. Іон Хіоський каже в «Тріягмах», що Пітагор видав дещо з написаного за вірші Орфея. Пітагорові приписують також «Скопїяди», початок яких такий: «Ні з ким не будь безстидний» (фальш.).

14. *Ibidem*. III, 48. Фаворин каже, що Пітагор увів для оброблення математичних питань означення, і цим шляхом пішли далі Сократ і його учні, відтак Аристотель і стоїки. Пітагор також, мовляв, перший назвав небесний звід Космосом і землю кулею; згідно ж із Теофрастом – Парменід, а зі Зеноном – Гесїод.

15. *Ibidem*. VIII, 11–12. Пітагор також і геометрію розвинув до її найвищого пункту, після того як Мойрид винайшов її перші початки, як каже Антиклеїд у другій книзі свого твору про Олександра. Але найбільше Пітагор займався арифметикою. Він винайшов монохорд, відзначався також і лікарським вмінням. Математик Аполлодор оповідає, що Пітагор приніс гетакомбу після того, як відкрив теорему, що квадрат гіпотенузи рівнобіжного прямокутного трикутника рівний сумі квадратів катетів.

16. *Ibidem*. VIII, 8. Життя Пітагор зрівняв зі святочним зібранням: як на таке одні приходять, як борці за приз, інші, як купці, а найліпші, як глядачі, і так одні з'являються в житті, як рабські душі, жадні до слави й користи, філософи – як дослідники правди.

17. *Ibidem*. VIII, 12–13. Переказують також, що Пітагор перший увів м'ясне годування для атлетів. Інші кажуть, що це не він, а інший Пітагор, масажист, увів новий спосіб годування. Бо і, справді, Пітагор навіть заборонив вбивати тварин, не кажучи вже про те, що він заборонив і вживати їхнє м'ясо, бо ж вони цілком рівноправні з нами, що торкається душі й життя. Це було, правда, тільки приводом. Насправді, Пітагор, заборонивши м'ясну їжу, хотів утримати, наскільки можливо, людей у помірності в життєвих потребах і привчити їх до такого порядку життя, при якому здобування їжі не завдає ніякої турботи... Це, на його думку, давало б тілові здоров'я, духові – енергію.

18. *Ibidem*. VIII, 14–16. Пітагор перший возвістив, що душа зв'язана то з тим, то з іншим тілом, виконуючи неодмінний коловорот. Він перший увів у греків міру й вагу, як каже музика Аристоксен. Також Пітагор ніби перший установив тотожність вечірньої і світової зорі, водночас інші приписують це відкриття Парменідові.

До часів Філолая не було відомо ні одного положення пітагорейської науки; він перший видав три славетних книги, які Платон наказав купити для себе за сто мін. Не менш як шістсот слухачів збиралось слухати Пітагора вночі, і коли хтось досяг чести його бачити, то писав про це своїм, як про велике щастя, що випало на його долю... Й інші пітагорейці звичайно казали, що не годиться всім все розповідати.

19. *Ibidem*. VIII, 17. «Символи» Пітагора були такі. Не треба розпалювати вогню мечем, не можна дозволяти перекидатися вазі, не сидіти без діла на хлібній мірі, не їсти серця, треба брати участь не при розвантажуванні, а при навантажуванні ваги, треба завжди мати зав'язаний одяг, не треба носити зі собою образу божества на перстені, замітати слід горщика в попелі.

20. *Ibidem*. VIII, 18. Сенс цих речень такий. Не розпалювати вогню мечем – не збуджувати гніву й бурхливої

лютости могутніх володарів; не дозволяти перекидатися вазі – не переступати права і справедливости; не сидіти на хлібній мірі – піклуватися про сучасне й будучність, бо хлібна міра є денна їжа. Речення «не їсти серця» означає – не роз'їдати душі жалем і стражданням...

21. *Ibidem*. VIII, 19–20. Насамперед Пітагор забороняв їсти барбунів та чорнохвостів, а також боби, сам він задовільнявся, як дехто переказує, медом, патокою і хлібом. Пітагор не пив удень вина, його страва складалася з вареної чи сирої капусти, і в крайніх випадках – із морської риби. Пітагор одягався в довгий білий чистий одяг і вживав білі покривала з вовни... Він унікав як сміху, так і будь-якого бажання сподобатись.

22. *Ibidem*. VIII, 46. Розквіт Пітагора припадав на 60 олімпіяду¹².

2. Звістки про послідовників Пітагора

23. Геродот. III, 125–137. (У Полікрата і в Дарія Перського) Демокед, син Каліфона з Кротону, ліпший лікар того часу.

24. Діоген Лаерцій. V, 25 (Із каталогу творів Аристотеля): 97. Проти пітагорейців, I кн.; 101. Про пітагорейців, I кн.

25. *Ibidem*. VIII, 7. Тарентський пітагорець Лізис, який як вигнанець поїхав до Теб і там був учителем Епамінонда.

26. *Ibidem*. VIII, 43. Син Пітагора Телавг був наступником батька і, згідно з деякими, учителем Емпедокла.

27. *Ibidem*. IX, 40. Пітагорейці Амікл і Кліній.

28. *Ibidem*. VIII, 78. Епіхарм, син Гелотала, також був слухачем Пітагора... Залишив твір, де розвиває свої погляди на природу, моральність і лікарське вміння.

29. *Ibidem*. VIII, 84. Гіппас із Метапону також був пітагорейцем. Він казав, що зміни всесвіту закінчуються в певному часі, всесвіт – обмежений і в постійному русі.

30. *Ibidem*. VIII, 86. Евдокс, син Есхіна з Кніду, був астрономом, геометром, лікарем і законодавцем. У геометрії учень

Архіта... Аполлодор каже, що розквіт Евдокса припадає на 103 олімпіяду¹³.

31. *Ibidem*. VIII, 54. Що Емпедокл слухав Пітагора, оповідає Тимей у дев'ятій книзі.

32. Платон. *Timaeus*. 20a. Наш Тимей, громадянин м. Локр у Італії, міста, де уряд найліпший, не уступить нікому зі своїх співгромадян щодо багатства та походження, був удостоеваний також високих рангів і почесних посад у своєму місті, а в філософії він досягнув, на мою думку, найбільшої висоти.

33. Аристотель. *Metaphysica*. XIV, 5. 1092в. Як числа є причиною субстанції й буття, чи так, як межі, наприклад, точки, що обмежують величини, як означив Еврит.

34. Діоген Лаерцій. III, 6. Після того Платон виїхав до Кірена до математика Теодора, звідтіля – до Італії до пітагорейців Філолая і Еврита...

35. Ямблїх. *Vita Pythagorae*¹⁴. 267–9. Імена пітагорейців, що відомі. Кротонці: Гіппострат, Димай, Егон, Гемон, Сил, Клеостен, Агелад, Епісил, Фініяд, Екфант, Тимей, Бут, Ерат, Ітанай, Родип, Бріяс, Енандр, Мілія... (кротонців 29, далі наведено тільки імена, відомі ще з якихось інших джерел): Алкмеон, Мілон... Метапонтійці: Бронтин, Париск, Орестад... Еврит... (усього – 38). Аграгантіець: Емпедокл. Елесець: Парменід. Тарентці: Філолай, Еврит, Архіт, Теодор... Лікон... Архін, Ліпзис, Ехекрат, Ік, Кліній, Бріяс... (усього – 43). Сибарисьці: Метон, Гіппас... Менестор... (усього – 12). Кархедонці: (4)... Поросьці: (9)... Локрійці: Тимей... (усього – 11). Посидонійці: (7)... Левканійці: Окел і його брати... (ще 4 імені). Аргосьці: (6)... Лаконці: (3)... Гіперборей: (1). Регінці: ... Сисим... (усього – 12). Сиракузьці: Дамон... (усього – 3). Самосьці: Меліс... Гіппон (усього – 6). Каслонійці (5)... Флійці: ...Ехекрат... Фантон... (усього – 5). Сикіонці: (4)... Кіренці: Прор, Меланіп... Теодор (усього – 4). Кізикійці: ...Ксенофіл (усього – 4). Катанці: (2)... Коринтянин: Хрисин. Тиренець: Навситой. Атенянин: Неокрит. Понтіець: Лирамн. А всього: 218.

Пітагорейські жінки: Тимиха – жінка Мілії Кротанського, Філтіс – дочка Теофрія Кротонського, сестра Биндака Оке-ло й Екело з Левкана, Хілоніс – дочка Хілона з Лакедемону, Кратесиклея з Лакая – жінка Клеанора з Лакедемону, Теа-но – жінка метапонтця Бронтина, Мія – жінка Мілона Кро-тонського, Ластенія з Аркадії, Габротелія – жінка Габротелія з Таренту, Ехекратія з Флія, Тирсеніс із Сибарису, Пісиро-да з Таренту, Ністеадуса з Лакая, Бойо з Аргосу, Бабелика з Аргосу, сестра Клеехлеа Автохарида з Лаконіки. Усього: 17 (підкреслено імена, відомі нам і з інших джерел).

36. Діоген Лаерцій. VIII, 55. Неант оповідає, що пітаго-рейці держали вільним вступ на виклади до Філолая та до Емпедокла.

37. *Ibidem*. VIII, 46. Його школа трималась дев'ять чи десять генерацій, бо останні пітагорейці були ті, чий час життя припадав ще на часи Аристотеля, а саме: халкідець Ксенофіл із Тракії, і Фантон із Флія, і Ехекрат, і Діокл, і Полімнест, рівнож із Флія. Вони були учнями тарентця Фі-лолая й Еврита.

3. Видатніші пітагорейці

А. Алкмеон з Кротону

Фрагменти

1. Так казав Алкмеон, син Перітоса з Кротону, до Брон-тина, Леона та Батила: Про невидиме, як і про земне, тільки боги мають певність, людям дано тільки здогад.

2. (1a). Людина відрізняється від інших тварин тим, що вона думає, між тим, як інші приймають, але не думають.

3. (2). Люди гинуть тому, що не можуть зв'язати кінець із початком.

4. Здоров'я підтримує рівновага сил: вогкого, сухого, хо-лодного, теплого, гіркого, солодкого і т. і. Єдиновластя ж, навпаки, викликає хворобу, бо єдиновластя однієї проти-лежности впливає шкідливо. А саме: випадки хворіб щодо

їх причини можна звести до лишку жару чи холоду; щодо їх притоки – до лишку чи недостачі їжі; щодо місця – то доторкнуті бувають чи то кров, чи мозок у костях, чи головний мозок; але постають хвороби і зі зовнішніх приток: із якості води, чи з місцевости, чи з напруження, чи зі страждання і т. под. Здоров'я, навпаки, ґрунтується на рівномірному змішенні якостей.

5. Легше охоронитися від ворога, ніж від приятеля.

2. Свідoctва про Алкмеона

1. Діоген Лаерцій. VIII, 83. Алкмеон походив із Кротону, був учнем Пітагора. Твори Алкмеона присвячені переважно медицині, хоча рівночасно він висуває й загальні міркування про природу, наприклад, говорить: «У тім, що стосується людей, багато подвійного». Здається, що спочатку Алкмеон склав фізичний трактат, як відзначає Фаворин у своїх «Мішаних замітках». На думку Алкмеона, місяць і увесь небесний звід є вічний утвір. Алкмеон був сином Перітоя, як сам каже на початку свого твору: (фр. 1) і т. д. Алкмеон твердив також, що душа безсмертна й рухається безперестану, як сонце.

2. Платон. *Phaedon*. 96ab. За допомогою чого ми думаємо – крові, повітря чи вогню? Або, може, вони тут ні до чого, лише наш мозок спричиняє прийняття слуху, зору й нюху, а з них постає пам'ять та гадка.

3. Діоген Лаерцій. V, 25–96. «Проти теорій Алкмеона», 1 кн. (у списку творів Аристотеля).

4. Аристотель. *Metaphysica*. I, 5. 986a (Ар. перетасовує пари протилежностей у пітагорейців). Подібне гадає, здається, й Алкмеон із Кротону, і цей погляд чи він від них, чи вони від нього перейняли, бо Алкмеон досяг зрілого віку тоді, коли Пітагор був уже старцем, але твердження Алкмеона схожі з твердженнями Пітагора. Алкмеон каже, що більшість людського є подвійне, але при цьому не висуває

ніяких певних протилежностей, але перші випадкові: біле – чорне, солодке – гірке, добре – зле, мале – велике. Таким чином, він висунув тільки неясні твердження, а пітагорейці з'ясували, скільки є протилежностей і яких саме. Отже, для обох – протилежності є основа буття.

5. Аристотель. *De anima*. I, 2. 405a. Подібне з цими (Талеса, Геракліта ...) твердженнями про душу приймає, здається, і Алкмеон, кажучи, що душа безсмертна через свою подібність до безсмертного; вона має цю подібність, позаяк вічно перебуває в русі, бо все божеське безперестану в русі: місяць, сонце, зорі й усе небо.

6. Аристотель. *Historia animalium*. I, 11. 492a. Частина голови – вуха, якими слухають, а не дихають; Алкмеон помиляється, коли припускає, що коза дихає вухами.

В. Філолай із Таренту

Фрагменти

1. Природа в космосі складається з необмеженого (*ἄπειρον*) і обмеженого (*πέρας*), як космос назагал, так і все, що в ньому.

2. Конечним є, що все буття повинно бути чи обмежене чи необмежене, чи обмежене й необмежене разом. Але тільки необмеженим чи тільки обмеженим воно бути не може. А якщо буття, очевидно, не складається ні тільки з обмеженого, ані тільки з необмеженого, то ясно, що космос і все, що в ньому, складається з обмеженого та необмеженого. Це видно і в дійсності, бо та її частина, яка збудована з обмеженого, обмежена; та, що складається з обмеженого та необмеженого, почасти обмежена, почасти необмежена; навпаки, утворена з необмеженого, очевидно, необмежена.

3. Якби все було необмежене, не було б нічого доступного для пізнання.

4. І справді, все, що доступне для пізнання, має число (*ἀριθμός*), тому що без числа його не можна було б ані схопити розумом, ані пізнати.

5. Число має два різних роди: непаристе й паристе, і третє – змішане з обидвох: паристо-непаристе. Кожен із обидвох родів має різні форми, на які вказує кожна річ.

6. Із природою й гармонією так. Єство (*ἔστω*) вічних речей і сама природа вимагають божеського, а не людського вигляду. Тим більше, що ніщо з існуючого не могло б бути нами пізнане, якби в основі не лежало єство речей, із яких складається космос – як обмежених, так і необмежених. Але тому що ці обидві основи не подібні й не споріднені, то очевидно, було б неможливо на них збудувати космос, якби не було ще й гармонії, відкіля вона б не постала. Подібне споріднення ніколи не потребує ще й гармонії, тоді як неподібне й неспоріднене, і неупорядковане мусять бути зв'язані такою гармонією, яка може їх з'єднати в космос.

Обсяг гармонії (октава) обіймає кварта і квінту. Але квінта на один тон (8:9) більша, аніж кварта. Бо від тону Е до А – кварта, від А до Е – квінта, од Е до Н – кварта, від Н до Е – квінта. Між Н та А лежить цілий тон. Але кварта має відношення 3:4, квінта 2:3, октава 1:2. Так, октава складається з п'яти цілих тонів і двох півтонів, квінта – із трьох цілих тонів та одного півтону, кварта – із двох цілих тонів та одного півтону.

7. Те, що зв'язалось уперше, єдине лежить у центрі сфери і зветься гестією.

8. Єдине – основа всього.

9. Від природи не встановленням... (*φύσει καὶ οὐ νόμῳ*).

10. Гармонія – з'єднання різноманітного і співзвучання різно налаштованого.

11. Про впливи і єство (*ἡ οὐσία*) числа можна мати уявлення з тієї сили, яку посідає число десять, бо воно – велика сила, воно все веде до цілі, впливає на все й є основою й керманичем божеського, небесного й людського життя. Без цієї сили все необмежене, неясне й неяскраве.

Число своєю природою кожному дає пізнання, керує й навчає всьому неприступному й непізнаному. Ніщо з речей не було б нікому ясне ні само по собі, ні стосовно до іншого,

якби не було числа та його ества. Число приводить у душі усі речі до згоди зі змісловим прийманням, робить усі речі приступними до пізнання й відповідними одна одній, згідно з природою гномена, наділяючи їх тілом і розділяючи відношення обмежених і необмежених речей.

Природу числа та його силу можна бачити діяльною не тільки в божеських і демонських річах, але й в усіх людських ділах та словах (*λόγος*), в усіх технічних вміннях не менше, аніж у музиці.

І омани природа числа, яка є гармонією, не визнає, бо це їй не питоме. Бо омана й зависть належать до природи необмеженого, незрозумілого й нерозумного.

Подув омани не торкається числа, природа якого ворожа омані й ненависна. Правда ж – належна і прив'язана до природи числа.

12. Світова сфера складається з п'яти тіл. Ті, що у сфері перебувають – вогонь, вода, земля й повітря, п'яте – обсяг самої сфери.

13. Чотири основи розумного сотворіння: мозок, серце, пуп і половий член. Мозок – основа розуму, серце – душі й почування, пуп – вкорінення й росту ембріона, половий член – виливання сім'я й зародження. Розум визначає основу людини, серце – тварини, пуп – рослини, член – усіх разом, бо всі цвітуть і ростуть.

14. Стверджують і старі теологи, і провидці, що душа зв'язана з тілом, ніби за певним карним вироком, і в ньому похована, як у труні.

15. Бог тримає все, ніби в тюрмі, замкненим.

16. Існують в душі певні сили (*λόγος*), сильніші за нас.

2. Свідоцтва про Філолая

1. Діоген Лаерцій. VIII, 84–5. Філолай з Кротону, пітагореєць. У нього Платон, як пише до Діона, купив пітагорейські твори. Філолай спіткав смерть через підозріння, що він прагне стати тираном...

Філолай вчив, що все відбувається згідно зі законом кінченості й гармонії. Уперше вчив про коловий оборот землі, щопрада, інші називають Гікета Сиракузького як першого, хто висловив цей погляд.

Філолай написав тільки одну книгу. Про цю книгу оповідає Герміп, буцімто, якийсь письменник твердив, що філософ Платон під час свого перебування в Сицилії в Діонісію купив її за сорок олександрійських срібних мін у родичів Філолая і з неї зробив свого «Тимея». Але деякі гадають, що Платон іншим шляхом одержав у власність цей твір; буцімто він заступництвом перед Діонісієм здобув свободу одному юнакові, учневі Філолая, який сидів у в'язниці.

Про Філолая Деметрій у «Гомоніміях» пише, що той уперше видав пітагорейські твори під назвою «Про природу». Твір цей починається такими словами: (фр. 1).

2. Стобей. *Eclogae*. I, 15. 7. Космос єдиний. Він почав поставати зі середини й саме зі середини в рівній мірі догори й додолу, бо те, що лежить угорі від середини, протилежне до того, що лежить удолі. Для речей у самій долині, ті, що лежать у середині, найвищі; так само з тим, що лежить угорі, бо у відношенні до центру обидва напрями однакові, тільки протилежні...

3. Платон. *Phaedon*. 61e. Кебес: Із яким же правом, о Сократе, твердять, що не дозволено вбивати себе? Я вже чув це і від Філолая, коли той був у нас, і від інших, що цього не дозволено робити.

4. Діоген Лаертій. III, 6. Платон поїхав до Італії до пітагорейців Філолая й Еврита.

5. *Ibidem*. III, 9. Деякі, серед них Сатир, оповідають, що Платон послав доручення до Сицилії Діонові купити за сто мін три пітагорейських книги Філолая.

6. *Ibidem*. IX, 38. Аполлodor Кізикійський каже, що Демокрит зустрічався з Філолаєм.

Г. Архіт з Таренту

1. Фрагменти

1. Мені здається, математики здобули добрі пізнання, і тому не дивно, що вони вміють правильно судити про якості окремих речей; позаяк вони здобули добрі пізнання про природу всесвіту, вони повинні добре зважати й на якості окремих речей. Вони передали ясні пізнання про швидкість світил, і про геометрію, арифметику, сферу, і не менше про музику. Ці науки, здається, рідні сестри, бо займаються обома спорідненими первоформами буття – числом і розміром.

2. (1). Отже, із цих багатьох прикладів очевидно, що високі тони рухаються швидше, низькі – повільніше.

3. Науки можна досягнути, чи вивчаючи від іншого те, чого не знаєш, чи знаходячи сам. Вивчення, отже, буває від когось іншого і за чужою допомогою; знаходження, навпаки, через нас самих і за власною поміччю. Знаходження ж без шукання є сумнівним і рідким; із шуканням – надійним й легким; правда, для того, хто не розуміє, шукання неможливе.

4. І арифметика (τὰ λογιστικά) має, як мені здається, як мудрість, (σοφία) доволі значне першенство, зокрема перед геометрією, бо вона може розібрати, що хоче, ясніше, ніж геометрія; де навіть геометрія відмовляється, там арифметика дає, як докази, розбір форм, якщо взагалі можливий якийсь науковий розбір форм.

2. Свідчення про Архіта

1. Діоген Лаєрцій. VIII, 79. Архіт був сином Мнесарга, чи, як каже Аристоксен, сином Гестія. Походив із Таренту і був пітагорейцем. Це Архіт листом до Діонісія врятував Платона від смерті, яка загрожувала йому від Діонісія. Многосторонні й визначні вміння Архіта викликали зазвичай визнання й подив. Так, співгромадяни сім разів обирали його на посаду стратега, у той час як постанови закону дозволяють сповнення цієї служби не більше, аніж

один рік. Платон написав до Архіта два листи після того, як останній написав до нього такий лист. (Цей лист Архіта і відповідь Платона, наведені Діогеном, фальшовані).

2. *Ibidem*. VIII, 83. Архіт перший методично займався механікою з приложенням основ математики і першим зв'язав органічний рух із геометричними схемами; він шукав для подвоєння куба дві середніх пропорційних шляхом перетину півциліндра. У геометрії він перший винайшов куб, як каже Платон у «Республіці» (У творах Платона немає відповідної згадки).

3. Платон. *Epistola*. VII, 338с. Перед своїм від'їздом зі Сицилії я сприяв зближенню і дружбі між Архітом і тарентцями, з одного боку, і Діонісієм, із другого.

4. Аристотель. *Metaphysica*. VIII, 2. 1043а. При встановленні, що таке будинок, ті, що називають каміння, цеглу й бантини, вказують на можливість будинку (*ἡ δύναμις*). Ті ж, що дивляться на нього, як на замкнений простір для перебування осіб і речей чи на щось подібне, вказують на здійснення будинку, ті ж, що з'єднують ці обидва визначення, вказують на третє єство (*ἡ οὐσία*), яке є продуктом двох перших. Здається, що визначення через розрізнення має на увазі форму (*ὁ εἶδος*) та здійснення, а визначення, утворене зі складовин, навпаки, матерію (*ἡ ὕλη*). Так є, здається, і з дефініціями, які вихваляє Архіт у своїх творах, а саме: вони мають на увазі зложене ціле. Наприклад, що таке спокій вітру? Спокій у прєсторі повітря; матерія тут – повітря, здійснення й єство – спокій. Що таке спокій моря? Рівність поверхні моря; субстрат (*τὸ ὑποκείμενον*) і матерія – море, здійснення й форма – рівність поверхні.

4. Загальні свідoctва про пітагорейську науку

1. Діоген Лаерцій. VIII, 24–27. У своїй історії філософії Олександр оповідає, що в замітках пітагорейців він натрапив на таке: основа всього монада (=єдність). З єдності

походить неозначена подвійність, яка є матерією (*ή ύλη*) для своєї причини – єдності. З єдності й неозначеної подвійності походять числа; із чисел – точки, із них – лінії, із ліній – площі, із площ – стереометричні фігури, із фігур – стереометричні тіла, приступні змисловому прийняттю, чотирма елементами яких є вогонь, вода, земля, повітря; вони всі змінюються й постійно перемінюються, і з них утворюється космос, що має душу, розум, що має кулеобразну форму зі землею в центрі, яка має, своєю чергою, форму кулі й яка населена. Також існують антиподи, для яких наш діл є вгорі. У космосі рівною мірою розподілені світло й пітьма, тепло й холод, сухість і вогкість; коли й де має перевагу тепло, там наступає літо, коли холод – зима, де сухість – весна, де вогкість – осінь. Коли вони в рівновазі – це найкращі часи року, із яких весна, що росте, є здоровою, осінь, що в'яне, сприяє хворобам. Також і день має ті ж відміни: ранішній ранок є його частина, що зростає, вечір – що в'яне, тому він більше сприяє хворобам. Повітря довкола землі насичене й сприяє хворобам, і все, що в ньому, смертне; навпаки, горішне повітря в постійнім русі, і тому чисте, і здорове, й усе в ньому безсмертне, і тому божественне. Сонце, місяць й інші світила – боги, бо в них переважає тепло, яке породжує життя. Місяць отримує своє світло від сонця. Із людьми споріднені боги, оскільки люди причастні теплу; тому й піклування богів про людей. Доля є причиною неодмінного ходу цілого та окремих частин.

2. Аристотель. *Metaphysica*. I, 5. 985в–916в. Так зв. пітагорейці почали студіювати математику й були першими, що розвинули її та цілком нею оволоділи, гадаючи, що її основи є основи всього буття. А тому що в математиці числа по природі перше, а вони бачили в числах багато подібності з буттям й становленням, більше, аніж у вогні, землі й воді, бо, мовляв, одне виявлення чисел є справедливість, друге – душа й розум, інше – час, і все, і кожне, що ще існує,

і оскільки вони, відтак, якості й відношення музичних тонів знаходили в числах, тому вони вважали, що все інше своєю природою зроблено на зразок чисел, числа – перше в цій природі, і елементи чисел є елементами усього, і ціле небо – гармонія й число. І все, що вони могли вказати, як на подібності між числами й гармоніями, з одного боку, й особливостями та мірами неба й цілою будовою всесвіту, із другого, вони збирали й протиставляли одне одному. І коли десь трохи не вистарчало, то допомагали цьому штучно, для того щоб усюди в їх системі був зв'язок. Говорю про подібне: тому що десять здається найбільш досконалим числом і обіймає всю область чисел, то, на їх думку, мусить бути також десять тіл, які обертаються на небі, а тому що є тільки дев'ять, яких можна бачити, то вони утворили власне десяте – протиземлю (*ἡ ἀντιχθών*). Ми в іншому місці вже розглянули цей предмет уважніше...

Очевидно, вони дотримуються також погляду, що число є основа як матерія буття, так і як його стан і якості, і що елементами числа є паристе й непаристе. Із них одне – обмежене (*πεπερασμένον*), друге – необмежене (*ἄπειρον*), єдине ж складається з цих обидвох, бо воно рівночасно – паристе й непаристе. Число складається з одного, а з чисел, як сказано, складається все небо. Інші з цієї самої школи вважають, що є десять основ, які в парах елементів є:

межа (<i>πέρας</i>)	необмежене (<i>ἄπειρον</i>)
непаристе	паристе
єдине (<i>ἕν</i>)	многість (<i>πλῆθος</i>)
праве	ліве
чоловіче	жіноче
спокійне	рухливе
просте	криве
світло	пітьма
добре (<i>ἀγαθόν</i>)	зле (<i>κακόν</i>)
квадрат	прямокутник

Таким чином, здається, гадав і Алкмеон Кротонський... Протилежності – основа буття ... Скільки їх і які вони, про це ми довідуємось тільки від пітагорейців. Правда, як вони зводяться до наведених причин, цього вони не з'ясували ясно, але, здається, що вони вважають елементи матерією, бо, за їх словами, ество складається й утворюється з елементів, як складовин.

3. *Ibidem.* XII, 7. 1072b. Пітагорейці припускають, що добре й гарне не є першою основою (*ἀρχή*), що добре й гарне вперше виявляються в тому, що розвивається з цих основ; вони помиляються.

4. *Ibidem.* XIII, 4. 1078b. Пітагорейці означили тільки дещо, поняття чого вони зводили до чисел, наприклад, що є відповідний час (*καίρός*), чи справедливе, чи шлюб.

5. *Ibidem.* XIII, 6. 1080b. Пітагорейці знають тільки одне число – математичне і не знають числа змислового, але воно, на їх думку, не відірване, але, навпаки, з нього складаються змислові ества. Вони утворюють усе небо з чисел, тільки не з монадичного (= неділимого), а надають монадам розмір. Але як єдине перо перетворилось у щось розмірне, на це вони, здається, не можуть дати відповіді... Пітагорейці, отже, кажуть, що числа мають розмір і протяглість.

6. *Ibidem.* XIV, 3. 1090ab. Пітагорейці, навпаки, хоч і роблять числа буттям, бо вони знаходять багато якостей чисел у змислових тілах, але не відірвано, а так, що буття складається з чисел. Але чому? Бо якості чисел є в музиці, у закономірності неба, і багато в дечому іншому... Ясно, що математичне не є відірване... У цьому пітагорейці мають рацію.. Коли ж вони утворюють із числа фізичні тіла – із того, що не має ні легкості, ні ваги, те, що має й легкість і вагу, то, здається, що вони говорять про інше небо й про інші тіла, не про ті, що приступні змислам.

7. *Ibidem.* XIII. 8. 1083b. Вони вважають число не відділеним від змислового..., однак це неможливо, що тіла складаються з чисел, і що ці числа є математичні. Бо, з одного боку,

неправильно говорити про неділимі величини; до того ж, якби це й було правильно, єдність не мала б ніякої величини. Але як це можливо, що величина складається з неділимого...

8. *Ibidem*. I, 6. 987b. Пітагорейці кажуть, що речі існують через наслідування (*μίμησις*) числам.

9. *Ibidem*. XIV. 3. 1091a. Неможливо говорити про постання вічного. Пітагорейці ж ясно кажуть, що після того, як утворилась єдність – із площ, чи з форм, чи з сім'я, чи з чогось іншого, чого вони не можуть назвати, відразу найближча частина необмеженого була притягнута межею і стала обмеженою.

10. Діоген Лаертій. VIII, 27. Сонячний промінь проникає також через холодний і густий етер. Вони, власне, зуть повітря «холодним етером», море й вогке – «густим етером». Цей промінь, отже, проникає також у глибину й так оживляє все. Все живе причетне теплу, тому живими є й рослини. Але не все має душу, бо душа – відірваний кусник як теплого, так і холодного етеру, отож, вона також причетна холодному етеру. І є різниця між душею й життям; бо душа безсмертна, бо й те, від чого вона відірвана, безсмертне.

11. *Ibidem*. VIII, 29–32. Приймання взагалі і, зокрема, зір є певний рід дуже теплого подиху, тому й кажемо, що бачимо крізь повітря й крізь воду, бо тепле приймає протитиск холодного. Якби подув ув очах був холодним, він був би відділений від подібного повітря; отже, в оці знаходиться протилежне повітря, яке він називає воротами сонця. Те саме каже він і про слух, і про нюх.

Людську душу він поділяє на три частини: розум (*ὁ νοῦς*), розсудок (*ἡ φρήν*), мужність (*ὁ θυμός*). Розум і мужність є і в інших живих істот, розсудок – тільки в людини. Царство душі простягається від серця до мозку, і частина душі, що належить до серця, є мужність, у той час як розум і розсудок є в мозку... Розсудок – безсмертний, усе інше – смертне. Душа годується від крові... Все царство повітря

повне душ, і це їх звать демонами й героями. Від них люди отримують сні, попередження про хвороби, а також здоров'я, і не тільки люди, але й вівці та й інша худоба.

12. Аристотель. *De anima*. I, 2. 404a. Сказане пітагорейцями, із яких деякі кажуть, що душі – це порошинки, освітлені сонцем у повітрі; інші – те, що їх приводить у рух. І вони тому звернули увагу, що ці, здається, перебувають у невпинному русі, коли навіть і вітер уповні спочивав.

13. *Ibidem*. I, 3. 407b. Згідно з пітагорейським мітом, випадково сформована душа приймає тіло з випадковими особливостями.

14. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. II, 5. 1106b. Зло належить до необмеженого, як казали пітагорейці, а добро – до обмеженого.

15. *Ibidem*. I, 4. 1096b. Теорія пітагорейців, які єдине захищували до добра.

16. *Ibidem*. V, 8. 1132b. Деякі філософи дотримуються погляду, що відплата і є право, так думали пітагорейці, які означали право як те, що нам мають відплачувати інші.

17. Діоген Лаерцій. VIII, 32–36. Чеснота є гармонія, а також здоров'я, й усе добре, і божество; отже, все складається з гармонії. Також і дружба є гармонійна рівність... Чистоту підтримують покаєнням, купеллю, обливанням, тим, що утримують себе незабрудненими діткненням до мертвих тіл, половими зносинами, усяким занечищенням, а також утримуючись від м'яса здохлих тварин, барбунів, чорнохвостів, яець, і тварин, що кладуть яйця, від бобів й інших подібних речей, заборонених жерцями, які в храмах виконують містичні посвячення... Це, каже Олександр, він знайшов у замітках пітагорейців, і Аристотель також за цим слідує.

VII. КСЕНОФАН

1. Фрагменти

Фрагментів, які не мають філософічного значення, тут не наводимо.

З «Елегій»

1. (8). Вже сімдесят шість років женуть мене туди й сюди по еллінській землі. А від народження тоді мені було двадцять п'ять, якщо я спроможний про це ще правильно розповідати.

2. (7). Тепер почну іншу пісню й укажу вам шлях. Слухайте, що переказують про старого мудрого Пітагора. Коли він одного разу побачив, як б'ють цуценя, то, жаліючи, сказав: «Кинь його бити, бо це душа одного приятеля. Я впізнав її, почувши її голос».

З «Сил»

3. (10). Спочатку всі вчилися на Гомері.

4. (11). Гомер і Гесіод усе накинули богам – те, що в людей є ганебного й соромного: крадіжку, перелюбодіяння й взаємне шахрайство.

5. (12). І багато оповідають вони про сороміцькі вчинки богів: крадіжку, перелюбодіяння й взаємне шахрайство.

6. (14). Гадають смертні, що боги народжені, і обличчям, одягом і голосом до них подібні.

7. (15). Якби бики, і коні, і леви мали руки або вміли малювати чи різьбити своїми руками, то вони змалювали і вирізьбили би тіла такими, які мають самі: коні – тіла, подібні коням, бики – подібні бикам, леви – подібні левам.

8. (16). Етіопи кажуть, що їх боги – чорні й курносі, тракійці – що з голубими очима й руді.

9. (18). Не зі самого початку боги відкрили смертним все заховане, але потрохи, шукаючи, люди знаходять ліпше.

3 поеми «Про природу»

10. (23). Єдиний Бог, найбільший із богів і людей, ні в образі, ні в думках не подібний до смертних.

11. (24). Бог увесь бачить, увесь мислить (*νοεῖν*), увесь чує.

12. (25). Без зусилля приводить він усе в рух силою думки (*νοῦς*).

13. (26). Постійно на тому місці нерухомо, і не личить йому йти чи сюди, чи туди.

14. (27). Із землі все і в землю все повернеться наприкінці.

15. (28). Цю верхню межу землі бачимо в нас під ногами, там, де її кордон із повітрям; нижня тянеться в безмежність.

16. (29). Земля й вода є все, що родиться й росте.

17. (30). Море – джерело води, джерело вітру, бо у хмарах жодного подуву вітру не постало би без великого понту: ані течії потоків, ані дощових вод ув етері; великий понт є, навпаки, батьком хмар, вітру і потоків.

18. (31). Сонце, піднімаючись над землею та її огріваючи.

19. (32). А що вони звать веселкою (*ἦρις*), є своєю природою хмара, яка здається багряною, червоною й жовтою.

20. (33). Ми всі родилися із землі й з води.

21. (34). Що ж до правди, то не було й не буде нікого, хто б її знав про богів, і про всі речі, які я згадую. Якби він висловив і найдосконаліше, він би і сам того не відав, бо уділ усіх є гадка.

22. (35). Це я висловлюю тільки як імовірно.

23. (38). Якби Бог не сотворив жовтого меду, то гадали б, що найсолодше – фіги.

2. Свідоцтва про Ксенофана

1. Діоген Лаерцій. IX, 18–20. Ксенофан, син Дексіона чи, за Аполлодором, Ортомана з Колофону... Вигнаний зі свого рідного міста, Ксенофан жив у Цанкле на Сицилії та в Катані. Згідно з деякими, він не був нічийм учнем, згідно з іншими, був учнем атенянина Ботона, чи, як деякі кажуть,

Архелая. Ксенофан, за Сотіоном, жив за часів Анаксимандра. Є автором віршів ув епічному метрі, елегій і ямбів, спрямованих проти Гесіода та Гомера, твердження яких про богів він різко засуджує. Також публічно виголошував свої вірші, як рапсод. Ксенофан виступав проти поглядів Талеса та Пітагора, засуджував також Епіменіда. Ксенофан досягнув глибоких літ, як сам десь каже: (фр. 8 Дільса).

Ксенофан приймає чотири елементи й нечисленні, але незмінні світи. Хмари утворюються, коли випари підіймаються під впливом сонця вгору і вигибаються по небу. Бог – сферична істота без подібності до людини. Бог цілком зір, цілком слух, цілком розум і розсудок, не має дихання, він вічний. Ксенофан перший указав, що все, що постало, перехідне, і душа є духом...

Ксенофан також оспівав у віршах заснування Колофону і заснування колонії Елеї в Італії, дві тисячі віршів. Його розквіт припав на 60 олімпіяду¹⁵.

Ксенофана слухав Парменід. ... Про Ксенофана Теофраст каже, що той слухав Анаксимандра.

2. Аристотель. *Metaphysica*. I, 5. 986b. Ксенофан, який викладав про теорії ще до елеатів, бо Парменід був нібито його учнем, висловлювався не ясно..., і каже про ціле небо, що Єдине є Бог.

3. Платон. *Sophistes*. 242cd. Чужинець із Елеї: Елейська школа, яка походить від Ксенофана чи ще раніше, у своїх казкових оповіданнях твердить, що те, що звичайно зветься всім, є Єдине.

VIII. ПАРМЕНІД

1. Фрагмент (з поеми «Про природу»)

1. Коні, що мене везли, як тільки бажало моє серце, привезли мене туди до богині славетним шляхом, що веде крізь пільму до цілі; ним везли мене розумні коні, впряжені у віз, а дівчата вказували шлях. Скрипіла різким згуком у втулці розпечена вісь, окрилена з обох боків колами, які крутились, коли в цій поїздки до світла поспішали сонячні дівчата, залишивши дім ночі й скинувши покривала зі своїх голів.

Там брама, де сходяться путі дня і ночі. Перемичка й камінний поріг підтримує етерні ворота, закриті великими дверима, змінні ключі від яких переховує могутня месниця Справедливість. До неї улесливо звернулись дівчата, прохаючи її, нарешті, відсунути з воріт закинений заслін. Він відскочив і широко відкрив глотку воріт, коли повернулись окуті бронзою бревна, що крутились закріплені в петлях шипами й гвіздками. Туди дівчата й направили просто шляхом через середину воріт коней і віз.

Милостиво прийняла мене богиня й, узявши своєю десницею мою руку, мовила мені: «Вітаю тебе, о юначе, що прийшов у проводі безсмертних, привезений кіньми в наш дім. Цей шлях, який далеко лежить від путі людей, тобі вказала не зла зоря, але право і справедливість. Отже, ти повинен пізнати переконливу правду (*ἀληθείη*) в її непорушності й гадки (*δόξα*) смертних, яким не завжди притаманна правдивість. Незважаючи на це, ти пізнаєш і те, як всебічно перевіряти видимість гадок.

Але не звертай свій дух на цей шлях дослідження і не дозволяй звичці увести тебе на цей шлях, не дозволяй вирішувати твоєму блукаючому зору, твоєму брєнячому слуху, твоєму языку. Ні! Розумом перевіряй правдивість рішення. Тоді в тебе залишиться тільки правдивий шлях.

2. Спостерігай, як у твоєму розумі далеке стає ясним і близьким, бо розум не вириває буття зі зв'язків буття, він

ніколи не виділяє буття з порядку, щоб його розсіяти та знов зібрати.

3. Буття для мене нерозривне, де б я не почав, я знову туди повернусь.

4. Я хочу тобі возвістити – ти ж слухай уважно – які два шляхи пізнання тільки мислимі. Один: що буття є, і небуття бути не може, це шлях переконання, бо він слідує правді; другий: що є небуття, і що воно повинно бути, цей шлях – возвіщаю я тобі – ніяк недослідимий. Небуття бо ти не можеш ані дослідити, бо воно не здійснюється, ані висловити.

5. Думати (*voeiv*) і бути (*eivai*) – одне і те ж.

6. Треба так думати й говорити: буття існує, небуття ж, навпаки, не існує. Це я прохаю добре запам'ятати. Це перший шлях пізнання, від якого тебе остерігаю, відтак, від того, на яким товпляться несвідомі смертні, двуликі, із хитаючимся розумом та з безпорадним серцем. Так блукають вони, німі й сліпі, безпорадні, заблукале стадо, для якого буття й небуття є одне і те ж, і не одне і те ж, бо в усьому для них існує й протилежний шлях.

7. Що небуття є, цього не можна довести переконливо. Не звертай свого духу на цей шлях дослідження.

8. Отже, мова лише про один шлях, який нам залишився: буття існує. Ознак воно має багато: воно ніколи не по-стало, отже, й не загине, воно ціле, однорідне, нерухоме і без кінця. Воно не було й не буде, воно є тільки тепер, як ціле, єдине, зв'язане. Який початок хочеш ти для нього знайти? Відкіля й чого воно росте? Не можна ж постання з небуття помислити чи висловити, бо немислиме, невислівне є, що його немає. Яка потреба змусила б його раніше чи пізніше початись у нічому й рости? Отже, воно повинно в кожнім разі взагалі не існувати.

Також сила переконання ніколи не доведе, що з буття могло би постати щось інше, ніж воно саме. Тому справедливість не випустила з кайданів постання й загибелі, а

стримує їх. Рішення ж полягає в тому: чи є буття, чи немає? Однак вирішено неминуче: залишити один шлях як немислимий і невислівний, бо це неправдивий шлях, другий – правдивий і дійсний. Але як може бути буття в будучині? Як воно могло колись постати? Якщо воно постало – його також немає, якщо воно лише має постати. Так гине постання і втрачається загибель.

Також не є буття й подільне, бо воно усюди однорідне, бо немає ніде ні сильнішого буття, яке б перешкодило його зв'язку, ні меншого, але все наповнене буттям. Тому все зв'язане, бо одне буття граничить з іншим. Воно покоїться нерухоме, зв'язане міцними путами – безначальне й безкінечне, бо постання й загибель загнані в далечінь, відштовхнуті правдивою певністю. І як тотожне в тотожнім, покоїться воно в собі самім і лишається всюди постійне, бо міцна необхідність тримає його у зв'язках тих меж, що його довкола обходять. Тому в буття не може не бути закінчення, бо воно – без недостатч. Не було б закінчення, воно було б у всьому з недостатчею.

Думання (*νοεῖν*) і думка (*νόημα*) – одне і теж. Бо без буття, у яким воно висловлено, ти не знайдеш думання. Немає нічого і не буде нічого поза буттям, бо його доля зв'язала, щоб воно було неподільне й нерухоме. Тому тільки слова те, що говорять смертні, переконані, що це – правда: постання і загибель, буття й небуття, зміна місця й переміна блискучих фарб.

А оскільки буття назверх обмежене, остільки воно закінчене з усіх боків, подібне формою до закругленої кулі. Однакове від центру в усі боки. Воно не може бути більше чи менше де-небудь, бо немає ні небуття, яке перешкоджало би безупинності, ні буття не може бути більше чи менше, бо воно нерушиме. Воно від центрального пункту, що є рівно віддалений від усіх боків, рівно аж до всіх меж. Цим закінчую мої певні слова й думки про правду; далі приймай людські галки,

2. Свідоцтва про Парменіда

1. Діоген Лаерцій. IX, 21–23. Ксенофана слухав Парменід, син Піра з Елеї... Але Парменід, хоча й був слухачем Ксенофана, не був його послідовником. Парменід був також у тісних взаєминах із пітагорейцем Аманієм, сином Діохонта, як оповідає Сотіон, до якого він приєднався.

Парменід перший висунув теорію про сферичну форму землі. На його думку, є два елементи: вогонь та земля; перший для нього – майстер, другий – матерія. Люди зародилися спершу від сонця; від нього починаються тепле й холодне, з яких усе складається. Душа й розум – одне, як каже і Теофраст у «Фізиці», викладаючи теорії всіх філософів. Філософія, думає він, розвивається у два напрями – до правди і до простої гадки. Стосовно цього він каже: (фр. 1 Дільса, рр. 28–30). Подібно до Гесіода, Ксенофана та Емпедокла Парменід написав філософічний твір у поетичній формі. Jako критерій Парменід виставляє логос: змислове прийняття не досить точне. Так, він каже: (фр. 1 Дільса, рр. 34–6).

... Його розквіт припадає на 69 олімпіяду¹⁶. Здається, що Парменід уперше відкрив ідентичність вечірньої та ранішньої зорі, як оповідає у своїх споминах Фаворин. Інші приписують це відкриття Пітагорові... Парменід був і законодавцем для своїх співгромадян, так принаймні пише у своїм творі про філософів Спевзип. Також Парменід ніби висунув доказ, визначений як «Ахілл», так каже Фаворин.

2. *Ibidem.* VIII, 48. Першим назвав небо космосом і землю – кулею... Згідно з Теофрастом – Парменід.

3. Платон. *Sophistes.* 244e. Чужинець із Елеї: Отже, коли буття є ціле, як каже і Парменід: (фр. 8 Дільса, рр. 43–4).

4. *Ibidem.* 237a. Чужинець із Елеї: Великий Парменід забезпечував нам (фр. 7 Дільса).

5. Платон. *Theaetetus.* 180d. Сократ: Але я майже забув, мій Теодоре, що інші знов твердять цілком протилежне, а саме: що всесвіт нерухомий, і напр., такі, як Меліс чи Парменід, на

відміну від цього, кажуть, що все – єдине і стоїть нерухомо, що немає ніякого простору, де б воно рухалось.

181a. Оборонці нерухомого стояння всього.

183e. Сократ: Парменід, здається мені, сказати за Гомером, «почесним і грізним»... Із душевним благородством зв'язана глибина духа.

6. Аристотель. *Metaphysica*. I, 4. 984b. Любов чи пристрасть зроблена основою буття, як у Парменіда; він каже, викладаючи постання всесвіту: (фр. 13 Дільса).

7. *Ibidem*. I, 5. 986b. Парменід говорить більше як прозорець, бо, дотримуючись погляду, що поруч із буттям немає небуття, він гадає, що конечне буття єдине, і нічого іншого немає, що єдине є єдиним для поняття, але многе – для приймання. Так він знов установлює подвійність причин і подвійність основ, теплого й холодного, і ніби вогню та землі: із цих двох – тепле – він ставить на боці буття, друге – на боці небуття.

8. *Ibidem*. III, 4. 1001a–b. За доказом Парменіда, усе буття єдине, а це останнє – буття.

XIV, 2. 1089a. Положення Парменіда: (фр. 7. Дільса).

9. *Ibidem*. IV, 5. 1009b. Емпедокл каже, що зі зміною нашого стану змінюється й наше мислення... І Парменід каже теж саме: (фр. 16. Дільса).

10. *Ibidem*. I, 5. 98b. Парменід, мовляв, був учнем Ксенофана.

11. Діоген Лаерцій. VIII, 55. Теофраст каже, що Емпедокл шанував Парменіда і узяв його поему собі за зразок.

12. *Ibidem*. IX, 23. Парменіда має на увазі діалог Платона під назвою «Парменід чи про ідеї».

13. Платон. *Parmenides* (оповідання про розмову молодого Сократа зі старим Парменідом). Зрівняй також *Sophistes*. 217, *Theaetetus*. 183. (Сполучення цих двох осіб, певно, тільки мистецький засіб, і не має під собою жодних об'єктивних підстав, тому що це хронологічно неможливо).

ІХ. ЗЕНОН

1. Фрагменти

1. Якщо те, що існує, буття (τὸ ὄν), не має жодного розміру, то воно взагалі не існує. Якщо ж воно існує, то воно мусить мати певний розмір і грубості, і віддалення від іншого. Це саме можна сказати і про те, що лежить перед ним, бо і це буде мати розмір, і за ним далі буде лежати ще щось інше. Однаково, чи ми це скажемо одного разу, чи будемо вічно повторювати, бо ні одна частина цілого не буде крайньою межею й завжди буде в певному відношенні до іншого. Таким чином, коли існує многість, то вона мусить бути рівночасно великою й малою: настільки малою, що не має вже ніякого розміру, настільки великою, що є безмежною.

2. Щось, що не має ні розміру, ні грубизни, ні маси, не може існувати, бо якби воно було додане до іншого, то не збільшило б його. Коли величина, що не має розміру, додається до іншої, вона не може збільшити її розміру. Таким чином, додане ніщо. Якщо інше не зменшиться і при відніманні його, також як не збільшилось при додаванні, то очевидно, що, як додане, так і відняте, є ніщо.

3. Якщо є многість, то необхідно мусить бути рівно стільки речей, як є їх насправді, не більше, і не менше. Якщо їх є стільки, скільки є, то їх кількість необхідно обмежена.

Якщо є многість, то те, що існує, необмежене кількістю. Бо між окремими речами лежать завжди інші, а між тими – знов інші. Отже, те, що існує, необмежене.

4. Те, що перебуває в русі, не рухається ні у тім просторі, де воно перебуває, ні в тім, де його немає.

2. Свідoctва про Зенона

1. Діоген Лаерцій. ІХ, 25–29. Зенон був елейцем. Аполлodor оповідає у своїй хроніці, що Зенон був сином Телевтагора і прийомним сином Парменіда... Зенон був вірним

учнем і улюбленцем Парменіда. Був гарної зовнішності, як зауважує Платон у «Парменіді». Платон згадує Зенона також у «Софісті», називаючи його «елейським Паламедом». Аристотель називає Зенона винахідником діалектики, а Емпедокла – риторики. Ця людина заслуговує найвищої поваги як філософ і як державний діяч. Залишились твори Зенона, які свідчать про глибину його розуміння.

Коли Зенон хотів скинути тирана Неарха, згідно з іншими Діомедона, його, як оповідає Гераклід в ексцерпті зі Сатира, схопили. Коли Зенона запитали про співучасників і про транспорт знаряддя до Ліпарі, він назвав як учасників усіх приятелів тирана з наміром представити його вповні покинутим; потім він сказав, що хоче Неархові про декого довірено сповістити на вухо, при цьому вкусив Неарха за вухо і не відпустив, поки його не закололи...

Деметрій у «Гомоніміях» оповідає, що Зенон відкусив Неархові носа. Антистен у *Λαδοχαί* каже, що Зенон відкусив собі язика і виплюнув його в обличчя тиранові; тоді громадяни в сильнім роздратуванні побили тирана камінням. Із цим згоджується більшість тих, які передають звістки про Зенона...

Зенон виявив себе доброю людиною, як в усім іншим, так зокрема в тім, що він, подібно до Геракліта, зустрічав вищих із погордою. Він любив Гіелу, як вона звалася раніше чи, як пізніше, Елею, поселення фокейців, своє рідне місто, просту громаду, яка хотіла мати в себе тільки мужніх людей. Зенон любив просту громаду більше, аніж славетну красномовність атенян, тому в останніх він, міцно тримаючись рідного міста, бував не часто.

Зенон перший висунув вивід, відомий під ім'ям «Ахілл». Але Фаворин називає Парменіда, а також інши як тих, що висунули це твердження.

Теорії Зенона зводяться до таких положень. Є багато світів і немає порожнечі. Усе в природі постало з теплого й

холодного, сухого й вогкого, які взаємно переходять одне в одне. Люди постали зі землі, а душа – мішанина цих елементів, без того, щоб один із них переважав.

... Було вісім різних Зенонів... Наш час свого розквіту мав у 79 олімпіяді¹⁷.

14. Платон. *Phaideos*. 261d. Сократ: Хіба ми не знаємо про елейського Паламеда, який мистецькою промовою досягав такого великого успіху, що слухачам одне і теж здавалося схожим і несхожим, як одне і як многе, як безрухе і як в русі.

15. Платон. *Parmenides*. 128b. Відповів Зенон: Мій твір, насправді, має на меті не що інше, як допомогти Парменідові проти тих, які хочуть його висміяти, вказуючи на ті мнимі незгоди й протиріччя, у яких заплутується твердження Парменіда про єдине буття. Отже, цей мій твір звернений проти тих, які вважають, що є многе, і повертає їм їхні закиди навіть більшою мірою, доводячи, що їх передпосилка – існування мноного – призводить до ще більших суперечностей, аніж предпосилка буття єдиного, якщо принципово поставити це питання.

16. *Ibidem*. 128a. Сократ сказав Парменідові: Зенон твердив певною мірою те ж, що й ти, тільки повертаючи справу інакше, він пробує нас ввести в оману, ніби він говорить щось інше. Ти кажеш у своїй поемі, що все – єдине, і наводиш добрі й влучні докази. А Зенон каже, що немає мноного, і наводить зі свого боку багато сильних доказів.

17. Аристотель. *Topica*. VIII, 8. 160b. Гадка Зенона, що немає руху і що неможливо пробігти стадіон.

18. Аристотель. *Metaphysica*. III, 4. 1001b. На думку Зенона, додане до чогось, не робить чогось більшим, а будучи відняте – меншим, проте він заперечує, що це – щось дійсне, ніби буття неодмінно було величиною, а коли величиною, то й матеріальним.

19. Діоген Лаерцій. V, 27. У списку творів Аристотеля № 100 «Проти Зенона», I кн. (до нас не дійшла). /ars.vntu.edu.ua/

20. Аристотель. *Physica*. IV, 3. 210b. Гадка Зенона, що якщо простір існує, він повинен бути в іншому просторі.

IV, 1. 209a. Затруднення (*апорія*) Зенона – в аргументації: якщо все буття у просторі, очевидно, що і простір є у просторі, і так до безмежності.

21. *Ibidem*. VI, 9. 239b. Є чотири аргументи Зенона про рух... Перший: рух неможливий, бо те, що рухається, повинно раніше, ніж до кінця, дійти до половини шляху.

VI, 2. 231a. Зенон помилково виводить, що неможливо пройти необмежене чи доторкнутися кожного з необмеженої кількості елементів через обмежений час. Але й довжина, і час, і все безперервне у двох розуміннях зветься безмежним: щодо можливості поділу на безмежну кількість частин і щодо своїх меж. Того, що безмежне у другім розумінню, не можна перейти в обмежений час, те, що є безмежним щодо ділимості, можна (див. рис. 1).

22. *Ibidem*. VI, 9. 239b. Другий аргумент, так званий «Ахілл». Він такий. Найскоріше ніколи не зможе наздогнати найповільнішого, бо для цього потрібно, щоб те, що слідує, прийшло туди, відкіля вийшло те, що втікає. Тому повільніше завжди буде трохи попереду (див. рис. 2).

23. *Ibidem*. VI, 9. 239b. Третій аргумент: стріла в русі стоїть. Це засновується на припущенні, що час складається з окремих моментів.

VI, 9. 239b. Зенон будує паралогізми, кажучи, якщо припустити, що завжди все, що рухається чи перебуває в стані спокою, перебуває в рівнім собі самому просторі, і якщо завжди те, що рухається, перебуває в певнім моменті, то стріла в русі нерухома.

24. *Ibidem*. VI, 9. 239b. Четвертий аргумент. Рівні тіла, які рухаються по гонбищу з протилежних боків повз рівне їм тіло (одне – з кінця гонбища, друге – з його середини) з однаковою швидкістю. Зенон гадає, що в цім випадку половина часу рівна цілому удвічі більшому. Але цей аргумент

паралогізм. Помилка така: нехай стоїть рівне тіло, у яким маємо складові частини $\alpha\alpha\alpha\alpha$. А тіло $\beta\beta\beta\beta$ починає рух зі середини тіла $\alpha\alpha\alpha\alpha$, з яким воно рівне розміром і кількістю складових частин, тіло ж $\gamma\gamma\gamma\gamma$ починає свій рух від краю – $\beta\beta\beta\beta$, з яким воно рівне розміром і кількістю складових частин і рухається з тією ж швидкістю, що й саме $\beta\beta\beta\beta$. Отже, перше β і перше γ одночасно дійдуть до кінців $\alpha\alpha\alpha\alpha$, у напрямі до яких вони рухаються. Отже, усі γ пройдуть повз усі елементи β , β ж пройдуть тільки повз половину елементів α . Отже, і час половинний...

25. *Ibidem*. VII, 5. 250a. Неправильна аргументація Зенона, що звук дає і найменша міра ячменю; бо ніщо не суперечить тому, що вона ніколи не приведе в рух повітря, яке привів би в рух цілий медимен.

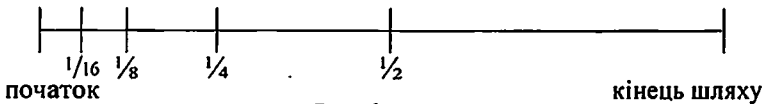

Рис. 1.

Аргументація в розвернутій формі: щоб пройти весь шлях, спершу тіло мусить пройти половину його; щоб пройти половину – спочатку $\frac{1}{4}$ і т. д. без кінця.

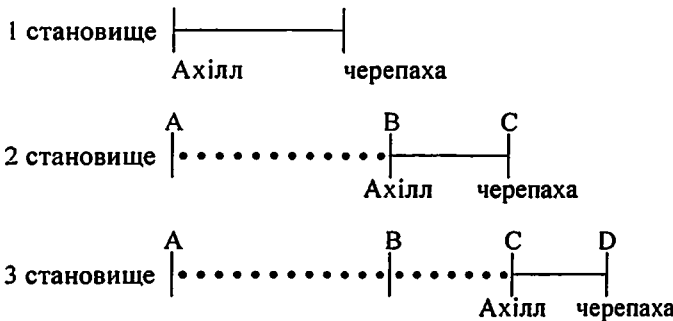

Рис. 2.

Аргументація. Коли Ахілл прийде на місце, де була черепаха, вона пересунеться на якусь частину наперед. Коли

Ахілл прийде в це нове місце, черепаха буде знову попереду на якусь частину, що вона пройде за час, який потребує Ахілл, щоб дійти з В до С і т. д. без кінця.

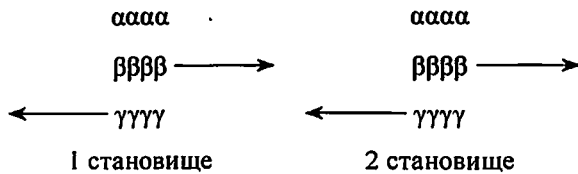

Рис. 3.

Аргументація. За певний час тіло $\beta\beta\beta\beta$ пересунулось щодо $\alpha\alpha\alpha\alpha$ на два елементи, а щодо $\gamma\gamma\gamma\gamma$ – на 4.

Х. МЕЛІС

1. Фрагменти

(з твору «Про природу, чи про існуюче»)

1. Завжди було те, що є, і завжди воно буде. Якби воно постало, то перед постанням воно конечно було б нічим. Якби воно було нічим, то ніяким чином із нічого не постало би щось.

2. Якщо воно не постало, а все ж є, і завжди було, і завжди буде, то воно не має ані початку (*ἀρχή*), ані кінця, а безмежне. Якби воно постало, воно мало б початок, бо мусило б, у разі, якщо постало, колись початися, та кінець, бо мусило б у разі, коли постало, колись скінчитися. Якщо ж воно не почалось і не скінчиться, навпаки, завжди було й завжди буде, то воно не має ні початку, ні кінця.

3. Якщо воно завжди було, то воно також і розміром має бути безмежним.

4. Ніщо, що має початок і кінець, не вічне чи безмежне.

5. Якби воно не було єдиним, воно мало б межу з чимось іншим.

6. Якби безмежне було, воно було б єдине: бо якби були дві речі, вони не могли би бути безмежними, але обмежували б одна одну.

7. Отже, воно вічне, безмежне, єдине і цілком однорідне. Воно не може ні загинути або зрости, ані змінити свого стану, воно не терпить ані болю, ані страждання, бо якби з ним траплялось щось подібне, воно б не було більш єдиним. Якби було інакше, було б неможливо, щоб те, що існує, було однорідне, але те, що було раніше, повинно загинути, і те, чого не було, постати. Отже, якби воно за десять тисяч років змінилось хоча б на волос, воно з вічності загинуло би цілком. Але й зміна стану неможлива: бо стан, що досі був, не загине, і той, якого немає, не постане. Але те, що ніщо не добавиться і ніщо не втратиться чи зміниться,

якби воно могло в іншому стані ще належати до буття? Бо якби щось змінилось, то воно було би в іншому стані. Воно не терпить, відтак, ніякого болю. Йому б не належало безумовне буття, якби воно терпіло біль; бо те, що терпить біль, не може бути вічним і не має тієї ж сили, що здорове. Воно не було б й однорідним, якби терпіло біль. Воно б терпіло біль чи від того, що щось утратило, чи щось одержало, себто, вже не було б однорідним. Також здорове не може терпіти болю, бо інакше б гинуло здорове й існуюче й виникало неіснуюче. І про страждання дійсний той же доказ. Також немає порожнього: бо порожнє – ніщо, а ніщо не може існувати. Тому буття нерухоме. Воно не може ухилитись нікуди, воно повне. Якби було порожнє, воно б могло ухилитись туди; а якщо немає ніякої порожнечі, то немає нічого, куди буття могло б ухилитись. Густого й рідкого також немає. Бо рідке не може бути так повне, як густе, рідке своєю природою пустіше, ніж густе. Між повним та неповним треба провести різницю в такий спосіб: є в чомусь простір, і воно може щось у себе прийняти, значить, воно не повне; якщо в ньому немає ніякого простору й воно не може нічого в себе прийняти, значить, воно повне. Тому воно мусить бути повне, якщо воно не порожнє. Якщо ж таким чином воно повне, то воно нерухоме.

8. Головний доказ – тільки одне вищенаведене обґрунтування, але й наступне може слугувати доказом. Якби було многе, то воно мусило би бути саме таким, як я стверджував про єдине. Бо якщо є земля й вода, повітря й вогонь, залізо й золото, живе й мертво, чорне й біле, й усі інші речі, для яких люди вважають дійсним буттям, якщо це є, і ми правдиво бачимо й чуємо, то кожна річ повинна бути такою, якою вона нам спочатку з'являється, і не може міняти свого стану чи змінюватися, а кожна повинна бути саме такою, якою вона є. Але ж ми гадаємо, що бачимо, чуємо і приймаємо правдиво. При цьому нам здається тепле холодним й холодне теплим, тверде м'яким і м'яке твердим,

живе вмираючим, а мертво з початками життя, й усе мінливим, і те, що було й що нині є, не однорідними; а залізо, що здається твердим, третью о палець і так зникає, теж саме трапляється і зі золотом, і з камінням, і зі всіма іншими, ніби твердими, матеріями, і з води, здається, постає земля й каміння. Із цього слідує, що ми не бачимо й не пізнаємо того, що є. Отже, це суперечливе. Тоді, як ми гадаємо, що є багато речей постійної і кріпкої форми, нам здається, ми бачимо, що все міняється і змінює свій стан. Отож, очевидно, що ми не бачимо правдиво, і що ця многість – тільки одна видимість; бо якби цим речам, дійсно, було питомим буття, то вони не змінювали би свого стану, а кожна річ була б такою, якою здавалась спочатку. Бо немає нічого сильніше, аніж те, що справді є. Якщо щось змінює свій стан, то буття гине й постає небуття. Отже, якщо існує многе, то воно мусить бути саме таким, як Єдине.

9. Якби воно існувало, то воно могло би бути тільки Єдиним. Якщо воно Єдине, то має бути безтілесним. Якби воно мало матеріальний розмір, то мало б частини і тому не було би більше Єдиним.

10. Якщо буття має частини, то воно рухається; якби воно рухалося, то йому б не належало буття.

2. Свідощтва про Меліса

1. Діоген Лаертій. IX, 24. Меліс, син Ітагена, самосець, учень Парменіда, зазнав також впливу Геракліта. Меліс був також видатним державним діячем, і його дуже поважали співгромадяни. Його обирали навархом, на цій посаді він здобув глибоку пошану й визнання завдяки своїм видатним здібностям. Філософічні погляди Меліса такі. Всесвіт безкінечний, незмінний і нерухомий, собі самій рівна Єдність і цілком повний. Руху немає, є тільки видимість його. Також і про богів, казав Меліс, не можна нічого сказати, бо немає певного пізнання про них.

Аполлodor каже, що розквіт Меліса припав на 84 олімпіяду¹⁸.

2. *Ibidem.* I, 16. Деякі були авторами тільки одного твору, зокрема, Меліс і Парменід.

3. Аристотель. *Metaphysica.* I, 5. 986b. Парменід, здається, думає про Єдине розумове, Меліс – про матеріальне... Для цього дослідження ми не маємо брати до уваги Ксенофана й Парменіда, бо вони занадто примітивні.

4. Платон. *Thaetetus.* 180 (див. свідоцтва про Парменіда – 5).

5. *Ibidem.* 183e. Сократ: Я не хотів би займатись не цілком коректним дослідженням, я побоююсь цього менше щодо Меліса та інших, аніж щодо такої людини, як Парменід (див. далі свідоцтва про Парменіда – 5).

6. Аристотель. *Sophistici elenchi.* 5, 167b. Обґрунтувати, що дає Меліс положенню: світ необмежений, не має ніякого початку. Меліс приймав те, що світ не постав, бо з небуття не може щось постати. У той час як усе, що не постало, не має початку, то світ не має початку, отже, необмежений. Але це не конечний наслідок. Бо якщо все, що постало, має початок, то ще не повинно те, що має початок, постати; як не слідує з того, що, якщо хворий гарячкою теплий, що тепло має гарячку.

7. *Ibidem.* 6, 168b. Уґрунтування Меліса: постати й мати початок – одне й теж... Тому, що те, що постало, має початок, хочуть, аби було й навпаки; що те, що має початок, постало, ніби обидва – те, що постало, й обмежене, те, що має початок, – одне й теж.

8. *Ibidem.* 28, 180a. Доказ Меліса: якщо те, що постало, має початок, то те, що не постало, не повинно мати ніякого; і тому світ, якщо він не постав, повинен бути необмежений у часі. Але це не так.

ХІ. ЕМПЕДОКЛ

1. Фрагменти

А. 3 поеми «Про природу»

1. Слухай, о Павзаніє, сину розумного Анхіта!

2. Тісно обмежені змисли, що обіймають органи людей. На них впливає багато дрібниць, які притуплюють думання. Ледь встигли люди оглянути частину власного життя, як уже відлітають, як дим, у височінь, одігнані долею. Так, кожен вірить тільки в те, що зустрів у своєму блуканні; а все ж кожний хвалиться, що знайшов ціле. Бо так мало воно доступне людському зорові, слухові чи розумові. Але оскільки ти прийшов сюди осторонь від загального шляху, ти довідаєшся про те, що доступне людському пізнанню.

3. Заховай у мовчазних грудях.

4. О боги, стримуйте мій язик від того безуму й дайте бігти тільки чистому струмкові з побожних уст! І тебе, о муза, многословна, білорука діва, молю я, наскільки це дозволено чути одноденним людям, надішли з країни побожності легку колісницю пісні. Ти не мусиш прагнути підняти почесний вінок, що його дає пошана смертних, щоб висловити більше, ніж дозволено, і відтак сісти на троні мудрости. Ні, розглядай усе окреме точно при допомозі кожного зі змислів, наскільки воно ясне, і не довіряй широкому зорові більше, ніж слухові чи згучному слухові, і не вмішуй нижче правдивість інших органів, якщо є тільки один шлях пізнання; але пізнавай усе окреме, наскільки воно очевидне.

5. ... Ти ж пізнавай, вірячи тому, що відкрила наша муза, коли її мова пройшла крізь решето твого духу.

6. Спочатку довідайся про чотирояке коріння усього (*ρῖζώματα πάντων*): Зевс – променистий, Гера, яка дарує життя, Гадес та Нестіда, зі сліз якої тече джерело життя смертних.

7. Непостале (*ἀγένητα* = елементи).

8. Я повідаю тобі інше. Народження немає ні в одній зі смертних речей, і немає кінця в погибельній смерті, тільки змішання і розділення змішаного. Народження – це тільки звичайна назва в людей.

9. Правда, вони зуть народженням, коли щось постає на світ зі змішання: людина чи якась з породи диких тварин чи рослин, чи птиць. А коли відбувається розділення елементів, вони говорять про нещасливу смерть. На це вони не мають ніякого права. Але й я кажу згідно зі звичкою.

10. Смерть... месниця.

11. Дурепи! Короткий у них розум, бо вони переконані, що може постати щось, чого не було, і що щось може цілком вмерти і знищитись.

12. Як із того, чого ніде немає, не може щось постати, також нечувано й неможливо, щоб щось знищилось, бо воно буде завжди тут, на вказанім місці.

13. У всесвіті немає порожнього чи переповненого.

14. Але у всесвіті немає порожнього, звідки можна щось додати.

15. Ні один розумний чоловік не помислить того, що поки ми живі, так довго ми існуємо й терпимо зле й добре; що ми, як смертні, складаємось із елементів, по розкладі ми – ніщо.

16. Любов і ненависть (*φιλία, νῆκος*), як були, так і будуть, та, гадаю, ніколи не зникне безконечна вічність їх обох.

17. Возвіщаю подвійне: то з многого росте Єдине, то воно поділяється: з одного стає многе. Як подвійне постання смертних, так подвійне й зникання, бо з'єднання всіх речей народжує і знищує одне Єдине. Многе ж, що тільки що зросло, знову розсипається і знову роз'єднуються матерії. І ця постійна зміна ніколи не припиняється: то все з'єднується в Єдине в Любові, то все розпадається в боротьбі Ненависти. І оскільки один постає з многого, а многе знов виникає з розпаду Єдиного, остільки є постання, і життя речей не є незмінне, а оскільки постійна зміна не

припиняється, остільки нерухоме залишається в коловороті. Так, слухай мої слова! Бо наука посилює твій дух. Як я вже раніше, пояснюючи ціль моєї науки, сказав: я хочу возвістити подвійне. То росте Єдине буття з многого, то воно знов поділяється з єдиного на многе: вогонь, воду, землю, повітря, безкінечно у височінь. Ззовні гибельна Ненависть, яка втримує рівновагу, і в середині Любов, рівна в ширину й довжину. До неї придивись розумом, а не здивованими очима; вона, як така, відома й людині й має для неї значення. Це вона збуджує любовні думки й веде до з'єднання, тому її і звать Радістю чи Афродитою. Це вона приводить у рух вищезгадані елементи, тільки ніхто зі смертних цього не відає. Ти ж прийми непомильний хід моїх доказів (*λόγος*). Бо елементи всі – рівної сили й рівно старі. Кожний з них має свою функцію і свій характер, але першенство вони отримують змінно в ході часу. Ніщо до них не додається і не втрачається. Якби вони постійно гинули й гинули, то дотепер би більше не залишились. Що могло б збільшити це ціле і відкіля б воно взялося? І якби вони могли загинути, якщо немає порожнього простору? Ні, є тільки елементи, і з їх змішання постає то те, то інше, і так завжди й до віку.

18. (20). Ця боротьба обох сил ясно виступає в людських членах: вони всі то з'єднуються в тілі силою Любови в розквіті життя, то розділяються злою владою Ворожнечі й блукають туди й сюди на березі життя. Також і з рослинами, і з рибами, що живуть у воді, і зі звірами в горах, і з перокрилимими мандрівницями.

19. (21). Добре! Дивись на дальших свідків моїх попередніх слів. У ранішому ще була недостача щодо форми (*μορφή*): на сонце, усюди тепле і світле, на всі безсмертні світила, напоєні теплом і променистим блиском, на вогкість, завжди темну й холодну, а зі землі піднімається тверде й кріпке. Це все розірване і сплутане в боротьбі, але в

Любові воно з'єднується і примирюється. Із цих елементів виросте все, що є, було й буде: дерева й чоловіки, жінки і тварини, птиці й водяні риби, і навіть боги, довголітні й почесні. Тільки ці елементи змінні в різноманітних речах, така велика зміна, що її викликає взаємне змішування.

20. (22). Вони дружно зв'язані зі своїми частинами: сонце, і земля, і небо, і море, хоч би й постали у світ відокремлено. І також усе, що добре змішане, схоже між собою і зв'язане Афродитою. Вороже між собою, навпаки, найбільше те, що найдалше одне від одного походженням, змішанням і формою; таке ніколи не помириться між собою і зовсім жалюгідне – за заповіддю тієї Ненависти, якій воно зобов'язане своїм походженням.

21. (23). Коли малярі готують многофарбні святі картини, вони, розумні й здібні до своєї штуки, беруть і гармонійно змішують руками многоколірні матеріяли, одного менше, іншого більше, і за їх допомогою утворюють образи, подібні до всього можливого: то дерева, то чоловіків і жінок, то птиць і водяних риб, а також богів, довголітних і почесних. Таке ж і джерело смертних речей – тих, що ми бачимо. Не дай себе ввести цим в оману! Із певністю знай це! Бо ти чув словеса Бога.

22. (26). Елементи тануть у коловороті й постають одні з одних, і гинуть одні в одних у певному порядку. Існують тільки вони, але при сполученні межі собою вони стають людьми й іншими тваринами; вони то з'єднуються в законі Любови, то окремі елементи розділяються ворожою Ненавистю, і щойно вони з'єднуються в цілість, як Ненависть знов їх перемагає. Отже, оскільки одне постає з багатьох, а багато знов постає з розкладу одного, остільки має місце постання, і їх життя не є незмінне; оскільки ж їх постійна зміна ніколи не припиняється, остільки вони залишаються в коловороті незмінні.

23. (27). Там ще не відрізнити ані хутких членів Геліуса, ані волохатої сили землі, ані моря. Так у глибокій п'ятім

гармонії покоїться кулевидний Сфер, радісний від пануючої навколо самотности.

24. (27а). В його членах немає ніякої боротьби й ніякої ворожнечі.

25. (28). Цей був з усіх боків рівний і всюди безмежний кулевидний Сфер, радісний від пануючої навколо самотности.

26. (29). У нього не піднімаються зі спини дві вітки, немає ні ніг, ані швидких колін, ані дітородного члена, він куля й з усіх боків собі самому рівний.

27. (30). Все ж, коли Ненависть в його членах зросла й стала почесною, коли сповнився час, призначений їм взаємно скріпленням договором.

28. (31). Тоді по черзі здригнулись усі члени Бога.

29. (35). Я хочу знову повернутись на той шлях співу, який я почав раніше, виводячи з одного аргумента інший. Коли Ненависть відійшла в найглибші глибини вихору, і Любов досягнула середини коловороту, тоді в ній з'єднується все, щоб утворити єдність – не відразу, але в міру бажання кожного з них. Із цієї мішанини і виливаються нечисленні кола смертних створінь. Але поміж змішаним залишилось ще багато незмішаного, бо його утримувала Ненависть. Не без рештків вона відійшла назверх до крайніх меж кола, але почасти вже втекла з його членів. Чим далі вона відходила, тим більше наближався нижній божественний порив Любви. Так виростили смертні речі, ті, які раніше були безсмертними, і на перехресних шляхах – змішані, ті, які раніше були чистими. Із цієї мішанини і виливаються нечисленні кола смертних створінь різноманітної форми, а також постаті дивовижні.

30. (36). Коли це з'єдналось, Ненависть зосередилась на крайній межі.

31. (38). Добре. Я хочу тобі повідати, якими є перші й рівноначальні елементи, з яких з'явилося все, що ми розглядаємо: земля, хвильливе море, вогке повітря й етер, що, як титан, обхоплює весь світ.

32. (42). Місяць закриває проміння сонця, коли воно проходить поза ним і затемнює землю на ширини диска од-ноокого місяця.

33. (52). Багато вогнів горить під землею.

34. (55). Піт землі – море.

35. (56). Сіль твердішає під впливом сонячного проміння.

36. (62). Тепер слухай добре, як вогонь, що виділився, кинув закутані в ніч нещасні зачатки чоловіків і жінок. Ця теорія не безцільна й не ненаукова. Спочатку вирости безформні маси землі, у яких правильно змішані вода й тепло. Вони викидали догори вогонь, що стремів до подібного собі. Вони не мали ще тілесної форми членів, ні мови, ні статі, як це є в людей.

37. (57). Зі землі росте багато голів без ший, саодику руки блукали сюди й туди без плечей, і очі мандрували всюди без лобів.

38. (58). Окремі члени блукали навколо, шукаючи з'єднання.

39. (59). Коли боги зійшлись більше, то з'єднались і ці члени, тому що вони зустрілись один з одним, і багато іншого постало за чергою.

40. (60). Тяжконогі й з незчисленними руками.

41. (61). Так вирости створіння з подвійним обличчям і подвійними грудями, спереду люди, ззаду бики чи, на-впаки, бикоголові людські тіла, мішані створіння: чолові-ко-жінки зі захованими половими членами.

42. (71). Якщо ти й ще не ймеш віри, що через змішання води, землі, повітря й сонця могло постати стільки форм і стільки фарб смертних речей, скільки їх тепер постає, зв'я-заних силою Афродити.

43. (73). Тоді Афродита, піклуючись про тепло землі, пе-редала її, напоєну вогкістю, на просушку вогню.

44. (77, 78). Дерева, що завжди носили листя й плоди, піднімались, переобтяжені ними, цілий рік у повітрі.

45. (82). Волосся, листя, густе пір'я птиць і луска, що ро-сте на міцних членах, – одне й те саме.

46. (84). Якщо хтось у зимову ніч мусить вийти, він, запаливши світлий вогонь, закриває світло з усіх боків од вітру ліхтарем; світло, попри подув бурхливого вітру, проходить наверх, бо воно набагато тонше і сяє до неба не-втомним промінням, подібно вічний вогонь ховається при створенні ока за круглу зіницю ока, ховається і в шкірі та серед тонких проводів, що пронизані створеними Богом дірочками; ці останні утримують розлиті в оці води, але пропускають вогонь, бо він набагато тонший.

47. (89). Знаючи, що з усього, що б не постало, виходять виливання.

48. (90). Так солодке схопило солодке, гірке накинулось на гірке, кисле піднялося на кисле, гаряче з'єдналося з гарячим.

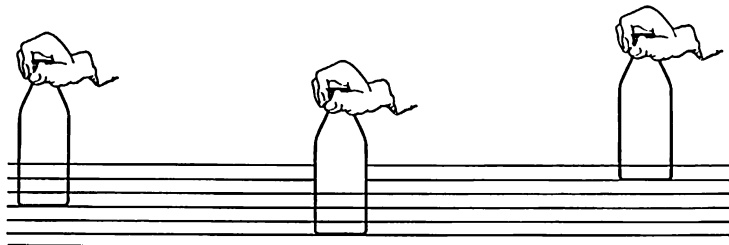
49. (96). Блага земля прийняла в широких глибинах із восьми частин ще дві з блиску Нестиди і чотири від Гефеста. Так постали білі кості, зв'язані божественною Гармонією глини.

50. (98). Коли земля прибилася до пристані Кіприди, вона зустрілась з іншими елементами: із Гефестом, із водою, і зі світлим Етером майже в рівних умовах, хоч би один із них і був сильніший, а решта слабше. Із них постала кров й інші роди м'яса.

51. (99). Вуха є також дзвін для тонів, що в нього входять.

52. (100). Усе вдихає й видихає. Малоокровні труби з м'яса доходять у всіх до поверхні тіла, а на їх кінцях поверхня шкіри пронизана наскрізь багатьма ходами, отож, хоч кров і залишається всередині, але повітря відкритий вільний вхід крізь дірочки. Коли тонка кров відпливає відціля, то повітря, хвилюючись, стремить струмком за нею; коли вона повертається, то повітря знову виходить, подібно до того, якби дівчина гралась із водяною трубою з блискучої бронзи (див. рис. 4). Коли вона своєю гарною рукою закриє отвір шийки труби і так опустить трубу в м'яку срібну воду, то вода більше не ввійде в посуд, але сила повітря, яка давить на численні дірочки, утримує її, доки не звільниться течія

стисненого повітря. Тоді входить відповідна кількість води, бо повітря залишає порожнє місце. Те саме буде, коли вода заповнює черево бронзової труби, а отвір шийки закритий людською шкірою, і повітря, що стремить із довкола в середину, затримується вогкістю при виході з вузької шийки, бо вона зайняла основу шийки; коли дівчина звільнить руку, тоді, навпаки, відповідна кількість води витікає знизу, у той час як повітря заходить. Подібно і з тонкою кров'ю, що тече членами. Коли вона відпливає до середини тіла, зараз увіходить хвильлива течія повітря, коли кров повертається назад, то повітря йде тим же шляхом наверх.

Нормальне
становище
1

Закрита “шийка”,
рух до низу
2

Закрита “шийка”,
рух до гори
3

Рис. 4.

53. (101). Носом винюхати частини членів диких звірів, які вони залишили своїми ногами в ніжній траві.

54. (103). Так усі волею випадку наділені свідомістю.

55. (105). Із хвиль крові, яка тече до нього, годується серце, де переважно і є те, що в людей зветься думкою, бо кров навколо серця є в людей здібністю думання.

56. (106). За тілесними відносинами росте в людей і розум.

57. (107). Із елементів усе складається, через них люди думають, радіють і гніваються.

58. (109). Землею приймаємо ми землю, водою – воду, етером – божественний етер, вогнем – нищев'ящий вогонь, любов'ю – любов, і ненависть – суворою ненавистю.

59. (110). Якщо ти, опираючись на свій міцний дух, із чистим помислами придивишся до них, то не тільки вони будуть тобі все життя до послуг, але ти здобудеш і багато іншого. Бо сам від себе росте цей скарб у твоїм внутрішнім, як годиться його природі. Якщо ти, як це зазвичай у людей, хочеш шукати іншого, нечисленного, нещасного, що приголомшує думання, тоді вони неминуче згодом тебе покинуть. Вони бо прагнуть тільки повернутись до свого старого первісного роду. Бо, знай, усе має свідомість і участь в думанні.

60. (111). Ти пізнаєш усі ліки, які зв'язують хвороби і старість, бо для тебе я хочу виконати це все. Ти будеш далі заспокоювати і силу невтомних вітрів, що напинаються проти землі і своїм подувом знищують поля, і, навпаки, ти будеш, якщо тобі сподобається, піднімати вітри; ти зможеш обертати темні дощі в засуху і, навпаки, літню посуху переводити в дощі, що годують дерева, ллючись із неба; нарешті, ти маєш повертати з Аду силу вмерлих мужів.

В. Із «Пісень очищення»

61. (112). Вітаю вас, о друзі, що живете у великім місті, суміжнім із жовтим Аграгонтом, близько від Замкової гори, ви, що охороняєте добро, ви, почесні й щирі захисники чужинця! Але я тепер вже не смертний, а безсмертний Бог; як такого мене шанують повсюди, як це й годиться, пов'язуючи мені на голову святі пов'язки й вінки з квітів. Коли я з цими чоловіками й жінками входжу до великих міст, на мене моляться, і тисячі слідуєть за мною, щоб довідатися про шлях до спасіння. Одні прагнуть пророкування, інші питають про різні хвороби, щоб почути слово, яке принесе здоров'я, бо вже довший час мордують їх тяжкі страждання.

62. (113). Чому я про це так багато говорю, ніби це щось важливе? Я ж вищий за них – смертних, сказаних на загибель людей!

63. (114). О друзі, хоч я і знаю, що правдиві ті слова, які возвіщу, але для людей важко їх досягнути й не легко опановує дух пильність до віри.

64. (115). Є вирок долі, старий, вічний присуд богів, закріплений міцною клятвою. Якщо якась із божественних істот, що має вічне життя, гріховно заплямує свої руки кров'ю вбивства чи під впливом Ненависти дає неправдиву клятву, та повинна тридцять тисяч років блукати далеко від блаженних і долати важкі шляхи життя, і бути протягом часу народженою у всіх можливих формах смертних істот. Бо сила повітря жене її до моря, море випльовує її на сушу, земля – до сонячного блискучого проміння, а це кидає її у вихор повітря. Кожен приймає її, але всім вона ненависна. До таких належу й я, що довірився шаленій Ненависті й вигнаний богами блукати.

65. (116). Харита ненавидить важку Необхідність.

66. (117). Я був уже хлопцем, дівчиною, рослиною, птицею й німою рибою, що поринає у хвилях.

67. (118). Я плакав і стогнав, коли побачив незнайоме місце.

68. (119). Із якого сану, із якої повноти щастя я, вигнанець, залишивши дім Зевса, зустрічаюсь тут зі смертними.

69. (120). Ми прийшли в цю замкнену печеру.

70. (121). Безрадісне місце, де Вбивство і Злоба, і много інших Зол, де засушлива хворість, і тління, і повинь блукать у п'їтми на полі Нещастя.

71. (124). Горе, горе тобі, людський роде, горе тобі, нещасному; із таких суперечок і зі стогону ти виріс!

72. (128). І в них, людей золотого віку, не було ще Бога, війни та бійок, ніякого царя Зевеса чи Кроноса, чи Посейдона, тільки одна богиня – Кіприда... Цю вони хотіли вблагати благочестивими дарами, намальованими жертвоними звірами і благовонними мазями, дарами з чистої міри й запашного тиміямю, і лили з жовтих сотів мед на землю. Але кров'ю биків не були залиті вівтарі, бо це вважалося у

людей за найбільш богопротивне – віднімати життя й їсти міцні члени живих тварин.

73. (130). Тоді всі створіння були мирні й покірні людям, дике звір'я і птиці, і палало полум'я взаємної дружби.

74. (129). Все ж між ними жила та людина, Пітагор, із надлюдським знанням, яка, за загальним визнанням, володіла найбільшим багатством духу й була майстром у різних мистецтвах. Коли Пітагор напружував всі сили свого духу, то легко бачив усе в цілім світі на десять і двадцять поколінь назад.

75. (132). Щасливий, хто має скарб божественних думок, нещасний, кого охоплюють темнощі щодо богів.

76. (133). Божество не можна до себе наблизити так, що воно стане приступним очам, чи схопити його руками – голівні дороги, якими віра йде до людського серця.

77. (134). Бог не має людської голови на своєму тілі, у нього не піднімаються зі спини дві вітки, немає ні ніг, ані швидких колін, ані волохатого члена, а тільки дух (*φρήν*), святий і невимовний, який хуткими думками оббігає весь світ.

78. (135). Загальний закон розкинутий над пануючим усюди етером і незмірним блискучим небом.

79. (136). Чому ви не припиняєте вбивств? Чи не бачите, як ви розриваєте одні одних у вашім безглузді?

80. (137). І батько приносить у жертву власного сина, що змінив обличчя, вбиває його й ще читає при цьому молитву, дурний! Різник прохає його не вбивати; але той, не слухаючи рева тварини, вбиває її та готує дома гріховну їжу. Також син схоплює свого батька, діти – свою матір, віднімають у неї життя й поїдають тіло рідної.

81. (139). Горе мені, що не знищив мене щасливий день раніше, аніж я подумав, що мої уста доторкнуться образливої для богів їжі.

82. (140). Цілком утримуватись від лаврового листя.

83. (141). Нещасні, всенещасні! Не доторкайтеся до богів!

84. (145). Так ви, оплутані тяжким гріхом, ніколи не звільните серця від нещасливої скорботи.

85. (146). Нарешті, вони стануть прозорцями, співцями, лікарями і князями між земними людьми і так зростуть до богів многославних.

2. Свідчення про Емпедокла¹⁹

1. Діоген Лаерцій. VIII, 51–54. Емпедокл, як оповідає Гіпобот, був сином Метона й онуком Емпедокла; його рідним містом був Ахрагант. Те саме оповідає й Тимей у п'ятнадцятій книзі своєї історії... Згоджується з цим також Герміп... І Аполлотор-граматик каже у своїй віршованій «Хроніці»: «Він був сином Метона і прибув до Турій, як каже Главк, коли це місто щойно було засновано». ... Теланг, син Пітагора, каже в листі до Філолая, що Емпедокл був ніби сином Архінома.

2. *Ibidem*. VIII, 54–56. Про те, що Емпедокл слухав Пітагора, оповідає Тимей у дев'ятій книзі, кажучи, що Емпедокл, як і Платон, був спійманий тоді, коли таємно забрав списки лекцій, за що і був виключений зі шкільного союзу... Після того, як Емпедокл виніс у своїй поемі на широкий форум пітагорейську науку, пітагорейці постановили не допускати до слухання викладів поетів. Так само зробили і з Платоном, заборонивши вступ і тому. Кого з них слухав Емпедокл, Неант не оповідає, бо писання, що ніби походить від Телавга, згідно з яким Емпедокл слухав Гіппаса і Бронтина, не заслуговує віри; Теофраст каже, що Емпедокл був пильним почитателем Парменіда й за зразок узяв собі поему того... Герміп, навпаки, думає, що Емпедокл був послідовником не Парменіда, а Ксенофана, з яким був тісно зв'язаний і за яким слідував у поезії. Алкідамас каже у «Фізику», що Парменіда рівночасно слухали Зенон та Емпедокл.

VIII, 70. Діодор Ефеський у творі про Анаксимандра говорить, що Емпедокл узяв собі Анаксимандра за зразок, приймав його трагічний стиль мови та його святочне вбрання.

3. *Ibidem.* VIII, 58. Сатир оповідає у своїх біографіях, що Емпедокл був також лікарем і чудовим промовцем, бо й Горгій з Леонтин був його учнем.

4. *Ibidem.* VIII, 60–61. Також Тимей у вісімнадцятій книзі каже, що Емпедокл викликав загальне здивування... Одержав назву «Той, що заспокоює вітер»... Із диханням, як оповідає Гераклід, було так, що Емпедокл міг тридцять днів пробути без дихання й пульсу, але залишитись живим; тому Гераклід зве його також лікарем і пророком, при тому, зокрема, посилається на такі вірші: (фр. 112. Дільса).

5. *Ibidem.* VIII, 59. Сатир каже, що він сам бачив чудеса чарівного вміння Емпедокла...

6. *Ibidem.* VIII, 63. Аристотель каже, що Емпедокл був свободолюбцем супроти всякого панування. Емпедокл відмовився від царської влади, яку йому пропонували, згідно зі свідомством Ксанта в книзі про Емпедокла... Того ж погляду й Тимей, який наводить і причину популярности Емпедокла.

VIII, 66. Тимей каже, що Емпедокл, мабуть, був незадоволений станом держави... Будучи в Олімпії, він найбільше притягав до себе уваги, і в суспільстві ні про кого не говорилося з таким інтересом, як про Емпедокла.

VIII, 72. Неант із Кізику оповідає, що після смерти Метона виникли стремління до тиранії. Тоді Емпедокл силою свого слова досягнув того, що акрагентці відмовились від партійної боротьби і прийняли принцип рівноправности.

7. *Ibidem.* VIII, 73. Емпедокл одягнув багрянцю й носив золоту пов'язку на чолі, як оповідає Фаворин у споминах, також залізні сандалії та дельфійський вінок. Емпедокл мав довге волосся, і за ним слідували хлопці. Був суворого вигляду, завжди однаковий. Так він з'являвся перед своїми співгромадянами, які сприймали це, як свого роду ознаки царського сану.

8. *Ibidem.* VIII, 67–72. Про смерть Емпедокла оповідають різне. Гераклід оповідає, що той приносив жертву в мастку

Пейсіонакса... Після жертвенного бенкету інші відійшли спочити, Емпедокла залишився на тім місці, де возлежав під час бенкету. Удень, коли всі встали, Емпедокл був єдиним, кого не знайшли. Коли Емпедокла почали шукали й почали розпитувати рабів, то один із них заявив, що опівночі він чув могутній голос, що кликав Емпедокла; вставши, він побачив небесне світло й блиск смолоскипів, більше нічого. Усі були в переляку від того, що сталося. Вийшов Павзаній і послав кількох людей шукати Емпедокла. Незабаром Павзаній припинив дальше святкування, сказавши, що молитву Емпедокла почув Бог, і ми повинні приносити йому жертву, бо Емпедокла піднесено до стану божества... Гіппобот оповідає, що Емпедокл, підвівшись, почимчикував до Етни і коли підійшов до її кратера, то вскочив у нього і зник із наміром зміцнити розповсюджену про нього думку, що він божество; але далі, правда, з'ясувалося, що одну з його залізних сандалій викинув кратер... Цьому суперечить Тимей, який ясно каже, що Емпедокл виселився до Пелопонесу й більше не повертався, а тому про його смерть нічого невідомо... Отже, він умер на Пелопонесі. Нема нічого дивного в тому, що його могилу ніде не показують, так часто трапляється.

VIII, 73–4. Неант із Кізику оповідає, що Емпедокл, їдучи на одні святочні збори в Месені, впав із повозки й зламав собі ногу. Від цього наче й умер на 77-му році. Його могила, буцімто, у Мегарі. Аристотель заперечує думки щодо старости Емпедокла, згідно з ним, Емпедокл вмер на 60-му році, згідно з іншими – на сотому році. Розквіт Емпедокла припадає на 84 олімпіяду²⁰.

VIII, 52. Аристотель і Гиподам кажуть, що Емпедокл помер на 60-му році життя.

9. *Ibidem*. VIII, 72. Гипобот оповідає, що зарита статуя Емпедокла стояла раніше в Акраганті, пізніше – відкрита – у Римі, туди, мабуть, її перевезли, римляни. Його декілька портретів збереглось й досі.

10. *Ibidem*. VIII, 77. Його поема «Про природу» та «Пісні очищення» містять 5000 віршів, лікарські вказівки – 600 віршів.

VIII, 57–8. У творі про поетів, який до нас не зберігся, Аристотель каже, що Емпедокл мав гомерівську рису й великий дар себе виставляти, багатство образного виразу й володів усіма іншими засобами для досягнення поетичного успіху. Далі, Аристотель оповідає, що Емпедокл писав й інші вірші, як ось: про перехід Ксеркса через Гелеспонт, склав також гімн Аполлону... Резюмуючи, Аристотель каже, що Емпедокл писав також трагедії й політичні трактати. Навпаки, Гераклід, син Сарапіона, твердить, що трагедії написані іншим Емпедоклом. Гієронім каже, що бачив сорок три; Неант, навпаки, твердить, що Емпедокл написав трагедії в молодих роках, і що він бачив їх тільки 7.

11. Аристотель. *Metaphysica*. I, 3. 984a. Емпедокл визнає чотири первооснови, чи перших причини, додаючи до названих: повітря, води, огню – ще землю, як четверту. Вони, на його думку, вічно залишаються незмінними й постають лише в відношенні до великої чи малої кількості, оскільки вони то з'єднуються в єдине, то знову виділяються з одного.

12. *Ibidem*. III, 4. 1000ab. Чому речі, створені з однієї і тієї ж первооснови, частинно від природи вічні, частинно гинуть. Але оскільки філософи не наводять ніяких тверджень, і не є ймовірно, що це справді так, то речі повинні мати не одну й ту саму причину та первооснову. Навіть з Емпедоклом, про якого найбільше можна сказати, що його твердження правдиві, трапилось те саме. Емпедокл висуває певну первооснову як причину загибелі, зокрема Ненависть; але, здається, що Ненависть є і творча первооснова усіх речей, за винятком Єдиного. Бо все інше, окрім Бога, із нього походить. Емпедокл каже: (фр. 21 Дільса), pp. 9–12). Але це очевидне й без того. Якби Ненависти не було в речах, то все було б Єдиним, як він каже. Коли все з'єднується, тоді (фр. 36 Дільса)... Так само любов є не більше

причиною буття, ніж причиною загибелі. Коли щось з'єднується, то гине інше. Рівночасно Емпедокл не говорить нічого про це, чому це так, окрім того, що так є в природі (фр. 30 Дільса).

Хоч би це й було необхідно, однак Емпедокл не наводить ніякої причини необхідності. Але все ж його пункт погляду остільки консеквентний, оскільки він не вважає речі частинно смертними, частинно ні, але все, за винятком елементів (*στοιχεία*), смертним.

13. Платон. *Sophistes*. 242с. Іонійські чи сицилійські музи дійшли пізніше до думки, що найпевніше – об'єднати обидва пункти погляду, себто, сказати, що буття є як Многе, так і Єдине, і зв'язується Любов'ю та Ненавистю. Бо, розділяючись, воно завжди знов з'єднується: так кажуть суворі Музи. Більш м'які відмовились від твердження, що так є постійно, а почали твердити, що змінно ціле є то Єдине й з'єднано силою Афродити (с. т. любови), то знов Многе і вороже одне одному через те саме, що вони зуть Ненавистю.

14. Аристотель. *Metaphysica*. I, 4. 985a. Емпедокл увів Любов і Ненависть... Якщо простежимо твердження Емпедокла по суті, і зрозуміємо їх не так, ніби він тільки лепетав, як дитина, то пізнаємо, що Любов – причина добра, Ненависть – зла. Якщо бажати згідно з тим сказати, що Емпедокл у певнім розумінні зло й добре вважав за первоначало, то, може, це й було правильним, якщо, із другого боку, причина всього доброго є добре в собі і всього злого – зле в собі.

15. Діоген Лаерцій. VIII, 76. Теорії Емпедокла. Є чотири елементи: вогонь, вода, земля, повітря. Любов – сила, що їх з'єднує, Ненависть, що розділяє. Слова Емпедокла (фр. 6. Дільса, рр. 2–3), при цьому під Зевсом він розуміє вогонь, під Герою – землю, під Гадесом – повітря, і під Нестидою – воду. Про них Емпедокла каже: (фр. 17. Дільса, р. 6), бо цей світопорядок вічний, тому (фр. 17 Дільса, р. 7–8).

16. Платон. *Leges*. X. 889. Атенянин: Вогонь, вода, земля й повітря, кажуть вони, утвори природи й випадку... І з них, із бездушних елементів, постали тоді світові тіла: земля, сонце, місяць і зорі... Таким чином, отже, виникла світова будова з усім, що є на небі, далі живі істоти й рослини, як і пори року, цілком постали цим шляхом – не як утір розуму, кажуть вони, чи якогось бога, також і не мистецтва, але, як сказано, природи й випадку.

17. Аристотель. *Metaphysica*. IV, 5. 1009b. Тому що вони змислове прийняття утотожнювали з розумним пізнанням... Емпедокл, Демокрит та й всі інші дійшли до таких поглядів. Емпедокл каже, що зі зміною стану змінюється й наше пізнання: (фр. 106. Дільса), і в іншому місці каже: (фр. 108. Дільса).

18. Аристотель. *De sensu*. 2, 437b. Емпедокл, здається, уявляє, що зір посилає світло з об'єктів, як вже сказано. Його слова: (фр. 84. Дільса)... Почасти таким шляхом, каже він, ми бачимо, почасти завдяки тому світлові, що бачимо.

19. Платон. *Meno*. 76c. Сократ: Чи вкупі з Емпедоклом ви не говорите про певні виливання з речей?

Менон: Розуміється.

Сократ: І про пори, через які та в які проходять ці виливання?

Менон: Так!

Сократ: І з виливань одні підходять, так ви кажете, до деяких із пор, у той час, як інші, є чи замалі, чи завеликі?

Менон: Так і є!

Сократ: І фарба відповідна зорові і здібна до прийняття виливання тілесного?

Менон: Я не знаю, Сократе, чи можна дати на наше питання просту відповідь.

20. Аристотель. *Metaphysica*. III, 4. 1000b. Подібне ж пізнається подібним, бо, каже він: (фр. 109. Дільса).

21. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. VIII, 2.1155b. Емпедокл твердить, що рівне стремить до рівного.

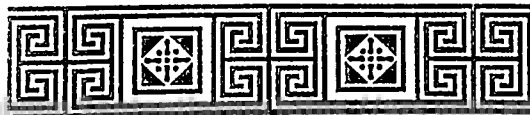

22. Аристотель. *De partibus animalium*. I, 1. 640a. Емпедокл вважає, що в тварин багато дечого є тому, що так побажав випадок при їх постанні, і що, наприклад, хребет постав таким чином, бо був випадково поламаний при повертанні.

23. Діоген Лаерцій. VIII, 77. Емпедокл називає сонце великою масою вогню, більшою, аніж місяць, місяць він вважає дискообразним, а небо – кришталевим. Душа, гадає він, переходить у різні постаті живих істот і рослин. Так, він каже: (фр. 117. Дільса).

24. *Ibidem*. VIII, 57. Аристотель у «Софісті» називає Емпедокла першим винахідцем риторики.

25. З арабських джерел (*Schacharastani*; у *Diels*'а 4 вид., т. I, стор. XXXIII). Емпедокл твердить, що рослинна душа – шкарлупа тваринної душі, тваринна душа – шкарлупа здібної до мови душі, і здібна до мови душа – шкарлупа розумної душа; все, що нижче, є, мовляв, шкарлупа для вищого, а вище є зерно; іноді він вживає для шкарлупи й зерна вирази – тіло й дух.

XII. АНАКСАГОР

1. Фрагменти з твору «Про природу» (*Περί φύσεως*)

1. Усі речі були вкупі, безмежні кількістю й безмежно малі розміром. І як довго речі були вкупі, так довго не можна було їх розрізнити через їхній малий розмір. А повітря й етер, дві безмежні матерії, утримували все, бо вони кількістю й розміром найвидатніші матерії, які є у всесвіті (*σύνπαν*).

2. Повітря й етер виділились із зокільної маси, і це зокільне кількістю – безмежне.

3. У малім немає нічого найменшого, але завжди ще менше. Бо неможливо, що буття перестане бути. І у великого є завжди ще більше. І воно так само численне, як і мале. Кожна річ у собі така ж велика, як і мала.

4. Якщо це так, то треба припустити, що у всіх сполученнях є різні матерії та сімена всіх речей, різні формою, фарбою, запахом і смаком; що також люди й всі інші живі тварини постають через такий зв'язок; що земля для них зрощує різноманітні рослини, із яких ліпші вони культивують і споживають. Це я розповів про виділення, яке може бути не тільки в нас, але й ще де-небудь. Перед цим виділенням, коли все ще було вкупі, не можна було ясно пізнати ніякої фарби. Цьому заважало змішання всіх речей: вогкого й сухого, теплого й холодного, світлого й темного; також було там і багато землі, і безмежної кількості сімен, цілком не схожих між собою. Бо з матерій одна одній нерівна. Тому що це так, треба прийняти, що всі речі входили до складу всесвіту.

5. Якщо все таким чином виділилось, то треба визнати, що цілість не може ні зменшитись, ані збільшитись, бо більшого за «все» не може бути, але все завжди залишається рівним собі.

6. (17). Щодо постання й загибелі, то греки мають для них неправильні назви, бо ніщо не постає й не зникає, але

або складається з уже існуючого, або виділяється. Тому було б правильно, якби вони говорили замість постановня про складення й замість загибелі про виділення.

7. (6). І тому що у великому й в малому є однаково багато частин, то, згідно з цим, усе є в усьому. І не може бути ніякого відокремленого буття, але все причетне всьому.

І тому що не може бути найменшого, воно не може відділитись і жити для себе, але усе повинно, як раніше, так і тепер, бути вкупі. Але в усіх речах є багато елементів, а саме: стільки ж у великих, як і в малих, що виділились.

8. (7). Тому ми не можемо довідатися про кількість елементів, які виділились, ані розумом, ані з дійсности.

9. (8). У нашій єдиній космосі елементи не відділені один від одного і не відрублені сокирою, ані тепле від холодного, ані холодне від теплого.

10. (9). Коли ці елементи рухаються навколо, вони відділяються через силу і швидкість.

Сила ж постає зі швидкості. Її швидкість, однак, не можна зрівняти зі швидкістю якої-небудь іншої речі, існуючої тепер у світі, бо її швидкість на багато разів більша.

11. (10). Якби волос міг повстати з не-волосу й м'ясо з не-м'яса.

12. (11). В усьому є все, за винятком духу. Де в чому є також і дух (νοῦς).

13. (12). Інше причетне кожному, але дух безмежний, і самодержавний, і незмішаний ні з чим, але сам один, самостійний для себе. Якби дух не був для себе, а був змішаний з чимось, він був би причетний усьому, оскільки був би змішаний з чимось. В усьому є частина всього іншого, як я сказав раніше; до того ж змішані з ним елементи перешкодили б йому, так що він не міг би також панувати над усім, як сам один і через себе. Бо дух найтонший від усього й найчистіший і посідає усяке знання про все й має найбільшу силу. І над усім, що має душу (*ψυχῆν*), великим і малим, дух має владу. Також

дух має владу й над усім вихрем, даючи початок його руху. Спочатку цей вихор починається від однієї маленької точки, захоплюючи щораз більше матерію. І духа знало все, що там сполучалось, і відокремлювалось, і виділялось.

І дух упорядковував усе, як воно має бути в будучині, і як воно було колись, і як є тепер. Також і цей вихор, у яким тепер зорі, сонце, місяць, і повітря, й етер, які виділяються. Їх виділення є, власне, наслідком існування цього вихору. А саме: відділяється густе від рідкого, тепле від холодного, світле від темного, сухе від вогкого. При цьому є багато частин різних елементів. Вповні ж ніщо не відділяється чи не відривається від іншого, крім духу. Усякий дух одного роду, як більший, так і менший. З іншого ж ніщо не однорідне з чимось іншим, але кожний в окремій речі елемент, якого в ній найбільше, надають характеристичну якість.

14. (13). І коли дух привів усе в рух, почалось виділення всього, що прийшло в рух, і що було приведенне в рух духом, те все відділилось одне від одного. Але під час руху й виділення вихор провадив ще сильніше відділення одне від одного.

15. (14). Дух, що вічний, є, розуміється, також і тепер тут, де все інше: у зокільній масі, у тім, що тільки намічається, й у тім, що вже виділилось.

16. (15). Густе і вогке, і холодне, і темне збирались на тім місці, де тепер земля; рідке, і тепле, і сухе віддалилися в далечінь етеру.

17. (16). Із цих виділень утворюється і тверда земля. Бо з хмар виділяється вода, із води – земля, із землі під впливом холоду – каміння, а ці останні ще більше відрізняються від води.

18. Сонце позичає місяцеві свій блиск.

19. Веселкою звемо відблиск сонця у хмарах.

20. (21). Завдяки слабості зміслів ми не в змозі бачити правду.

21. (22). Видиме відкриває вгляд у невидиме. /ars.vntu.edu.ua/

2. Свідоцтва про Анаксагора

1. Діоген Лаерцій. II, 6–7. Анаксагор, син Гегезіобула чи Евбула з Клазомен. Він був учнем Анаксимена й уперше поставив поруч із матерією дух. Його твір, що визначається гарним і дотепним стилем, починається так: «Усі речі були вкупі, прийшов дух і впорядкував їх»... Анаксагор відзначався знатним походження і багатством, а також шляхетністю духу... Анаксагор присвятив себе цілком дослідженню природи, не піклуючись про суспільні справи. Одному, котрий його запитав: «Чи ти зовсім не цікавишся батьківщиною?», Анаксагор відповів: «Добре; нічим я не цікавлюсь більше, як батьківщиною», й указав при цьому на небо. При переході Ксеркса через Галеспонт він мав двадцять років. Анаксагор дожив до сімдесяти двох років. Аполлодор оповідає в своїй хроніці, що Анаксагор народився в 70 олімпіяду²¹ й умер у першій році 88 олімпіяди²². Як філософ Анаксагор виступив уперше в Атонах, коли архонтом був Калій, мав тоді 20 років, як каже Деметрій із Фалеру у своїм списку архонтів; в Атонах Анаксагор прожив тридцять років.

2. *Ibidem*. II, 12–15. Звістки про процес Анаксагора різноманітні. Сотіон у своїй книзі *Λαδοχαί* каже, що Анаксагора, через те, що він вважав сонце розпеченою кам'яною масою, обвинувачував у безбожності Клеон. Тільки завдяки своєму учневі Периклові Анаксагорові пощастило врятуватися штрафом у 5 талантів і вигнанням. Сатир, однак, у своїх біографіях каже, що Анаксагора обвинувачував Тукідид, політичний ворог Перикла, не тільки в безбожності, але й у державній зраді на користь мідійців, Анаксагор був заочно приговорений до смерті. (Слідє ще декілька оповідань із приводу процесу)... Дехто також оповідає про ворожнечу Анаксагора з Демокритом, який відмовився з ним розмовляти. Насамкінець, Анаксагор поїхав до Лампсаку, де й умер. Коли тамошня влада запитала про його останнє бажання, відповів: «У місяць моєї смерті повинні щорічно

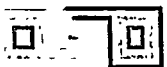
відбуватись дитячі ігри». Ще й досі дотримуються цього звичаю. По смерті лампсакійці поховали Анаксагора з усіма почеснями. Було ще три інших Анаксагори.

3. Платон. *Hippius major*. 283a. Сократ: З Анаксагором трапилось якраз протилежне, як із вами софістами. Він дістав у спадщину великі гроші, але все стратив через свою безпечність; так нерозумно поводився він зі своєю мудрістю.

4. Плутарх. *Perikles*. 4–6. Той, із ким найчастіше зустрічався Перикл, був Анаксагор із Клазомен, якому сучасники дали прізвище дух, чи то зі здивування до його великих і надзвичайних пізнань у природознавстві, чи тому, що він перший принципом будови всесвіту вважав не випадок і не необхідність, а чистий незмішаний дух, який виділив подібні частини з речей, що змішані з усім іншим. Перикл дуже високо цінив цього чоловіка і вчився в нього пізнанню надземних і небесних речей.

Але не тільки це була користь, яку мав Перикл від взаємин із Анаксагором. Перикл, мабуть, навчився від нього також підняти вище над усілякими забобонами, які в часі метеорологічних з'явищ охоплюють страхом та переляком тих, що не знають причин цих з'явищ і через незнання лякаються і страхаються божественного.

Одного дня, як оповідають, до Перикла з його маєтку на селі принесли голову барана з одним тільки рогом, і вожбит Лампон, побачивши твердий і кріпкий ріг, що виріс зі середини лоба, об'явив, що вся влада, розділена тоді між обома пануючими партіями, партією Тукідида та партією Перикла, перейде до одного, до того, кому трапився цей чудесний знак. Однак Анаксагор розрізав череп і довів, що мозок не заповнює цілої порожнечі того, що він довжелезний, як яйце, і звужується з усіх боків до того місця, де починається корінь рогу. Усі присутні дивувались тоді Анаксагорові, але невдовзі, коли Тукідид був скинутий і все правління державою перейшло до рук Перикла, також і Лампону.

5. *Ibidem*. 32. Діофіт випустив декрет, згідно з яким переслідуються всі, які з презирством ставляться до традиційної релігії і які з'ясовують метеорологічні з'явища. Тим він хотів викликати підозріння до Перикла через його стосунки з Анаксагором. ... Перикл врятував Анаксагора від небезпеки й сам провів його з міста.

6. Плутарх. *Lysander*. 12. Інші запевняють, що знаменням перед цією поразкою було падіння каменя. А саме: як гадає більшість, коло Егоскотаму впав із неба величезний камінь. Його ще й нині показують і шанують мешканці Херсонесу. Анаксагор ніби передбачив, що колись одне з небесних тіл, якщо почнуться якісь коливання або порушення, відірветься й впаде донизу. Також і всі зорі є не там, де їм вказала бути природа, бо, як важкі камінні маси, вони світять тільки через одсвіт і розсіяння світла в етері і утримуються й рухаються лише через силу оборотового руху, як і через цей рух при виділенні до купи важких і холодних частин вони були утримані від падіння на землю.

Про Анаксагора свідчить і Дамах у творі про вшанування богів, розповідаючи, що перед падінням каменя сімдесят п'ять днів підряд на небі було видно огняне тіло, ніби розпечена хмара, яка не стояла спокійно на одному місці, але крутилась у різних напрямках так, що огняні частини, відірвані в сильному й хуткому русі, летіли на всі боки подібно до падучих зір. Коли ж тіло, нарешті, впало в цій місцевості, і мешканці, отямившись від першого страху, зійшлись, то побачили тільки камінь, досить великий, який, проте, був, судячи за виглядом тієї огнистої маси, лише незначна її частина.

7. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. див. «Доповнення» п. 1. Талес.

8. Діоген Лаертій. II, 8–12. Анаксагор об'явив, що сонце – це розпечена, вогняна, залізна маса, більша за Пелопонес (інші звать не його, а фізіолога Тантала основоположником цього погляду), а на місяці є міста, гори й долини.

Первоосною є гомемерії: як золото складається з так званих крупинок, так і все складається з однорідних маленьких тілець. Початком руху є дух (*νοῦς*). Із тіл важкіші, напр., земля, лежать нижче, легші, як, наприклад, вогонь, навпаки, вище, вода й повітря посередині. Так, море має своєю основою землю, дисковидну і плоску, а вода під впливом тепла сонця випаровує до повітря. Зорі рухались спершу по зводу таким чином, що видимий Полюс був у зеніті, а потім схилився на бік. Чумацький шлях є одсвіт зір, неосвітлених сонячним світлом. Комети постають при зустрічі вогняних планет, що відділились, як іскри, від повітря. Вітри постають через розрідження повітря від сонячного тепла. Грім – це зіштовхування хмар, блискавка – тертя хмар, землетрус – проходження повітря до глибин землі. Живі істоти постали з вогкого та теплого й землевидного, відтак шляхом зародження одна від одної... Переказують, що Анаксагор передбачав падіння метеора коло Егоспотамоса, кажучи, що цей метеор упаде зі сонця. Тому й Еврипід, його учень, назвав у своїому «Фаєтоні» сонце золотою масою. Одного разу в Олімпії Анаксагор був присутній на іграх у шкірянім плащі, ніби чекав дощу; і, дійсно, дощ пішов. Коли хтось його запитав, чи гори коло Лампсаку будуть колись морем, він ніби відповів: «Так, коли вистарчить часу». На питання, для чого він прийшов на світ, Анаксагор сказав: «Для спостереження сонця, місяця й неба»...

Одного, який гірко жалкував, що мусить умерти на чужій землі, Анаксагор втішав словами: «Схід до Гадеса усюди однаковий». Здається, як каже Фаворин у своїх історичних уривках, Анаксагор перший указав, що гомерівська поема говорить про чесноту і справедливість. У першій книзі своєї історії Силен оповідає, що за архонства Деміла впав із неба камінь; тоді Анаксагор сказав, що все небо камінне; воно утримується лише колосальною силою, що постає з оборотного руху; якби цей рух припинився, то небо б розсипалось.

9. *Ibidem.* I, 16. Інші написали тільки один твір. Так ... Анаксагор.

II. 11. Анаксагор був першим, хто писав прозою.

10. Аристотель. *Metaphysica.* I, 3. 984a. Анаксагор із Клазомен, який щодо часу йде попереду Емпедокла, а щодо творів за ним, твердить, що основи – безмежні числом. Бо вся сила дається з однорідних частин, вона постає, на його думку, майже так, як вода й вогонь, тільки через з'єднання й гине через розділення, іншого постання та загибелі не має, але залишається вічно...

11. *Ibidem.* XII, 2. 1069b. «Єдине» Анаксагора.

12. *Ibidem.* I, 4. 985a. Анаксагор вживає, щоб з'ясувати постання світу, дух. Коли в нього виникають труднощі, чому саме так, він покликається на дух, в інших випадках шукає причину, радше, усюди, тільки не в душі.

13. *Ibidem.* I, 8. 989ab. Щодо Анаксагора, то припущення, що він приймає дві первооснови, було б найбільше відповідним до тих поглядів, які він, правда, сам не розвинув, але з якими повинен був би згодитись, якби його до них підвести ... Отже, він не говорить ані правильно, ані ясно.

14. *Ibidem.* IV, 5. 1009b. Також від Анаксагора передають вислів, який він сказав своїм учням, а саме: що речі є такі, якими їх приймають.

15. Аристотель. *De anima.* I, 2. 405a. Тільки Анаксагор каже, що дух не терпить і не має нічого спільного з будь-чим іншим. Як і з якої причини дух при такій якості пізнає – цього Анаксагор не сказав, і це не очевидне з того, що він говорив про інше.

16. Платон. *Cratylos.* 400a. Сократ: А чи не думаєш ти за Анаксагором, що дух і душа дають порядок і міру?

17. *Ibidem.* 409a. Анаксагор недавно возвістив, що місяць одержує світло від сонця.

18. *Ibidem.* 415c. Сократ: Анаксагор має рацію. Дух є справедливий, бо він необмежений у силі й ні з чим не змішаний, він впорядковує все, все просякаючи.

19. Платон. *Phaedon*. 97с. Коли одного разу я чув читання з книги Анаксагора й почув, що дух все впорядковує й усім править, то я радів, що є причина такого роду, і мені здавалось дуже правильним, що дух – причина всього.

98с. Але яке розчарування, коли при дальшій читанні я помітив, що Анаксагор не робить ніякого вжитку з духу і не приписує йому ані найменшої причини у впорядкуванні речей, але наводить, як причини, повітря, етер, воду й подібне.

20. Аристотель. *De partibus animalium*. IV, 10. 697. Анаксагор каже, що людина – найрозумніша з тварин, бо вона має руки, але я думаю навпаки, вона має руки, бо є найрозумніша тварина.

21. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. X, 9. 1179а. І Анаксагор, здається, не розумів під щасливою людиною багатія або царя, кажучи, що не дивно, якщо той, хто є, на його думку, щасливий, не буде здаватись натовпові достойним цієї назви, бо ж натовп судить за зовнішністю, яку він тільки і сприймає.

22. Аристотель. *De anima*. I, 2. 404а. Каже й Анаксагор, що душа є двигун.

23. *Ibidem*. I, 2. 404б. Анаксагор, здається, думає, що душа відрізняється від духу... Він вживає обидвох, як одне єство, попри те, що дух є перед усім іншим, як його основа. Про його буття Анаксагор каже, що тільки він незмішаний та чистий; але обох, як рух, так і пізнання, з'ясовує з тієї ж причини, кажучи, що дух рухає всесвітом.

24. *Ibidem*. III, 4. 429а. Дух повинен, тому що він усе мислить, бути незмішаним, як каже Анаксагор, щоб міг оволодіти предметом, себто, щоб міг пізнавати.

25. *Galen*. Старожидівський переклад із арабського (*Diels*, fr. 20). І він каже, ... що початок літа – схід Плеяд, а початок зими – її захід.

3. Свідoctва про учнів Анаксагора

1. Діоген Лаерцій. IX, 41. Архелай, учень Анаксагора й Епоніда. *Августин. De civitate Dei*. VIII, 2. Анаксагора наслідував його слухач Архелай.

2. Діоген Лаерцій. II, 16–17. Архелай з Атен чи з Мілету, син Аполлодора, чи, за іншими звістками, Мідона, був учнем Анаксагора та вчителем Сократа. Архелай уперше переніс філософію природи (*η φυσική φιλοσοφία*) з Іонії в Аteni; його прозвали фізиком, бо з ним згасла філософія природи, поступившись місцем етиці, яку ввів Сократ. Але, здається, що вже Архелай займався етикою, бо він філософував про закони, про красу й про справедливість. Від нього і Сократ отримав побуд і розвинув його вчення далі, так, що його вважали винахідцем. Він виставив дві основи постання: тепло і холод. Живі істоти, на його думку, постали з ілу. Про справедливе і ганебне він твердив, що вони встановлені не природою (*φύσει*), але людським законом (*νόμῳ*). Його теорія така. Вода, мовляв, приводиться теплом у рідкий стан і, уплотнюючись в якусь гушину, стає землею; поскільки ж вона залишається в обороті – родить повітря. Земля утримується повітрям, повітря – віянням вогню. Живі істоти, мовляв, постають зі землі, яка в нагрітому стані утворює молочний іл, як їжу для них, і так дійшло і до постання людини. Він уперше казав, що згук постає завдяки ударам повітря. Море утворюється, на його думку, у поглибленнях землі, куди воно збирається через земні простори. Найбільше зі світил – сонце, всесвіт – безмежний.

Було ще три інших Архелаї.

ХІІІ. АТОМІСТИ

А. Левкіп

1. Фрагменти

1. Ніщо не постає без причини, але все на певній основі (*λόγος*) і під тиском необхідности (*ἀνάγκη*).

2. (Окремі терміни): атоми (*ἄτομοι*)... масивне... світова порожнеча... розділений... форма... взаємний дотик... положення... сплетення... вихор.

3. Світила не мають душ.

2. Свідectва про Левкіпа

1. Діоген Лаерцій. IX, 30. Левкіп походив із Елеї, згідно з іншими, з Абдери, згідно з третіми, із Мілету; вчився в Зенона.

2. *Ibidem*. X, 13. На думку Епікура, а також на думку Гермаха, взагалі не було філософа Левкіпа, тим часом інші, зокрема епікуреєць Аполлодор, кажуть, що він був учителем Демокрита.

3. Аристотель. *Metaphysica*. XII, 6. 1071b. Згідно з деякими філософами, дійсність (*ἐνέργεια*) постійна. Так, у Левкіпа та Платона, які казали, що рух існує завжди. Але чому це так, і що це за рух, вони не вказували.

XII, 6. 1072a. Що дійсність перша, це кажуть філософи, згідно з якими, рух існує завжди, наприклад, Левкіп.

4. Діоген Лаерцій. IX, 30–33. Теорії Левкіпа. Ціле безмежне, усе змінюється, переходить одне в одне, всесвіт порожній і наповнений тілами. Світи утворюються тому, що тіла в порожнім просторі сплітаються між собою. Коли росте скупчення тіл, із їхнього руху постають зорі. Сонце рухається по ширшому колі поза місяцем. Землю в її положенні утримує рух коло центру; її форма, як у тарабана. Згідно з Левкіпом, первісне є атоми. Це головні пункти його теорії.

У деталях теорії Левкіпа такі. Ціле, як тільки що сказано, безмежне. Воно почасти повне, почасти порожнє, так

Левкіп означає елементи. Із них постають незчисленні світи й знову розпадаються на елементи. Світи постають у такий спосіб. У міру свого виділення з безмежного численні тіла різноманітних форм входять у великий порожній простір і, зіштовхнувшись, утворюють великий вихор, у якому вони, наштовхуючись одні на одних й обертаючись багато разів по колу, розділяються так, що подібне сполучується з подібним. Коли вони по встановленні рівноваги з причини своєї численності більше не можуть обертатись по колу, то легші ухиляються в напрямі до назверхньої порожнечі, ніби вони були просіяні; інші лишаються вкупі, тримаються, сполучені в єдність тієї самої путі, й утворюють таким способом кулеподібну масу. Ця виділяє зі себе шкіру, що обіймає тіла різного роду. Коли вона під тиском свого змісту почне оборотовий рух, то шкіра стоншується, при чому всі дальші суміжні частини, що дотикаються до вихору, приєднуються до нього. Так постала земля, через те що частини, що зібрались до середини, залишаються вкупі. Подібна до шкіри шкаралупа все зміцнюється, бо приєднуються тіла, що виділилися, і вона приймає в оборотовому русі вихору все, із чим стикається. Із них деякі сплітаються й утворюють з'єднану цілість, що, спочатку вогка і глиниста, мало-помалу засихає і, обертаючись через загальний оборотовий рух, нарешті, засвічується й утворює зоряний світ. Коло сонця є найзовнішнє, коло місяця – найближче до землі, останні орбіти тіл лежать між ними. Всі зорі запалюються через швидкість руху, сонце збільшує свій блиск світлом зір. Місяць має небагато світла. Сонце і місяць затемнюються через те, що земля схиляється до півдня. Підбігункові місцевості завжди закриті снігом, застигли – у холоді й леді.

Сонце затемнюється рідко, місяць частіше. Причина цього – нерівність їх орбіт. Як постає світ, так і зріст, і зменшення, і загибель – усе згідно з необхідністю, про ество якої Левкіп не дає точніших вказівок. Див. далі у свідоцтвах про Демокрита.

В. Демокрит

1. Фрагменти

Про себе

1. (116). Я прийшов до Атея, ніхто тоді мене не знав.
2. (118). Я ліпше хотів би знайти один причинний зв'язок, аніж зробитися царем персів.
3. (5). Я написав цей твір, «Малу теорію всесвіту», 730 років по завоюванню Трої. Я був ще молодим, коли Анаксагор був уже літнім чоловіком.
4. (299). (Фальшований фрагмент). Я мандрував по землі більше, аніж усі мої сучасники, причому я вів широкі дослідження, я бачив найбільше небес і земель і чув найбільше вчених; і в доказах про проведені лінії ніхто не стояв вище від мене, навіть єгипетські землеміри. Із ними я зустрічався що п'ять років у чужій землі²³.

Філософія природи і наука

5. (156). «Ніщо» існує також, як і «що».
6. (168). Атоми є природа, вони блукають у порожнечі.
7. (119). Люди утворили собі ідола випадку для того, щоб врятувати свою безпорадність, тому що випадок рідко вступає в суперечність із розумом: правильний і розумний зір може вияснити більшість подій у житті.
8. (167). Многоформний вихор виділився з цілого.
9. (164). Усі живі істоти з'єднуються зі своєю природою: голуби з голубами, журавлі з журавлями, інші тварини теж. Те саме також і з неживими речами, як можна бачити при просіванні зерна і з руху морського каміння на березі. Через обертання сита все впорядковується: сочевиця до сочевиці, ячмінь до ячменя, пшениця до пшениці, відповідно ударами хвиль довші камінці котяться до довших, круглі до круглих, ніби схожість речей впливає на них як сила, що з'єднує.
10. (34). Людина – це малий всесвіт.

11. (15). Земля не кругла, а довга; її довжина в півтора рази більша за її ширину.

12. (22). Орел має чорні кістки.

13. (154). Люди на шляху імітації стали учнями тварин у найважливіших справах: павука – у тканні і в плетенні, ластівки – у будівництві, співочих птиць – лебедя та соловейка – у співі.

14. (142). Слова – це малюнки, що промовляють.

15. (30). Деякі з вчених людей піднімають руки туди, де, як кажуть тепер греки, знаходиться повітря, і говорять при тому: Зевс усе утворив, і все знає, і дає, і віднімає, і є цар усього.

16. (297). Деякі люди, не знаючи про загибель людської природи, але, навпаки, добре знаючи своє зле життя, полегшують собі ціль життя неспокоєм і страхом, вигадуючи казки про час по закінченні життя.

17. (155). Якщо конус перерізано площиною рівнобіжно до основи, як ми повинні уявляти собі розрізи, які постали від того – як рівні чи як нерівні? Якщо вони нерівні, то вони зроблять і конус нерівномірним, бо він одержить зрізи і виступи, подібні до сходів; якщо ж вони, навпаки, рівні, то будуть рівні всі розрізи, і конус матиме вигляд циліндра, оскільки складається з рівних, а не з нерівних кіл, що неможливо.

Теорія пізнання

18. (165). Те, що всі ми знаємо, є людина.

19. (6). Людина повинна дізнатись з цих правил, що вона далека від дійсності.

20. (117). Ми, справді, нічого не знаємо, бо правда у глибині.

21. (125). Видимість – фарба, видимість – солодке, видимість – гірке. У дійсності, є тільки атоми й порожнеча... Змисли кажуть розумові: «Ти, бідний розуме, від нас ти береш свої докази і хочеш нас тими побідити. Твоя перемога є твоя поразка».

22. (7). І цей довід показує також, що ми, насправді, ні про що не знаємо, але гадка кожного збудована на тих уявленнях, які доходять до нього.

23. (9). Але ми не приймаємо, у дійсності, нічого безпомилкового, але тільки те, що змінюється згідно з кожним окремим станом нашого тіла й впливами на нього.

24. (10). Що ми не можемо приймати того, як утворені чи не утворені речі насправді, про це часто говорилося.

25. (64). Багато з тих, що много знають, не мають розуму.

26. (65). Потрібно багато розуму, а не багато знання.

27. (8). І все ж очевидно, що важко пізнати, як насправді утворена кожна з речей.

28. (11). Є дві форми пізнання: правдиве й неправдиве. До неправдивого належить: зір, слух, нюх, смак, почуття. Інше ж – правдиве, що цілком відрізняється від цього... Коли неправдиве більше не може бачити дрібного, чи слухати, чи нюхати, чи смакувати, чи приймати дотиком, а дослідження має бути переведене до тоншого, тоді його місце заступає правдиве, яке посідає тонший орган – думання.

29. (141. 6) Форма (= постать – *idéa*).

Етика – дух і тіло

30. (37). Хто стремить до духовних благ – стремить до божественного придбання, хто до тілесних – до земного.

31. (31). Медицина лікує хвороби тіла, філософія звільняє душу від пристрастей.

32. (40). Не тілесна сила чи гроші роблять людину щасливою, а прямота та многобічність.

33. (57). Раса коней – добра якість їх тіла, раса людей – добрий напрямок їх характеру.

34. (223). Чого потребує тіло, те до послуг усіх без зусиль та без труднощів. Але всього, що потребує зусиль і труднощів і засмучує життя, вимагає не тіло, але безцільність суду.

35. (187). Людям личить більше піклуватися про душу, ніж про тіло: бо сила душі виправляє слабкість тіла; сила ж тіла без сили розуму не робить душу ні трохи кращою.

36. (171). Радість (*eudaimoníē*) не живе у стаді чи в золоті: мешкання її благої – душа.

Пізнання добра і джерела добра

37. (108). Хто шукає добра, знайде його лише з трудом, зла – навіть якщо не шукає.

38. (69). Усім людям одне і те ж – добре і правдиве; приємне – одному одне, іншому – інше.

39. (170). Радість (εὐδαιμονίη) і жаль (κακο δαιμονίη) – у душі.

40. (172). Відкіля приходить добре, відтіля і зле, і засіб його уникнути. Глибока вода, напр., у многих випадках корисна, а іноді – шкідлива, бо є небезпека втонути в ній. Проти цього вигаданий один засіб: вміння плисти.

41. (175). Боги забезпечили людей усім добрим, тепер і назавжди. Тільки того, що зле, шкідливе й некорисне, боги ні тепер, та й ніколи не дарували людям, але люди самі через свою засліпленість та безум дійшли до цього.

42. (2). Із розуму виростають ці три плоди: добре думати, добре говорити, добре робити.

43. (53). Є багато таких, які не навчилися нічому розумному, однак живуть розумно.

44. (56). Пізнають добро і стремлять до нього тільки здібні до того від природи.

45. (242). Більшість людей є добрими з управ, аніж від природи.

46. (83). Незнання ліпшого – причина моральних помилок.

Обов'язок; його внутрішній і абсолютний характер

47. (53а). Багато з тих, що роблять лихо, ведуть дуже розумні промови.

48. (177). Добрі слова не покривають злого діла, а добре діло не споганиться від грішних слів.

49. (62). Не є ще добрим не робити несправедливого, але навіть не бажати несправедливого.

50. (68). Не тільки з діла, але і з її волі пізнаємо моральну й неморальну людину.

51. (78). Придбати гроші не є непотрібне, але придбати їх несправедливо є найгірше.

52. (89). Ворогом не є кожний, хто робить мені зло, лише той, хто робить це з бажанням злого.

53. (96). Добродійний не той, що чекає нагороди, а той, хто робить добро з вільної побудки.

54. (41). Не зі страху, а зі свідомости обов'язку уникай гріха (244). Так само, і коли ти сам один, не говори й не роби нічого злого. Вчись стидатися більше себе, ніж інших. (зр. 81).

55. (42). Є щось велике у вірності обов'язкові в нещасті.

56. (45). Хто чинить несправедливість, нещасливіший від того, хто несправедливо терпить.

Зміст обов'язку; чесноти

57. (189). Найліпше для людини – прожити все життя якомога в найкращім настрої, якомога менше – у злім. Але це буде тоді, коли людина направить свою насолоду (*ἡδονή*) не на смертне.

58. (233) Якщо перейти правильну міру, то найприємніше може зробитись найнеприємнішим.

59. (235). В усіх, котрі задля насолоди черева переходять міру в їжі, у питті чи в коханні, насолода продовжується не довго, і триває тільки в той мент, коли вони їдять чи п'ють; але страждання – довгі й численні. Бажання до тих речей відновлюється знову, коли вони одержуть те, чого бажали, насолода скоро проходить, і вони не мають від того нічого, хіба що мент задоволення. Тоді знову виникає та сама потреба.

60. (70). Необмежені бажання – діло дитини, а не дорослої людини.

61. (71). Несвоєчасна насолода викликає відворот.

62. (72). Бажання, направлені з усією силою на якусь ціль, засліплюють душу й відштовхують її від усього іншого.

63. (211). Поміркваність (*σωφροσύνη*) примножує приємне й робить задоволення ще більшим.

64. (102). Добра усюди належна міра; забагато й замало мені не до вподоби.

65. (3). Хто хоче жити в добрім настрої, той не повинен робити забагато ні у власній, ні в державній справі, і щоб не робив, не повинен прагнути понад свою силу й природу, але бути настільки на своїм рівні, що навіть якщо йому випаде щастя, і, здавалось, піднесе його догори, він на нього не зважає і не вживає понад силу. Бо поміркована повнота певніша, ніж надмірна.

66. (191). Доброго настрою (*eudymia*) досягають люди поміркованістю в насолоді й гармонією в житті. Недостача та надмір звичайно змінюються і викликають великі зворушення в душі. Душі, зворушені сильними протиріччями, не є ні постійними, ані в добрім настрої. Отже, треба своє думання направити на можливе й задовільнятись тим, що є, не звертати багато уваги на тих, кому заздять та кому дивуються, і не слідувати за ними думками. Навпаки, треба дивитись на життєву долю тих, які страждають, пам'ятати про їх страждання, порівняно з якими твоє сучасне становище буде здаватись тобі великим і гідним заздрости, і ти не будеш нести втрат у душі від зростаючої спраги більшого. Хто дивується багатіям і тим, кого вихваляють інші люди, і завжди женеться за ними думками, той буде змушений постійно вигадувати щось нового і направляти свою жадобу навіть на якесь невіджалуване, заборонене законом злочинство. Тому є обов'язком ні за ким не гнатись і бути в добрім настрої, і своє життя порівнювати з тими, кому ведеться ще гірше, і, співчуваючи їх стражданням, вважати себе щасливим, бо тобі ведеться ліпше. Коли ти будеш дотримуватись цього пізнання, то житимеш у добрім настрої і позбавишся у своєму житті чимало проклятого: заздрости, жадоби почеси, скорби.

67. (127). Коли людина чухається, вона має насолоду і почуває себе так, як у любовній насолоді.

68. (188, зрівняй 4). Межа між корисним та шкідливим є задоволення і невдоволення.

69. (149). Якщо ти відкриєш собі своє внутрішнє, знайдеш склад і скарбницю всіх злих пристрастей.

70. (61). Ті, що мають упорядкований характер (*ὁ τροπός*), мають і впорядковане життя.

71. (214). Сміливий не тільки той, хто перемагає ворогів, але й той, хто переборює свою насолоду. Дехто панує над містами, але служить жінці.

72. (213). Сміливість зменшує удари долі.

73. (236). Важко боротись із власним серцем; перемога вказує на сильну людину.

74. (216). Мудрість, яка не дає себе обдурити, гідна всього, бо вона найпочесніша.

75. (219). Якщо жадоба до грошей не знаходить межі в тому, щоб мати досить, вона гірша за гнітючу бідність, бо більша жадність викликає і більші потреби.

76. (198). Розумніша від людини тварина, яка знає у своїй потребі, скільки їй треба. Людина ж, якщо має потреби, не бачить цього.

77. (283). Бідність, багатство – слова для недостачі та лишку; отже, хто чуває недостачу, не є багатий, а хто не чуває недостачі – не є бідний.

Окремі етичні замітки

78. (159). Якби тіло підняло проти душі процес за болю і страждання, перенесені від неї протягом життя, і я мав би вирішувати, як суддя, то я з охотою засудив би душу, бо вона губила тіло, то з необережності, то ослаблювала пияцтвом, то знищувала і зношувала насолодою, подібно, як необережного споживача звинуватили б, якби його інструмент чи знаряддя були в поганім стані.

79. (43). Каяття у грішних вчинках є спасіння життя.

80. (60). Ліпше засуджувати свої, ніж чужі помилки.

81. (84). Хто робить щось сороміцького, повинен перелусім стидатися себе самого.

82. (74). Відмовляйся від кожної насолоди, яка не корисна.

83. (88). Хто заздрить, той, ніби ворогові, готує біль самому собі.

84. (75). Для нерозумного ліпше підлягати, ніж панувати.

85. (77). Слава й багатство без розуміння – непевні скарби.

86. (146). Звикай зі себе самого черпати радість.

87. (97). Багато тих, що видаються друзями, не є ними; і багато таких, що не видаються друзями, ними є.

88. (99). Хто не має ні одного доброго друга – той не вартий жити.

89. (100). У кого не залишаються довго вірні друзі – той непевний.

90. (249). Громадянські розрухи – нещастя для обох боків, бо вони ведуть до загибелі як переможців, так і переможених.

91. (251). Бідність у демократії треба ставити настільки вище від щастя в деспотії, наскільки свободу вище від рабства.

92. (252). Для того щоб добре правити, потрібне для держави треба ставити на перше місце. Не можна порушувати справедливості суперечками чи піднімати якусь силу проти загального добра, бо добре правління держави – найбільший скарб. Усе в ньому є: коли воно здорове, все здорове; коли воно гине, гине все разом.

93. (267). Панувати природне ліпшому.

Педагогіка

94. (59). Ні одна штука, ні одна наука не дістаються без навчання. (зр. 45=242).

95. (183). Буває також розум у молоді і нерозуміння у старих, бо не час вчить думанню, але раннє виховання та природний нахил.

96. (180). Виховання (*ἡ παιδεία*) – прикраса щасливих і пристановище нещасних.

97. (182). Шляхетне виробляється лише з труднощами в навчанні, нешляхетне само падає без труду з дерева, бо слабка від природи людина не чинить цьому опору.

98. (185). Ліпше надії вихованого, ніж багатство невихованого.

99. (275). Виховання дітей – непевна справа. Якщо воно вдається, то є важкою боротьбою і клопотом, якщо ні, то горе з цього приводу не можна порівняти з будь-яким іншим.

100. (276). На мою думку, треба зрестися того, щоб мати дітей. Я бачу в дітях багато небезпеки й багато смутку, навпаки, мало приємного, і те тільки в незначнім і слабім розмірі.

101. (277). Якщо є потреба мати нащадків, це ліпше, на мою думку, робити, адаптуючи дітей друзів, бо цим шляхом можна отримати дитину згідно з бажанням. Можна вибрати таку, яку хочеш: дитина, яка здається тобі здібною, буде також і слідувати тобі в силу природного нахилу. Також, вибираючи дитину, можна вибрати ту, якої потребуєш, із багатьох; коли сам її родиш, то є багато небезпек. Тоді треба з необхідности прийняти таку, яка народилась.

102. (278). Люди думають, що від природи, як і за старою суспільною традицією, належить до обов'язків піклуватися про нащадків, так само, здається, є і в інших живих істот. Всі, підлягаючи природі, народжують дітей без власної користи. Більше того, як діти народжені, кожна істота напружується, наскільки можна, викормлює їх і піклується про них, коли вони ще малі, побивається за ними, коли з ними щось трапиться. Такий природний інстинкт у всіх істот, що мають душу. У людей виробивсь вже певний усталений погляд, що від свого нащадка треба чекати користи.

103. (33). Природа й виховання схожі, бо хоч виховання і змінює людину, але з цієї перерібки твориться інша природа.

104. (181). Більше пощастить при вихованні до моральности тому, хто вживатиме підтримування і впевнюючі слова, ніж тому, хто закон та примус. Хто бачить, що робити зло йому перешкоджає тільки закон, той буде, певно, грішити таємно; кого, напроти, приведе на шлях обов'язку розмова, той, мабуть, ні явно, ні тайно не зробить чогось

неправдивого. Тому той, хто робить правдиве зі знанням та свідомістю, є також рішучий та щирий.

105. (145). Слова – тінь діла.

106. (179). Якщо хлопці зайняті чимось іншим, аніж працею, вони не навчаться ані читанню, ані музиці, ані спортові, які, порівняно зі всім іншим, найбільше навчають доблесті. Із них, зокрема, виростає повага.

107. (178). Найгірше, чого може навчитись юнацтво, – легковажність, бо вона збільшує ті насолоди, з яких росте кривда.

108. (184). Постійні зносини зі злими збільшують злі нахили.

109. (208). Поміркованість (*σωφροσύνη*) батька – найправдивіший, найпереконливіший доказ для дітей.

110. (228). Діти скупого, що зростають у незнанні, подібні танцюристам, що танцюють у колі мечей. Якщо танцюристи, становлячись на землю, не потраплять на те єдине місце, де мають поставити ноги, вони загинуть. Але потрапити на це місце важко, бо вільне тільки містечко для ніг. Так само й діти скупого, якщо не повторюють батьківського зразка точности та скупости, звичайно гинуть.

2. Свідoctва про Демокрита

1. Діоген Лаерцій. IX, 34–39. Демокрит, син Гегезистра-та, згідно з іншими, Атанокрита, ще з іншими, Дамазипа, походив із Абдери, або, як дехто передає, із Мілету. Він одержав науку від кількох магів і халдеїв, яких залишив його батькові цар Ксеркс, у якого той був гостем, як читаємо про це в Геродота. Маги і халдеї ознайомили Демокрита ще хлопчиком із теологічними та астрономічними теоріями. Відтак Демокрит зблизився з Анаксагором, старшим від нього на 40 років... Кажуть, Деметрій у «Гомоніміях» і Антистен у *Διαδοχαί*, що Демокрит також їздив до Єгипту²⁴ вчитись у жерців геометрії, і до халдеїв у Персію, і до Червоного моря. Також він ніби зустрічався і з гімнософістами в Індії і був в Етіопії..., приїжджав і до Атен. Деметрій

Фалерейський, однак, оповідає у своїй апології Сократа, що Демокрит не був в Атенах... Антистен каже, що Демокрит, бажаючи дослідити різними способами хід своїх уявлень, перебував іноді на самоті й навіть жив серед могил... Коли Демокрит помер, держава урочисто його поховала; було йому понад 100 років.

2. *Ibidem.* IX, 41. Щодо хронології. Демокрит був, як сам оповідає в «Малій теорії всесвіту», ще молодим, коли Анаксагор був уже старим, був на сорок років молодшим від Анаксагора. «Мала Ксенографія», каже він, написана 730 р. по взятті Трої. Отже, народження Демокрита припадає, як каже Аполлодор у хроніці, на 80-ту олімпіяду²⁵, а згідно з Трасилом у «Вступі до читання творів Демокрита», на 3-ій рік 77 олімпіяди; отже, Демокрит був на рік старший від Сократа. Міг бути також сучасником Архелая, бо згадує і його.

3. *Ibidem.* IX, 37. Демокрит був, справді, п'ятиборцем у царстві філософії, бо оперував знанням не тільки фізики та етики, але й математики, і знаннями, що належать до загальної освіти, окрім того, відзначався великим мистецьким хистом.

4. *Ibidem.* IX, 38. Здається, як каже Трасил, Демокрит дуже шанував Пітагора, згадуючи того зі здивуванням в однойменному творі. У кожному разі Демокрит мусив, каже його сучасник Главк із Регія, слухати якогось пітагорейця. Також Аполлодор Кізікійський каже, що Демокрит був знайомий з Філолаєм.

5. *Ibidem.* IX, 46–49. Трасил склав список творів Демокрита, розкладений у тетралогії, як і список творів Платона:

До етики належать такі твори:

- I. 1. «Пітагор»; 2. «Про настрої мудрого»; 3. «Про Гадес»; 4. «Тригонія» (те трояке, що утримує все людське).
- II. 1. «Про мужність чи відвагу»; 2. «Про рік Амальтеї»; 3. «Про добрий настрій» (*eὖθυμία*); 4. «Етичні замітки».

Твір про добрий стан» (*εὖεστά*) загублений. Це етичні твори.

До фізики такі:

- III. 1. «Велика теорія всесвіту», яку Теофраст приписує Левкіпу; 2. «Мала теорія всесвіту»; 3. «Космографія»; 4. «Про планети».
- IV. 1. «Про природу», перша книга; 2. «Про природу людини, чи про тіло», друга книга; 3. «Про розум»; 4. «Про змисли» (Ці книги дехто з'єднує в одну під назвою «Про душу»).
- V. 1. «Про соки»; 2. «Про фарби»; 3. «Про різні форми»; 4. «Про змінні форми».
- VI. 1. «Виправдання, себто про перевірку припущеного»; 2. «Про образи (*εἴδωλα*), чи про обережність»; 3. «Логічний канон», 3 кн.; 4. «Труднощі». Це твори про природу.

Поза списком такі книги: 1. «Небесні причини» (*αἰτίαι*); 2. «Причини в повітрі»; 3. «Земні причини»; 4. «Вогняні причини й що таке вогонь»; 5. «Причини згуку»; 6. «Причини щодо сімени, рослин і плодів»; 7. «Причини щодо тварин»; 8. «Різні причини»; 9. «Про магнет». Це твори, що залишились поза списком²⁶.

До математики такі:

- VII. 1. «Про різницю напрямів, чи про дотик кола і сфери»; 2. «Про геометрію»; 3. «Геометрія»; 4. «Числа».
- VIII. 1. «Про ірраціональні лінії та тіла», 2 кн.; 2. «Полеміка»; 3. «Великий рік, чи астрономія»; 4. «Суперечка клепсидри (водяного годинника)».
- IX. 1. «Уранграфія»; 2. «Географія»; 3. «Опис полюсів»; 4. «Опис проміння». Ці – математичні.

До музики такі:

- X. 1. «Про ритм і гармонію»; 2. «Про поезію»; 3. «Про красу епоса»; 4. «Созгучність і дисонанс літер».
- XI. 1. «Про Гомера, чи про правильність мови й темні слова»; 2. «Про спів»; 3. «Про слова»; 4. «Про імена». Це: музичні.

До мистецтва такі:

XII. 1. «Про пророкування»; 2. «Порядок життя, чи дієтика»; 3. «Лікарські приписи»; 4. «Причини своєчасного й несвоєчасного».

XIII. 1. «Про землеробство, чи землемірство»; 2. «Про малярство»; 3. «Тактика»; 4. «Про військове знаряддя». Інші наводять ще такі книги з його заміток: 1. «Про Святе письмо вавилонян»; 2. «Про Святе письмо в Мерої»; 3. «Про історію»; 4. «Халдейська мова»; «Про гарячку та кашель»; 7. «Правничі основи»; 8. «Херника, чи проблеми».

Все інше, що наводять із його творів, почасти взяте з них і спеціально оброблене, почасти, за загальним визнанням, фальшоване.

6. *Ibidem.* IX, 40. Аристоксен оповідає в історичних споминах, що Платон намірявся спалити твори Демокрита, які міг зібрати, але пітагорейці Амікл та Кліній стримали його від цього, як від недоцільного, бо книги вже були розповсюджені серед публіки. Однак очевидним є те, що, Платон, згадуючи майже всіх старших філософів, Демокрита не згадує ніде, навіть там, де йому щось закидає, очевидно, через те що він свідомий того, що має діло з найбільшим з усіх філософів.

7. *Ibidem.* IX, 44–45. Теорію Демокрита можна зрозумувати в таких положеннях. Основа всього – атоми й порожнеча, все інше – тільки хитка гадка. Існує безліч світів, що постали й загинуть. Ніщо не постає з небуття, і ніщо не гине в небутті. Також і атоми незчисленні обсягом і кількістю; вони рухаються у всесвіті вихреподібно і так породжують усе зложене: вогонь, воду, повітря, землю, бо всі ці роди матерії – сполучення певних атомів; атоми ж вільні від терпіння й незмінні через свою силу. Сонце й місяць утворились з таких гладеньких і круглих скупчень атомів, і душа також; душа й розум – одне й те саме. Наша здібність бачити залежить від приходу образів (*eĩdωλα*). Все

відбувається згідно з необхідністю, бо вихревий рух – причина всього, а це й є необхідність. Ціль – добрий настрій (*η εὐθυμία*), який ніколи не є насолодою (*ἡ ἡδονή*), як дехто помилково думає, але такий стан, у якому душа існує спокійно й рівномірно, і рівновага її не порушується ніяким страхом, ніяким забобоном чи якоюсь іншою завадою. Він називає цей стан добрим (*εὖεστω*), має для нього ще й інші імена. Якості тільки встановлені (*νόμω*), від природи (*φύσει*) є тільки атоми й порожнеча. Такі його теорії.

8. Аристотель. *Metaphysica*. XIII, 4. 1078b. Із фізиків трохи займався означенням лише Демокрит, який певною мірою означив тепле й холодне.

9. *Ibidem*. IV, 5. 1009b. Гадка, що з'явище є правдива дійсність, спала на думку деяким філософам на основі змислів: про правду не можна, мовляв, судити на підставі більшої чи меншої кількості голосів, бо одне й те саме одному здається солодким, іншому – гірким; якби всі люди були хворі чи душевно ненормальні, а, навпаки, двоє чи троє – здорові й розумні, то хворими і божевільними здавались би останні, а не перші. Далі, багатьом іншим істотам, які мають змисли, теж саме видається цілком іншим, аніж нам, та й окремий індивідуум не отримує постійно від речі те саме змислове приймання. Отже, не можна знати, що в тім є правдивого і злудного; бо одне, мовляв, не більш правдиве від іншого, але основа – однакова. Тому-то й каже Демокрит, що або немає правди, або вона нам невідома. Взагалі вони, оскільки утотожнювали розумове пізнання зі змисловим прийманням, а приймання вважали зміною, повинні були з конечністю прийти до твердження, що правда – те, що з'являється у прийманні, цим шляхом і прийшли до таких поглядів Емпедокл, Демокрит і, по суті, всі інші.

10. *Ibidem*. IV. 5. 1009a. За Демокритом, у кожній частині є однаково повне й порожнє; одне з них – буття, друге – небуття.

11. Секст Емпірик. *Possoniae institutiones*. I, 214. Демокрит каже, що, у дійсності, існують тільки атоми й порожнеча. «У дійсності» він вживає, як «справді»... Атоми й порожнеча, отже, існують справді.

12. Аристотель. *Metaphysica*. I, 4. 985b. Левкіп і його учень Демокрит вважають за елементи повне й порожнє, при чому мають на увазі буття й небуття, розуміючи під повним і твердим – буття, під порожнім і рідким – небуття. Тому вони вважають, що буття існує не більше, ніж небуття, як і порожнє – не менше, аніж тілесне. Це для них причини всього, як його матерія. І як ті, хто вважає єдиною субстанцію, що лежить в основі (*ἡ ὑποκειμένη οὐσία*), а все інше породжують з її якостей, вважаючи густе й рідке основою змін якості, так само Левкіп і Демокрит кажуть, що різниці в субстанції є причина інших. Різниці ж можуть бути такі: різниця форми, різниця порядку, різниця положення. Частини буття, мовляв, відрізняються чи то рисами, чи дотиком, чи поворотом, а з них: у рисах – форма, у дотику – порядок, у повороті – положення. Так, А та Н відрізняються формою, АН та НА – порядком, Н та І – положенням.

13. *Ibidem*. VIII, 2. 1042b. Демокрит, здається, гадає, що є три роди різниці. На його думку, хоч тіло, що лежить в основі, і є матеріально теж саме, але воно відрізняється чи рисами, себто виглядом, формою чи поворотом, себто, положенням, чи дотиком, себто, порядком.

14. *Ibidem*. VII, 13.1039a. Якщо субстанція (*ἡ οὐσία*) єдина, то вона не може складатися з інших іманентних субстанцій. У цьому сенсі Демокрит має рацію, коли каже, що неможливо, щоб із двох стало одне чи з одного – два. Він сам робить субстанціями неділимі тіла.

15. Аристотель. *De part. animalium*. I, 1. 642a. Якби кожна тварина й кожна її частина складалися тільки з фарби та форми, то мав би рацію Демокрит, бо він, здається, так і розуміє свої слова, кажучи, що кожному очевидно, людина

створена так (*ή μορφή*), що її можна відрізнити за формою та фарбою; подібно і мертвий має ту ж назверхню форму (*τοῦ σχήματος μορφή*), однак при тім не є людиною.

16. Лукрецій. *De rerum natura*. V, 622–636. У Демокрита, святого чоловіка, була така думка: Чим ближче зорі до землі, тим менше вони спроможні нестись із небесним вихорем, швидкість якого зменшується до низу, так само, як і його сила. Отже, сонце завжди мусить відставати від інших світил, нижче від яких воно перебуває, і нижче, ніж місяць; а той біжить нижче від неба, ухиляючись від нього до землі, і тому не може йти рівнобіжно зі зорями. Чим слабше вихор знизу коло сонця, тим із більшою силою він несе зорі знизу в їх коловороті. Тому нам здається, що місяць повертається до зір, тоді як насправді вони вертаються до нього.

17. Аристотель. *De anima*. I, 2. 403b. Одушевлене найбільше відрізняється від бездушного здібністю до руху (*κίνησις*) та зміслового прийняття (*αἴσθησις*). Приблизно ті ж ознаки душі одержали ми від попередників, бо одні кажуть, що душа переважно і в першу чергу є причина руху. А гадаючи, що те, що не рухається, не може рухати іншого, вони припустили, що те, що рухається, має душу. Тому-то й каже Демокрит, що душа є вогонь та тепло, бо в незчисленній кількості різних форм атомів круглі він зве вогнем та душею. І сонячні порошинки в повітрі, що їх видно у промінні, яке падає у вікно, він називає сім'ям усього, елементами (*στοιχεῖα*) цілої природи. Також і Левкіп. Круглі атоми вони тому звать душею, тому що атоми подібної форми найлегше можуть проходити всюди й мають здатність оживляти все інше, будучи самі в русі, бо вони ж визнають, що душа є те, що дає рух живим істотам. Тому й дихання є умова життя. Бо в той час, як зокільне повітря стискує тіла, виганяючи з них ті форми атомів, які дають тваринам рух, бо самі ніколи не перебувають в спокої, у той самий час їм приходить допомога через дихання, з яким постійно приходять зокола нові форми. Бо

ці, мовляв, не дають вийти тим атомам, що вже є в тварині, і яких виштовхують ті, що приходять із накола і здавлені тиском. І життя продовжується так довго, як довго вони мають змогу перешкоджати приходу зокільних атомів.

18. *Ibidem.* I, 2. 404a. Демокрит утотожнює душу (*ψυχή*) й дух (*νοῦς*), бо з'явище є правда... Отже, він вважає дух не здібністю до пізнання правди, а каже, що душа й дух – одне й те саме.

405a. Душа й дух – єдине; це єдине є первісне й неділиме тіло, і є рухомим через причини дрібності частин і форм; із фігур круглу він називав, як найлегше рухому; так утворений дух та вогонь.

19. *Ibidem.* I, 3. 406b. Дехто каже, що душа рухає тілом, у яким перебуває; Демокрит каже так подібно до коміка Філіппа, який оповідає, що Дедал зробив саморухливу дерев'яну Афродиту, наливши в неї розтоплене срібло. Подібно каже і Демокрит, рухливі й неділимі кульки, які з природи не можуть зупинитися, тягнуть зі собою й рухають усяке тіло. Ми можемо запитати, чи вони також спричиняються і до спокою? Як вони до цього спричиняються – важко чи неможливо сказати. Взагалі здається, що душа рухає твариною не цим шляхом, але через намір і думання.

20. Аристотель. *De sensu.* 4, 412a. Біле й чорне, каже Демокрит, є одне кошлате, друге гладеньке; до геометричних фігур він зводить смак. Тим часом лише зір найбільше здатен сприймати дійсність. А мусив би смак якнайбільше приймати загальне та найгостріше судити про геометричні фігури, якщо до здібностей найгострішого змислу належить відрізнити роди дрібніших часток.

21. Аристотель. *De anima.* II, 7. 419a. Отже, неправдива гадка Демокрита, коли він каже, що, якби оточення було порожнє, то ми бачили б точно навіть комашку на небі. Але це неможливо, тому що приймаючого подразнює не сама фарба, яку він бачить, але оточення, яке тому конечне. Тому, якби постала порожнеча, ми не тільки не бачили б точно, але й взагалі не бачили б.

22. Цицерон. *De divinatione*. I, 38. 80. Демокрит заперечує, що поет може бути без певного божевілля, це каже також і Платон.

II. 46. 194; Гораций. *De arte poetica*. 295.

3. Фрагменти послідовників Демокрита і свідоцтва про них

α. Метродор Хіоський

Фрагменти

1. Ніхто з нас не знає нічого, навіть того, чи ми щось знаємо чи ні, або чи щось існує чи нічого немає.

2. Усе є тим, що про нього можна подумати.

Свідоцтва

1. Теофраст. *Physicorum opiniones* (fr. 8). І Метродор Хіоський приймав за основи майже те ж саме, що й Демокрит, вважаючи першими причинами повне й порожнє, які є буття й небуття.

2. Діоген Лаерцій. IX, 58. Метродор Хіоський казав, що він не знає навіть, що він нічого не знає... Він слухав хіосця Неса, за іншими свідоцтвами, і Демокрита.

β. Навзифан

Фрагменти

1. (4). Здається, що буття є не більше, ніж небуття.

2. Діоген Лаерцій. I, 15. Слідує за Демокритом ціла низка, між ними, зокрема, Навзифан та Навкід, яких сягає Епікур.

3. Цицерон. *De natura deorum*. I, 26. 73. Навзифан-демокритовець.

γ. Діотим

Свідоцтва

1. Секст Емпірик. *Adversus mathematicos*. VII, 140. Діотим каже, згідно з Демокритом, що є три критерії (у дальшому викладі наближення до свідоцтв Аристотеля, див. вище 2).

δ. Біон із Абдери

Свідоцтва

1. Діоген Лаерцій. IV, 58. Було десять Біонів... Четвертий: демокритовець та математик, який писав античним та йонійським діалектом. Це він уперше твердив, що є країни, де ніч і день продовжуються по 6 місяців.

ε. Анаксарх

Фрагменти

1. Багато знати дуже корисно, але й дуже шкідливо для того, хто це знання має. Це корисно для меткої людини, але шкодить тому, хто легковажно висловлює все перед різними людьми. Треба знати межі відповідного часу (*καιρος*). Це – показник мудрости. Ті ж, хто в невідповідний час заспівають свої словеса, хоч би їх і розуміли, накликають на себе закид у глупстві, бо вони не зуміли зв'язати мудрости з розумністю.

Свідоцтва

1. Діоген Лаерцій. IX, 58. Анаксарх з Абдери був учнем Діогена зі Смірни, а цей знов – учнем Метродора Хіоського... Був пов'язаний з Олександром Македонським, час його розквіту припадає на 110 олімпіяду.

2. *Ibidem*. IX, 60. Через непохитний спокій духа був званий «блаженним» (*Ευδαίμωνικός*).

3. Плутарх. *Alexander*. 28, 52. 54. (Легендарні звістки).

XIV. СОФІСТИ

1. Фрагменти

А. Протагор із Абдери

1. Людина є мірою всіх речей: існуючих, оскільки вони існують, неіснуючих, оскільки вони не існують.

2. (AI). Про кожну річ є два протилежних вислови.

3. (7). Лінії, що змислово приймаються, не такі самі, як ті, про які говорить геометр. Ніщо з того, що змислово приймається, не є так просте чи кругле, бо й коло дотикається лінійки не в одній тільки точці.

4. Про богів я не знаю ні того, що вони є, ні того, що їх нема. Бо багато труднощів стоїть на перешкоді нашому пізнанню: неясність справи й короткість людського життя.

5. (3) Навчання потребує природної здібності та вправи. Треба навчання починати з юнацтва.

6. (10). Немає ні вміння (*τέχνη*) без студії, ні студій без уміння.

7. (11). Наука не прийметься в душі, якщо не піде до дальшої глибини.

8. (12). Труд, і праця, і навчання, і виховання, і мудрість – почесний вінок, що сплітається з квітів красномовного язика й покладається на голову тих, що його люблять. Хоч язик і важкий, але його квіти численні й завжди нові, а слухачі, й ухвальники, й учителі радіють, і учні роблять поступ, а дурні злюбляться, чи, може, і не злюбляться, бо не досить розуміють... (Фрагмент заховався в сирійському перекладі, його не можна приписати Протагорові з повною певністю).

9. Коли обидва прекрасні молоді сини Перикла померли впродовж одного тижня, він переніс це без смутку. Перикл зберіг добрий настрій, який дуже сприяв його станові безжурности та його повазі в мас, бо хто бачив, як він, міцний серцем, переносив, мусив би, усвідомлюючи власну

безпорадність у такому положенні, прийти до переконання, що Перикл – великодушна, мужня й вища людина.

В. Горгій з Леонтин

1. (3, у скороченні). Ніщо не існує; а якщо щось існує, то воно неприступне для пізнання людей; якби воно й було приступним, то його не можна було б довести до відома когось іншого чи з'ясувати.

Якщо щось існує, то воно є або буття, або небуття, чи обидва разом. Але небуття не існує, бо якби небуття існувало, воно водночас було б й не було б. Однак цілком неможливо, щоб щось рівночасно було й не було. Отже, небуття не існує.

Водночас також і буття не існує, бо якщо воно існує, воно є або вічне, або воно постало, чи обидва разом. Але жодне з цих припущень не реальне, а тому буття не існує.

Якщо буття вічне, то воно не має початку. А все, що є, має початок; вічне, навпаки, що не постало, не має ніякого. Але те, що не має початку, безмежне; якщо воно безмежне, то воно ніде. Якщо щось є десь, воно повинно мати щось поза собою, у чому воно знаходиться. Отже, буття не було би безмежним, бо воно було б оточене чимось іншим. Оточення більше за те, що воно оточує. Але немає нічого, що було б більше за безмежне. Отже, безмежне є ніде. Якщо через це буття вічне, воно безмежне; якщо воно безмежне, – воно ніде, і якщо воно ніде, воно не існує.

Буття не може, однак, і постати, бо якщо воно постало, воно постало чи то з буття, чи то з небуття. Але воно не постало ні з буття, бо якщо воно є буття, воно не постало, але вже є; ні з небуття, бо небуття не може нічого породити, бо здібність до породження конче повинна бути причетною до якогось буття. Отже, буття також і не постало.

Але також воно не може бути рівночасно обидвома: вічним і посталим, бо ці взаємно знищуються; і якщо буття вічне, воно не постало, якщо воно постало, воно не вічне.

Якщо, отже, буття не є ні вічним, ані посталим, ані обома рівночасно, воно не існує взагалі.

Однак також, якщо щось існує, воно неприступне для пізнання та розуміння людьми, бо якщо те, що мислиться, не існує, то буття не є те, що мислиться. Але те, що мислиться, не існує. Бо якщо те, що мислиться, існує, тоді існує все, що мислиться. Але це протирічить досвідові, бо якщо хтось мислить собі людину, що літає, чи віз, що їде морем, людина ще не літає та й віз не їде морем. Отже, не існує ще те, що мислиться.

Далі, якщо те, що мислиться, існує, то небуття не мислиться, бо протилежності відповідає протилежність, а небуття – це протилежність до буття. Отже, якщо буттю відповідає бути помисленим, то небуттю відповідає не бути помисленим. Але це безглуздя, бо мислиться і скила, й химера, і багато іншого, що не існує.

Однак як те, що бачимо, тому зветься видним, що його бачимо, і те, що чуємо, тому зветься чутним, що його чуємо, і ми не негуємо видного тому, що його не чуємо, ні чутного не відкидаємо тому, що його не бачимо, бо кожне приймання одержуємо від відповідного йому зміслу, а не від іншого, так і об'єкт мислення існує, якщо ми його й не бачимо очима чи не чуємо вухами, бо він схоплюється відповідним органом. Якщо хтось мислить вози, які їдуть морем, то він повинен вважати, що є вози, які їдуть морем, навіть коли він їх не бачить. Але це безглуздя. Отже, буття не мислиться і не схоплюється.

Однак якби буття і схоплювалось, то все ж не можна б було довести пізнання до відома кого-небудь. Бо якщо зовнішнє для нас буття є видне й чутне, й загально приступне для прийняття, і з нього видне схоплює зір, чутне – слух, а не навпаки, як тоді воно може бути доведено до відома іншим шляхом? Шлях доведення до відома – слово (*λόγος*), але воно не є те, що є субстанцією і буттям (*τὰ ὑποκείμενα*)

kaí òvta). Отже, ми доводимо людям до відома не буття, а слово, яке є щось інше, ніж субстанція. І як видне не можна зробити чутним, або навпаки, так є і зі словом, бо буття є поза ним. Якщо слово не є буття, як його можна довести до відома когось іншого?

2. (26). Буття є невидне, те, чому не щастить з'являтися; з'явище (*τὸ δοκεῖν*) – несильне, те, чому не щастить бути.

3. (4). Фарба є витікання з тіл, яке відповідає зорові й здібне до прийняття.

4. (19). Чеснота чоловіка – здібність до політичної діяльності, при тім він силкується робити добро друзям, пошкодити ворогам і оберегтись від усякої напасти. Також і чесноту жінки не важко означити. Це: добре вести домашнє господарство, берегти маєток і коритися чоловікові. Знов інше: чеснота дитини, дівчини та хлопця, і знов інша: старого чоловіка, вільного або раба. Є й багато інших всіляких родів чесноти, так що доволі матеріялу для розмов про те, що таке чеснота, бо кожний з нас має у своїй справі й у своєму віку для кожного діла свою чесноту, а, на мою думку, і свій порок.

5. (21). Хоча приятель і буде вимагати від своїх приятелів тільки того, щоб вони допомагали йому в справедливому, але само по собі прийде до того, що вони будуть допомагати йому і в несправедливому.

6. (23). Трагедія дає ілюзію дійсних подій і пристрастей. Поет, який її викликає, ліпший від того, який її не викликає, а глядач, що їй підпадає, мудріший від того, хто їй не підпадає.

7. (28). Вища краса скритого виявляється тоді, коли мудрий маляр не може змалювати її своїми випробуваними фарбами, бо її велика праця та її велике зусилля дають дивне свідоцтво тому, як чарівне воно у своїй таємничості... Те ж, що не схоплює ніяка рука й не бачить ніяке око, як може язик це висловити, чи як може почути вухо слухача? (Зі сирійського тексту; належність Горгію не цілком певна).

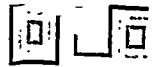

8. (12). Треба серйозність суперечників знищувати сміхом, їхній сміх – серйозністю.

9. (11, у скороченні). Із «Прославлення Єлени». Елена робила те, що вона робила, або з волі випадку, або згідно з рішенням богів і примусу долі, або ж її побіждали словами та любов'ю. У першій випадку закид падає на винне божество, бо це намірові божества не може перешкодити людська обережність. Це бо закон природи: сильнішому не може перешкодити слабший, слабший кориться сильнішому, дозволяючи йому керувати собою, отож, сильніший йде наперед, а слабший мусить за ним слідувати. Божество сильніше від людини завдяки своїй силі, мудрості й іншим якостям. Отже, коли винні випадок та божество, то Єлену треба звільнити від її злої слави...

Якщо ж це мова переконала Єлену й побідила її душу, то з огляду на це Єлену не важко оборонити й від вини звільнити. А саме: мова – могутня володарка, яка досягає найменшими й малопомітними засобами найдивніших результатів, бо вона може розвіяти страх, заклисти страждання, викликати радість, пробудити співчуття... Хто її чує, того охоплює жадливий страх, жадібна туга, болюча журба, а щастя й нещастя інших людей і обставин за допомогою мови вносять у душу нове почуття...

А тому що сила переконання, що живе в мові, формує своєю волею душу, треба зрозуміти, по-перше, мову астрономів, які, знищуючи одну віру й насаджуючи на її місце іншу, виводять перед очі віри неймовірне й невідоме; треба зрозуміти також і звичайну мову судових процесів, бо мистецька промова, якщо навіть не відповідає дійсності, тішить і зворушує багатьох, по-третє, треба зрозуміти дискусії філософів, що виявляють скорість духу, легко перекручуючи в іншій напрямі доказ своєї віри. Впливи мови відносяться до настрою душі так, як вливання отрути до природи тіла, бо як кожна отрута виганяє з тіла якісь соки, і одна приносить

кінець хворобі, інша – життю, так і мова викликає у слухачів то жаль, то радість, то страх, то довір'я, а іноді отруєє й зачаровує душу, спокушуючи її до злого.

10. (11а, у скороченні). Із «Апології» Паламеда. Я можу сказати і, говорячи це, я не брешу і мене не спростувати, що я не тільки не сотворив ніякого злочину, але я великий добродієць для вас і еленів, та й усіх людей, що тепер живуть, і поколінь майбутніх. Хто ще дав людям допомогу в їх безпораднім стані, хто вивів їх при допомозі винаходів із безкультурного стану до культури? Чи це не я, який вигадав війну – могутній засіб для збільшення міці, писані закони – захист права, абетку – піддержку пам'яті, міру ваги – зручні мірники торгівельного обороту, щот – охорону грошей, вогняні сигнали – найліпшого й найбистрішого вісника, гру на дошці – веселе заняття на дозвіллі? Чому я вам про це нагадую? Для того щоб довести вам, що я, направивши свій дух на ці завдання, не здатен до поганих та злих вчинків. Хто стремить до таких завдань, той не може стреміти до чогось поганого.

С. Продик з Кеосу

1. (6). Софіст є напівфілософ і політик.

2. (5). Сонце й місяць, ріки й джерела, коротко, все, що пожиточне в нашому життю, у старовину вважали богами з огляду на користь, яку вони приносять... Тому бачили в хлібі Деметру, у вині – Діоніса, у воді – Посейдона, у вогні – Гефеста, і так далі, в усьому придатному – божество.

3. (7). Подвійне бажання – пристрасть, подвійна пристрасть – несамовитість.

4. (8). Багатство для добрих і порядних людей і для тих, які вміють його розумно вживати – добро, для злих і нерозумних – зло. І так само з усіма іншими речами: вони для людей те, що з них люди в силу свого характеру роблять.

5. (2). Переходячи з дитинства в юнацький вік, час, коли люди починають пізнавати й самостійно вирішувати, на який шлях у житті вступити – на шлях чесноти чи порока,

Геракл, засумнівавшись у виборі свого шляху, усамітнів-ся. Тоді йому привиділось, що до нього підходять дві жінки: одна приємна на вроду, з шляхетним виглядом, чистим кольором обличчя, чистим зором і скромною постаттю в білих одязі; друга – з розкішними й ніжними формами, підмальована так, щоб колір її обличчя здавався рожевішим і білішим, аніж насправді, з неприродно стрункою постаттю, із широко відкритими очима, і в одязі, крізь який, наскільки можна, просвічували б її молоді принади, вона постійно оглядала себе, оглядалась також навколо, чи не дивиться хто на неї, і весь час дивилась на свою тінь. Коли вони підійшли ближче до Геракла, перша спинила свої кроки, друга ж випередила її, підбігла до Геракла і сказала: «Я бачу, Геракле, що ти не знаєш, на який шлях в житті тобі ступити. Якщо ти вибереш мою дружбу й підеш за мною, я поведу тебе найспокійнішим і найприємнішим шляхом, ти спробуєш всіляку насолоду, а життєві неприємності тебе не доторкнуться. Бо, по-перше, ти не будеш думати про боротьбу і працю, але завжди зважатимеш тільки на те, щоб страви і напої були тобі до смаку, а також, як діставати насолоду для очей та вух, кохатися в ароматах або в розкішнім почуванні, як нав'язувати любовні зносини, які дадуть тобі найбільше насолоди, як найліпше спати і як найліпше отримати всі ці утіхи. Якщо ти коли-небудь будеш у скрутному стані й тобі бракуватиме засобів для здобуття чогось подібного, не лякайся, що я змушу тебе шукати їх шляхом тілесної чи духовної праці й труду. Ні! Ти будеш отримувати плоди праці інших людей, при чому ти не мусиш бути залежним від усього того, що дає прибуток, бо я забезпечую моїм послідовникам змогу з усього витягати користь».

На це відповів Геракл: «Як ім'я твоє, жінко?» Та мовила: «Мої друзі звать мене щастям; а хто мене ненавидить, ті звать мене завжди пороком».

У цей мент підійшла друга жінка й мовила: «І я приходжу до тебе, Геракле. Я знаю твоїх батьків і бачила твої

природні здібности під час твого виховання; тому й маю надію, що, коли ти ступиш на шлях, який веде до мене, ти станеш добрим працівником у прекрасних і високих завданнях, а я придбаю ще більшу славу й пошану через свої добрі успіхи. Я не хочу обманювати тебе обіцянками насолоди, але хочу розповісти тобі про світ, такий, як його, насправді, утворили боги. Того, що, дійсно, добре й шляхетне, боги нічого не дають людям без праці й зусилля. Якщо бажаєш, щоб боги були милостиві до тебе, мусиш їх шанувати; хочеш, щоб тебе любили друзі, мусиш їм служити; стремиш до слави в державі, мусиш бути державі корисним; хочеш, щоб уся Еллада тебе славилася, спробуй від неї це заслужити. Хочеш, щоб земля приносила багаті плоди, мусиш її обробити; бажаєш збагатіти на скотарстві, мусиш займатися скотарством. Хочеш стати великим вояком і могти освободити своїх друзів і покорити своїх ворогів, мусиш від спеціалістів вивчити військову науку й вправлятися в її прикладенні. Хочеш досягнути тілесної сили і спритности, мусиш привчити своє тіло підлягати волі й гартувати його в труді й поті».

Тоді забрала слово перша й мовила: «Бачиш, Геракле, який важкий та довгий шлях до доброго життя, яким хоче тебе вести оця жінка. Зручний і короткий, навпаки, шлях, яким я хочу вести тебе до щастя». Тоді мовила чеснота: «Ти, негіднице, відкіля маєш ти якесь добро, та як ти знаєш, що таке приємність, без того аби потрудитись. Ти навіть не чекаєш, поки пробуджується стремління до насолоди, але вже наперед насичуєшся всім: ти їси раніше, ніж маєш голод, п'єш раніше, ніж маєш спрагу. Щоб тобі їжа була смачніша, то готуєш ласий обід, а щоб подобалось питво, замовляєш коштовні вина й розшукуєш уліті леду. Щоб добре спати, ти робиш собі м'які подушки й ліжка, і навіть колиски, бо ти хочеш спати не від стомлення, а з нудьги. Любовне бажання ти викликаєш до того, як є в ньому потреба, усякими

штучними засобами, і послуговуєшся чоловіками, як жінками. Так ти виховуєш своїх друзів – уночі псуєш їх, а вдень змушуєш їх просипати найліпший час. Ти безсмертна, однак викинена з кола богів, і в зневазі в добрих людей. Того, що найбільш приємне вухові, – похвали, ти ніколи не чуєш, і найбільш гарного для ока ти ніколи не бачила, бо не бачила ніколи заповідяного тобою доброго діла. Хто вірить твоїм словам, хто виконує твої прохання? Яка порядна людина хотіла би бути у твоїм суспільстві: з людьми, які в молодому віці тілесно нездібні, а в старшому – духовно слабкі, з людьми, які в молодих літах вели без праці блискуче життя, а в старшому зі зусиллям доживають, стидаючись своїх старих учинків і виснажуючись від своєї сучасної діяльності, бо в молодості вони поспішали від однієї насолоди до іншої й відкладали важкі завдання на старі роки? Я ж – в суспільстві богів і добрих людей. Ні на небі, ні на землі без мене не буде доброго вчинку. Мене якнайвище шанують боги й люди, в яких треба бути вшанованою. Для митців – я люблена допомаганка, для панів – вірний сторож дому, для слуг – добра помічниця, справна співробітниця у справах миру, у військових завданнях – певна товаришка і в дружбі найліпша приятелька. Моїм друзям подобається і страва, і питво, і вони мають від них задоволення, бо чекають, поки прийде апетит. Вони мають ліпший сон, ніж гулящі, і не сердяться, коли мусять вставати, і не занедбують своїх обов'язків. Молоді люди радіють ухвалі старших, а старші горді пошаною молоді; із задоволенням споминають вони свої старі діла й охоче працюють над завданнями часу. Через мене вони в милості в богів, у пошані в батьківщині, люблені друзями. А як прийде з призначення долі кінець, вони покояться не забуті й не без шани, спомин про них вічно свіжий, і вони живуть і далі в пісні. Якщо ти так проб'єшся крізь життя, Геракле, сине шляхетних батьків, тоді тобі буде уділено блаженне щастя».

6. (9, в уривках). Чи є якийсь вік життя, вільний від жалоби? Чи не плаче мале дитя відразу після народження, починаючи життя стражданням? Воно не захищене від жодної скорботи: воно страждає то від якоїсь недостачі, то від спеки й холоду, то його щось мучить, і воно не може висловити, що саме, а може тільки плакати, не маючи іншої змоги висловити своє невдоволення. Коли хлопчик це все перетерпів і досягнув 7 літ, тоді з'являються виховники, вчителі письма й гімнастики, тримаючи його під своїм примусом. Стає більшим – прибавляються ще вчителі літератури, математики й військової науки – стільки могутніх панів! Коли його занесуть до списку ефебів, догляд і дисципліна зменшуються, однак він повинен ходити до гімназії, підлягати гімназіярку та його виучці і дозволяти над собою безліч осоружного. Так юнак увесь час перебуває під муштрувальниками і урядовцями ареопагу, які доглядають за молоддю. Коли звільняється від цього, постають турботи й питання про те, на який шлях життя ступити. Порівняно з пізнішими труднощами, ці видаються дитячими і страхополохами для дітей. Такими вони є й насправді. Далі починаються походи, поранення й довгі битви. А тоді непомітно підповзає старість, у якій з'єднано все, що є в нашій природі важкого й безпорадного. І якщо не виплатити боргу своїм життям, то природа, як лихварка, відбирає в заставу в одного денне світло, у другого – слух, часто-густо обидва. Якщо й це витримаєш, то вона зробить тебе калікою, хворим або паралізованим. Більшість слабіє в старості й духовно, і так удруге старий стає дитиною. Тому й боги, знаючи людську істоту, раніше звільняють своїх улюбленців від життя. А чи є людина, яка нічого не може закинути обраній професії чи праці, або яка не має причин жалітись на своє положення?

D. Гіппій з Еліди

1. (6). Із цього одне, може, є в Орфея (Музея). Коротко: це тут, те – там, одне – в Гесіода, інше – в Гомера, інше – в

інших поетів, це – в еллінських, те – у варварських творах. Я ж зібрав із усього найважливіше та споріднене і зроблю з цього новий та багатообразний твір.

2. (16). Є два роди неприязности: виправдана, коли ганьблять злих людей, і невинуватана, коли ганьблять справедливих. До того ж, неприязні люди вдвічі гірші від інших людей, бо вони незадоволені не тільки власними невдачами, як усі люди, але й чужим щастям.

3. (17). Наклеп – дуже злий вчинок, бо для нього закон не має ніякої кари, на відміну від того, як має за крадіжку; між тим, обмовця краде найцінніше майно – любов. Тому й насильство, хоч і є злочином, власне, ліпше, ніж клевет, бо воно не ховається в п'їтмі.

Е. Антифон-софіст

4. Для розуму все – єдине, якщо це пізнав, то побачиш також видимим оком аж до меж зір; ніщо з приступного розумові, аж до меж пізнання, не є щось відокремлене.

5. (2). Час є думка (*ή νόημα*) та масштаб.

6. (10). Бог не потребує й не приймає ні від кого нічого, він безмежний і без потреб.

7. (15). Якби закопали ліжко, і гниття пробудило б у дереві життя, то з цього не постало б ліжко, а тільки дерево.

8. (48). Людина твердить, що вона – найбожественніша з усіх живих істот.

9. (51). Про будь-яке людське життя, навіть якщо воно було дивне й щасливе, можна легко сказати, що в ньому не було нічого надмірного, нічого великого й високого, але все в ньому було мале, слабке, коротке і сполучене з великими стражданнями.

10. (52). Не можна повторити життя так, як тяг на дошці.

11. (53а). Є люди, які, не живучи своїм теперішнім життям, працюють із великим запалом, так, ніби мають ще жити друге життя, а не теперішнє; між тим проходить час, який їм ще залишався.

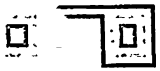

12. (59). Самоопанування не в тім, щоб ніколи не бажати чогось злого й ніколи до нього не мати відношення, бо в такому випадку не було б можливості побороти себе самого й виправдати свою моральність.

13. (60). Найважливіше у світі, на мою думку, – виховання (*παιδείσις*). Бо якщо діло добре почати, то все, треба думати, добре закінчиться. Яке сім'я посіємо в землю, на такі й жнива можна сподіватися. Якщо сіємо в молоду душу освіту, то вона росте й цвіте протягом цілого життя, і ні дощ, ні посуха не можуть її знищити.

14. (61). Немає нічого у світі гіршого, аніж нестриманість. Виходячи з цієї гадки, люди колись привчали своїх дітей до слухняності й підлягання наказам, щоб, ставши дорослими, вони не мусили б для цього відразу цілком змінюватись.

15. Оксиринхські папіруси²⁷, XI. № 1364. *Diels*. 4 вид., II. XXXI–XXXV. Справедливість у тім, щоб не порушувати законів держави, громадянином якої ти є. Найліпше свідчитиме про ставлення людини до справедливості, коли вона буде у присутності свідків дотримуватись вимог природи, бо вимоги законів – самовільні, природи – необхідні. Вимоги законів – умовні, не природні, вимоги природи постали природно, не умовно. Отже, ті, які порушують вимоги законів потайки, не наражаються на ганьбу й кару, на відміну від тих, які порушують явно. Якщо понад міру порушити закони природи, то зло не буде менше, навіть якщо порушення ніхто не помічає, і не більше, якщо його бачить увесь світ. Бо зло виростає в цім випадку не з гадки про нього, а з дійсності. Дослідження цього потрібне тому, що більшість справедливого на підставі закону суперечить природі, бо закон визначає, що можуть бачити очі й що ні, що можуть слухати вуха й що ні, що може вимовити язик й що ні, що можуть робити руки й що ні, куди можуть іти ноги й куди ні, чого може забажати воля і чого ні. І те, від чого закони відтягають людину, не більш дружне природі чи споріднене

з нею, аніж те, до чого вони людину направляють. А життя і смерть – природні, а саме: життя від того, що корисне, смерть від того, що шкідливе. Корисне, визначено законом, це – пута природи, природне – це свобода. Насправді, природі не є сприятливіше те, що приносить страждання, аніж те, що приносить задоволення. Отже, те, що неприємне, – несприятливіше, аніж те, що дає насолоду, бо, справді сприятливе не повинно шкодити, лише бути корисним. Отже, те, що сприяє природі, дає насолоду [...]. Згідно зі законом, справедливий той, хто обороняється, коли йому завдали шкоди, а не той, хто сам починає ворожу акцію, і той, хто робить батькам добро, навіть коли вони гніваються на нього, і хто дає змогу розпочати проти себе судову справу, а сам цього не робить. Багато з наведених учинків, як бачимо, суперечні природі, бо маємо тут більше страждання, а могли мати менше, і маємо менше насолоди, а могли мати більше, і терпимо зло, а могли його і не терпіти. Підлеглість законів не була б не вигідна, якби ті, які додержуються цих принципів, були підтримувані збоку, а ті, які їх не додержуються, а з ними боряться, натрапляли б на перешкоду. Очевидно, що збудованої на законі справедливості не достатньо, щоб допомогти тим, які додержуються її принципів, бо спершу вона дозволяє тому, хто терпить несправедливість, її терпіти, а тому, хто її вчиняє, її вчиняти, і не змушує того, хто терпить, терпіти, того, хто вчиняє, вчиняти. Коли пізніше доходить до суду, то той, хто потерпів несправедливість, не має жодної переваги перед тим, хто її вчинив, бо перший буде бажати переконати суддів, що він потерпів несправедливість і так досягти можливості стати зі своєю скаргою перед судом. Але ця можливість є і в того, хто вчинив несправедливість, якщо він допомагає собі, відкидаючи обвинувачених..., аніж сила аргументів обвинителя, щоб охоронити того, хто потерпів несправедливість, як і того, хто її вчинив, бо ж перемога постає з промови та...

16. *Diels.* 4 вид. II, XXXV–XXXVI. Ми поважаємо й почитаємо людей, які походять від шляхетних батьків; тих, які походять із нешляхетних родин, не поважаємо й не почитаємо. При тому ми взаємно дивимось одні на одних, як на варварів. Від природи всі в усьому створені однаково: і варвари, й елліни. Це можна бачити з того, що всім людям необхідно від природи. Це всі можуть однаково здобути, і цього не бракує нікому: ні варвару, ні елліну, бо всі ми вдихаємо повітря ротом і носом, і їмо всі руками.

Ф. Критій-тиран

1. (2). Зазвичай люди добрі від навчання, а не від природи.
2. (22). Безпечніший від закону є розум законодавця, його не може знищити ніякий промовець, а закон він повертає своїми словами і жене його туди й сюди.
3. (40). Якщо ти вправляєшся, щоб поліпшити свій ум, змислові приймання будуть тобі в цьому найменше заважати.
4. (49). Для людини немає нічого певнішого від того, що вона мусить вмерти після того, як народилася, і від того, що неможливо, аби вона пройшла крізь життя, не зустрічачись із нещастям.
5. (33). На Кіосі та на Тасосі п'ють із великих келехів по колу в напрямі направо, в Атиці – із малих, направо, у Тесалії – із великих, як завгодно. У Спарті кожен п'є тільки зі своєї власної чарки, і хлопчик доливає, коли хтось випив.
6. (25). У старі часи життя людей було невпорядковане і подібне до життя звірів: сильний панував, добро отримувало нагороди, злі вчинки – кари. Мені здається, що спочатку утворили карні закони для того, щоб над усіма рівно запанувала справедливість, пов'язавши гріх. Хто винен, той карався. Коли закон став утримувати людей від явного насильства, злочин навчився ховатись. Тоді, на мою думку, якийсь хитрий і розумний чоловік вигадав для смертних страх перед богами, щоб у злих був страх, що стануть явними їхні таємні вчинки, слова й думки. Він почав вчити

про богів: Бог – це істота з вічним життям і з розумом, він бачить і чує, він всемудрий, своїм божественним єством дарував нам усе. Бог чує кожне слово людське і може бачити кожний учинок. Якщо прагнути чогось злого в душі, боги про це дізнаються, бо їх розум всеприсутній. Такими словами цей чоловік навчив людей, які словами обману закривають правду, найтоншої з усіх теорій. Як мешкання богів цей чоловік назвав місце, яке найбільше повинно лякати людей, бо відтіля, казав він, виходить і страшне, і сприятливе для життя: угорі блискає блискавка й гримить грім, там – зоряний образ неба, мистецький витвір майстра часу, там мандрує груда світла – сонце, звідти лле на землю мокра вогкість. Такими страхами він налякав людей, чудово вказавши їм мешкання Бога.

І беззаконність скорилась перед законом. Так, гадаю, навчив людей вперше вірі в богів розумний Чоловік.

Г. Анонімні уривки

1. Із так званого *Anonymus Jamblichi*, 1²⁸. Усе, у чому треба досягнути вищої досконалости: мудрість, хоробрість, красномовність, чеснота, усе назагал чи кожне зокрема, усе може вдатися лише при такій передумові. По-перше, треба мати природжену здібність – це щастя, інше залежить від самої людини: стреміти до прекрасного й добро-го, бути працьовитою, рано почати вчення й продовжувати його довший час. Якщо з цих передумов немає бодай одної, неможливо досягнути вищої досконалости; якщо є всі, усе буде добре, чим би не займатись.

2. (Теж. 2. у скороченні). Треба з дитинства починати ту діяльність, за допомогою якої хочемо здобути славу та виявити свої здібності, і продовжувати її в однім напрямі, не відхиляючись від нього. Честь і слава воздаються такій діяльності, яка зростає разом із людиною, їй дарують безсумнівне довір'я й на неї не звертається людське незадоволення, яке призводить до того, що люди не лише не оцінюють успіх

почитанням або визнанням, але й несправедливо його знищують та відкидають. Люди неохоче почитають інших, бо вважають це невігідним для себе, вони тільки тоді це роблять, якщо неможливе інше, і якщо вони змушені до цього. Тоді вони вже не сумніваються, чи ця людина, дійсно, така, якою здається, чи вона тільки стремить до слави і робить те з марноти суєтності, щоб обманути людей.

3. (Теж. 3, у скороченні). Якщо хтось стремить до цілі й підготував себе до якогось фаху: чи то красномовности, чи то філософії, чи то атлетики, той повинен вживати придбане вміння до добрих і моральних цілей. Якщо він вживатиме його до несправедливих або неморальних цілей, то це найгірше, і було б ліпше, якби він не мав цього вміння, аніж те, що він його має. І кожен, хто посідає певну здібність, буде добрий, якщо вживає її для доброї мети, натомість буде цілком поганий, якщо вживає її для поганої мети.

4. (4. У скороченні). Кожному потрібне самоопанування, і найбільше воно виявляється у протистоянні силі грошей, які все псують, і в стремлінні до чесноти, не піклуючись про своє життя, бо тут більшість людей не можуть над собою панувати через те, що вони люблять життя, бо в житті – їх існування. Тому вони піклуються про життя і стремлять до нього з любови до існування й зі звички. Гроші вони люблять з огляду на причини, які їх лякають. Що це за причини? Хвороба, старість, шкода, як ось: пожежа, смерть рабів і худоби, і подібні нещастя, які торкаються почасти тіла й життя, почасти грошей й майна. На випадок цього і для того, щоб мати гроші тоді, коли їх потрібно, кожен стремить до багатства. Є й інші мотиви, які побуджують людей не менше від згаданих до придбання грошей: честолюбство, конкуренції та стремління до влади; задля них так ціняться гроші, бо вони дають засоби до досягнення тих цілей.

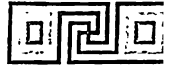
5. (6). Не треба також занадто багати стреміти до влади, щоб не підтримувати погляд, що чеснота – це міць, збудована на стремлінні до влади; слухняність законам є, навпаки,

слабість. Але це найгірша можлива установка та її наслідки. Протилежність до добра: зло й шкода, бо оскільки від природи люди були нездібні жити відокремлено, й, улягаючи нужді, зібрались до купи, винайшовши при тім все потрібне для життя й потрібні приладдя. Далі, для людей неможливо жити без законів, без них вони терпіли би ще більше, ніж при відокремленому житті, тому через цю вимушену причину між людьми панує закон і право, і ніколи не буде інакше, бо це встановлено силою природи. Якби від природи людина була створена так, що її тіло було б забезпечене від поранення й хвороби, людина була б нечутлива, зверхприродня і кріпка тілом та душею, для такої людини, можна гадати, було би досить правління, заснованого на стремлінні до влади, бо така людина не потребувала би підлягати законові й нічого не могла би втратити. Але це фальшиве уявлення, бо якби й була така людина, а такої нема, то й вона могла б утримати себе, тільки ставши по боці закону і права, підтримуючи їх і вживаючи свої сили на користь того, що вони підтримують. Інакше вона не могла б існувати, бо було б досить, щоб усі люди протистояли на підставі свого законного порядку такій істоті, і вони всі побороли би таку людину, запанувавши над нею хитрістю або силою. Отже, очевидно, що й сила, яка б ця сила не була, може втриматися лише за допомогою закону й права (*νόμος καὶ δική*).

6. (7). Законність (*εὐνομία*) – найліпше в суспільнім і приватнім житті, а беззаконність (*ἀνομία*) – найгірше, бо з беззаконности відразу постають великі шкоди. Ми розглянемо спочатку важливіше для нас ество законности.

По-перше, наслідком законности є кредит довір'я, який приносить велику користь усім людям і є великим добром, бо через нього гроші стають спільним майном, і тому досить мати їх і небагато, щоб вони ввійшли в оборот, а без кредиту не досить мати їх і багато. Далі, на підставі законности регулюються випадкові відношення власности

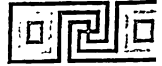
й життєвих умов, сприятливі та несприятливі: заможні користують своїм безпечно й певно, а незаможні дістають підтримку від заможних завдяки зносинам та кредиту. Такий результат законности. Далі, законність веде до того, що люди не витрачають на політику й боротьбу час, який можуть використати для власної праці, позаяк при правнім порядку вони звільнені від зайвої турботи й можуть присвятити себе приємнішому: зайва турбота – це політичні суперечки, приємніше – власна праця. Люди, прагнучи сну, у яким відпочивають від своїх негод, і встаючи зі сну, не будуть ані лякатись, ані чекати неспокойних політичних перемін, вони зможуть працювати для свого життя без страху і смутку, і при тому улегшуються для них труднощі, бо вони можуть певно й безсумнівно надіятись на добре. Усе це – наслідок законности. І війна, що приносить людям найбільше нещастя, яке закінчується залежністю й рабством, легше трапляється при беззаконному стані, аніж при правному. І в усьому іншому законність приносить багато вигід, які підтримують життя й полегшують його труднощі.

При беззаконному стані постають такі шкоди. По-перше, люди не мають часу для власної праці, а мусять замість власної праці займатись найнеприємнішими політичними суперечками; гроші, правда, призбируються, бо немає кредиту й обороту, але це не йде на користь суспільству, і тому гроші стають рідкими, навіть якщо їх багато. Далі, власність як велика, так і дрібна, стають суперечними одна одній: у беззаконному стані заможні не мають жодної безпеки, лише вічні небезпеки; біднота не зменшується, а зростає, бо бракує кредиту й обороту. Через це легше, аніж раніше, вибухають зовнішня війна або внутрішня революція. Повсякчас люди перебувають у стані політичних суперечок через взаємні інтригам, яких треба завжди стерегтись і проти яких приймати міри. На яву люди не мають приємних турбот, а прагнучи сну, не знаходять у ньому

приємного спокою, лише багато ляку, і пробудження приносить людині жах і страх і нагадує їй про негоди.

Але й найбільше й найгірше зло – тиранія – зростає тільки на ґрунті беззаконного стану. Правда, деякі люди неслухно гадають, що причина тиранії – деінде, і що люди позбавляються свободи не через власну вину, але через насильство тирана. Це помилкове уявлення, бо дурень той, хто думає, що царство та тиранія виникає з чогось іншого, аніж із беззаконня та зі стремління до влади. Це трапляється тільки тоді, як усі звернуться до зла. Бо люди не можуть жити без закону і права. Коли ж загал звільниться від обох сил – закону і права, то управління й кермування зразу ж переходить до когось одного. Бо як же уся влада дістанеться до рук когось одного, якщо не знищено закону, який приймає загал. Людина, яка б захотіла відкинути право й усунути загальноприйнятий закон, мусила би бути залізною, захотівши відняти це в загалу – одна в багатьох. Людина з плоті і крові не могла б цього зробити. Тільки якщо людина принесе звільнення від протилежних законів, вона може зробитись самовласною. Тому багато людей цього не помічають.

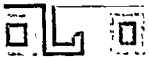
7. Т. зв. *Dialexeis*²⁹ (1. У скорочен.). Добро і зло. Двоєрідні погляди існують у грецьких філософів про добро і зло. Одні кажуть, що добро – щось інше, ніж зло, інші – обидвоє – теж саме, але що для однієї людини – добре, для іншої – зле, а то й для однієї й тієї ж людини то добре, то зле. З останніми згоджуюсь і я й хочу звернути увагу на людське життя, а саме, на потребу їжі й пиття й сексуальне життя: що зле для хворого, те для здорового, що цього потребує, добре. Непоміrkований спожиток цих речей має злі наслідки для непоміrkованих споживачів, а для людей, що цим торгують і цим заробляють собі гроші, – добрі. Хвороба – зло для хворого, але добро для лікаря. Смерть – зло для того, хто вмирає, а для того, хто робить домовини

та для могильника, – добро. Коли земля дає рясні плоди, це добре для селянина, але не для крамаря. Що кораблі старіють та гинуть – зло для моряків, але добро для тих, що будують кораблі. Що ржа поїдає залізо, і воно тупіє і псується, для всіх це зло, для коваля – добро. Що горщики б'ються, для інших – зло, для горщечника – добро. Що черевики зношуються та деруться, для інших – зло, для шевця – добро. У співочих і музичних конкурсах, і на війні, та, наприклад, у турнірах перемога для переможця – добро, для побитого – зло. І це ж слушно для борців, і кулачних бійців, і для інших, і в музичних конкурсах перемога в грі на лірі для побідника – добро, для побитого – зло. І на війні, наведу приклад із недавньої історії, перемога лакедемонців над атенянами та їх союзниками – добро для лакедемонців, але для атенян і союзників – зло; і перемога греків над персами – добро для греків, для варварів – зло.

Однак мені здається, що той, хто твердить таке, не зможе відповісти, якщо його запитати: «Скажи, чи зробили тобі твої батьки щось доброго?» «Так, багато і значно». «Зробив ти своїм родичам уже щось добре?» «Так, часто й багато!» «Тоді ти зробив своїм родичам багато злого!» Я не хочу з'ясовувати, що таке добро, але тільки показати, що добро і зло – не одне і теж, але кожне відрізняється від іншого.

8. (теж, 2. у скороченні). **Пристойне і непристойне**, або «гарне і негарне». *Περὶ καλοῦ καὶ ἀσχημοῦ*. Також і на пристойне й непристойне є два погляди. Одні твердять, пристойне – щось інше, аніж непристойне, і відрізняється від нього іменем й еством; інші – пристойне й непристойне – одне й те ж саме. Я хочу розглянути це таким чином: пристойно жінкам купатися вдома, непристойно – у палестрі, для чоловіків – пристойно купатись і в палестрі, і в гімназії. Прикрашатися, підфарбовуватися й вдягнути золоті клейноди непристойно чоловікові, жінці – пристойно; робити добро друзям – пристойно, ворогам – непристойно; бігти

перед ворогом – непристойно, перед товаришем у бігах – пристойно. Вбивати друзів і співгромадян – не личить, ворогів – треба. І в усьому так само.

Я приходжу до того, що вважається пристойним у різних держав і народів. У Лакедемоні, напр., вважається пристойним, якщо дівчина ходить роздягнена – без рукавів та хитона, в Іонії – це вважається непристойним. Там вважається пристойним, якщо хлопці не здобудуть вищої духовної освіти, в Іонії ж навпаки – непристойним, якщо хлопець нічого з того не розуміє. У Тессалії вважається пристойним самому ловити коні в табуні й усмиряти їх, також і мулів. Але самому піймати вола, вбити, зняти шкуру, розрубати, у Сицилії вважається непристойною й рабською працею. У Македонії пристойно, що дівчата до шлюбу люблять чоловіків і живуть із ними, але по весіллі це вже непристойно; у Греції це непристойно в обидвох випадках; і в Тракії дівчата для прикраси таврують себе, в інших народів тавро – кара для злочинців. Скити вважають пристойною звичкою здійснювати шкуру з голови вбитого ворога й чіпляти її на коня, а череп оправляти в золото і срібло та пити з нього та возливати богам. У Греції ніхто не захотів би з людиною, яка таке робить, бути в одному домі. Масагети вбивають своїх батьків і з'їдають їх. І їм здається найліпшим бути похованим у череві дітей. Якщо б хтось зробив подібне в Греції, його покарали б вигнанням або смертю, як людину, що вчинила непристойне та страшне. У Персії пристойно, що чоловіки прикрашуються, як жінки, і що одружуються з донькою, матір'ю чи зі сестрою; у Греції це непристойно і протизаконно.

Думаю, якби звеліти всім людям знести докупи все, що вони вважають непристойним, і з цього забрати те, що десь вважається пристойним, не залишиться ні одного звичаю, але все розподілиться між усіма. Бо не всі мають ті самі звичаї. Наведу рядки з поета:

*Так ти побачиш у світі багато звичаїв.
Не всюди теж саме є пристойне й непристойне.
Місце й час свавільно міняють
одне і те саме в пристойне й непристойне.*

Коротко кажучи, все пристойно в правильному місці, у неправильному – непристойно, що ж я і довів. Я обіцяв показати, що пристойне й непристойне – те саме, і я показав це на всіх цих прикладах.

Якщо запитати людей, які вважають, що пристойне й непристойне – одне й те саме, то вони мусять визнати, що якщо вони зробили щось пристойне, що воно – непристойне, якщо тільки пристойне і непристойне – одне і те саме.

9. (теж, 3). **Справедливе й несправедливе.** Також і про справедливе й несправедливе є двоякі погляди: одні кажуть, справедливе – щось інше, ніж несправедливе, інші – справедливе й несправедливе – одне й те саме. Я хочу навести аргументи на користь останнього. Спочатку я доведу, що брехня й обман справедливі. Кажуть, що брехати ворогам й обдурювати їх – це пристойно й справедливо, друзям – непристойно та зле. Чому ж тільки ворогам, але не наймилішим людям, напр., батькам? Якщо батько або мати повинні прийняти ліки, а не хочуть, чи ми не в праві дати їм тоді ліки в якійсь зупі або в напої, не кажучи, що там є? Отже, справедливо оббрехати та обманути батьків. І також справедливо вкрати майно друзів і насилувати найулюбленіших людей. Коли, напр., родич із журби та горя хоче вчинити самогубство за допомогою кинджала або мотузка, або іншого знаряддя, чи тоді ми не в праві в них ці речі, якщо можливо, забрати, або, коли прийдемо й зустрінемо їх вже з цими знаряддями в руках, відняти в них насильно? І продати в неволю – як би це не було справедливо, продати, якщо можна, ціле місто по завоюванні? І вдертися до громадського будинку явно справедливо. Якби мій батько, пересилений своїми політичними ворогами і присуджений

до смерті, сидів у в'язниці, чи не був би я в праві вдертися до в'язниці й потайки вивести батька і врятувати його? А фальшива присяга, коли хтось, схоплений ворогами, клядеться видати своє місто, якщо його звільнять, чи вчинить він справедливе, утримавши приречення? Я не думаю цього; навпаки, нехай він ліпше збереже, зламавши присягу, своє місто, своїх друзів і святині своїх батьків. Отже, справедлива й фальшива присяга. А крадіжка з храму? Оминаю тут власність окремих міст, але чи не справедливо в разі, коли варвари загрожуватимуть Греції, забрати з Дельф та Олімпії спільне майно й матеріальні засоби Греції, вживши їх відтак для війни? Також і вбивати найлюбиміших людей справедливо: Орест і Алкмеон – приклади на користь цього, і оракул підтвердив, що вони мали рацію.

Існує і протилежний погляд, що справедливе – щось інше, ніж несправедливе, і відрізняється і ім'ям, і суттю. Якщо запитати людей, які кажуть, що справедливе й несправедливе – одне й те саме, чи ставились вони справедливо до своїх батьків, вони це підтвердять. Але це тоді також несправедливе, бо вони ж об'являють справедливе й несправедливе за одне і те саме. Або якщо ти знаєш справедливу людину, то вона також і несправедлива, і за тим самим основоположенням велике – мале. Людина, вчинивши багато несправедливого, має бути покарана на смерть, бо вона вчинила багато справедливого. Досить про це питання.

10. Теж, 4. Правда та брехня. Також на правду і на брехню існують два погляди, згідно з одним, брехливе речення – щось інше, ніж правдиве, згідно з іншим – обидва одне і те саме. І я кажу так: по-перше, обидва висловлюються тими ж самими словами, далі, як висловлене якесь речення, то воно вважається правдивим, якщо справа відповідає змістові речення; де це не так – там те саме речення є брехнею. І це правильно про оборону. Суди осуджують одне і те саме речення, як правду або як брехню. Якби кожен із

нас, напр., по черзі, як ми сидимо, сказав: «Я належу до учасників містерій», то ми сказали б теж саме, але тільки я сказав би правду, бо я такий насправді. Отже, очевидно, що те саме речення, якщо в ньому є брехня – брехливе, якщо правда – правдиве.

Кажуть, що брехливе речення – щось інше, аніж правдиве, і відрізняється від такого назвою й по суті, бо якщо запитати людей, які твердять, що брехливе і правдиве речення – одне й те саме, яке їх речення, то ясно, що, як воно брехливе, то ці речення є два різних, як правдиве, то брехливе і правдиве – те ж саме. Якщо хтось сказав щось правдиве і підтвердив це, то воно одночасно і брехливе. І коли людина відома, як правдива, то вона одночасно є і брехуном. Згідно з цим поглядом, вони кажуть, що речення звать правдивим, якщо йому відповідає дійсність, де ж не відповідає – брехливим. І різниця, отже, не у вислові, а в дійсності. Не можна запитати суддів, про що вони судять, бо вони не були при самій справі. І самі вони визнають, що брехливий вислів той, який містить брехню; той же, що має змістом правду, – правдивий. Це ж цілком різне.

11. (6). **Чи можна навчати мудрости й чесноти.** Виставлено твердження не правильне і не досить обґрунтоване, що мудрости та чености не можна ані навчати, ані навчитись. Люди, які це кажуть, доводять це так. По-перше: неможливо, коли передаємо щось комусь іншому, утримати так само і для себе, це – єдине. Друге: якби мудрости та чесноти можна було навчати, то були б і вчителі, як для музики. Третє: якби це так було, то освічені люди в Греції навчили б своїм знанням своїх друзів. Четверте: люди, які вчащали до шкіл софістів, не мали від цього ніякої користи. П'яте: багато людей, які не ходили до шкіл софістів, зробились визначними людьми. Я вважаю це твердження цілком помилковим. Я бачу, що є вчителі, які навчають читати та писати, що вони вміють і самі, і такі, що вчать грі на лірі.

Що ж торкається другого доказу, що для цього немає вчителів, то я запитаю: А чого ж іншого вчать софісти, як не мудрости й чесноти? І ким іншим, як не такими вчителями, були анаксагорійці й пітагорійці? І Поліклет навчив свого сина робити статуї. І якщо хтось не навчив своїх приятелів своєю вмінню, то це ще не протидоказ, але якщо хоч один навчив, то це вже доказ, що таке навчання можливе. Також мало ґрунтовний четвертий доказ, що деякі люди не навчилися у школі софістів. Бо багато людей робило спроби навчитись читати та писати, і не навчилися цього. Відтак, дещо значить і природна здібність, завдяки якій дехто, хто не вчашав до школи софістів, все ж зробився визначною людиною, бо був досить обдарований природою, щоб легко засвоїти собі все по тому, як навчився дечого в тих, у кого міг вчитись і в кого міг вчитися розмовляти; а цьому одні навчаються більше в батька, інші – у матері. Якщо хтось не вірить, що ми вчимось розмовляти, а гадає, що вміємо це від себе, нехай довідається про таке. Якщо когось дитиною, яка ще не вмє розмовляти, відіслати до Персії й там виховати, то він говорив би по-перському, і навпаки, хтось, кого привезли б відтіль сюди, по-грецьки. Таким робом ми вчимось розмовляти, не знаючи вчителів. Отже, я висловив свій погляд, і ти маєш початок, кінець і середину. Я, хоч і не хочу твердити, що мудрости та чесноти можна навчити, але згори наведені докази мене не задовільняють.

12. (7). Деякі політики кажуть, що посади треба роздавати за жеребками, але це не найліпша гадка. Того, що так гадає, можна запитати: Чому ти роздаєш своїм рабам працю не за жеребками, таким чином, що кучер буде варити, коли на нього впаде жеребок бути куховаром, а куховар – кермувати кіньми і т. і.? І чому ми не збираємо ковалів та шевців, архітекторів та ювелірів, не кидаємо жеребків і не змушуємо кожного займатись тим, до чого його призначить жеребок, але на чому він не розуміється? Теж саме було б, якби на музичних

турнірах кидали жеребки для музикантів і змушували кожного виступати в тому роді музики, який призначив жеребок: тоді флейтист мусив би грати на лірі, а лірист на флейті. І на війні таким самим чином стрілок і гопліт мусили б їхати верхом, а кіннотчик зробився би стрілком, отож, усі б робили те, на чому вони не розуміються й чого не вміють. Кажуть, правда, що це демократично. Я, навпаки, гадаю, що це зовсім і ніяк не є демократичним, бо в кожній державі є вороги демократії. Якщо на такого впаде жеребок, то він буде шкодити демократії. Народ, навпаки, повинен дивитися, хто до нього добре ставиться і обирати цих, а саме: здібних людей до полководців, інших для догляду за виконанням законів і т. і.

2. Свідоцтва

А. Протагор

1. Діоген Лаерцій. IX, 50–56. Протагор, син Артемона, або як оповідає Аполлодор, а також Дейнон у своїй «Історії Персії», Меандрія, походив із Абдери, як каже Гераклід Понтійський у своїй книзі про закони. Згідно з останнім, Протагор склав закони для турійців... Він і Продик із Кеосу заробляли лекціями... Протагор слухав Демокрита...

Протагор, по-перше, висунув твердження, що про кожен річ можливі два протилежні твердження. За допомогою таких протиставлень він доходив до певних висновків і у своєму навчанні першим створив таку методу. Один зі своїх творів Протагор починає словами: (див. фрагмент 1). Протагор казав, що душа складається виключно зі змислових приймань, як характеризує його і Платон у «Теететі», і що все правдиве. Другу книгу Протагор почав словами (див. фр. 4), що усе правильне, за цей початок твору був вигнаний із Атен, а його книги, після того як їх через оголошення повідбирали від усіх власників, спалено на площі.

Протагор перший, хто вимагав гроші за навчання, також перший, хто означив різницю граматичних часів і пояснив

значення правильного часу, й улаштував перші диспути, і прислужився аматорам дискусій софізмами. Не звертаючи уваги на зміст, Протагор дотримувався у словесній боротьбі тільки слів і так став творцем евристики, що тепер є загальною модою... Протагор перший розпочав сократичну методу розмов; уживши для диспутів аргумент Антистена, згідно з яким, як каже Платон у «Евтидемі», протиріччя взагалі неможливе. Протагор перший висунув методи доказів виставленої теми, як оповідає діалектик Артемідор у листі до Хрисипа. Протагор вигадав підставку (*τυλή*), на якій носять ваги, як оповідає Аристотель у творі «Про виховання»; він носив дрова, як каже десь і Епікур, і через це на нього звернув увагу Демокрит, який бачив його при праці над дровами.

Протагор розрізняє чотири форми мови: прохання, питання, відповідь, приказ. Інші розрізняють сім форм: оповідання, питання, відповідь, приказ, звідомлення, прохання, приголошення, які Протагор називає основами мови... Свої лекції Протагор читав в Атенах у домі Еврипіда, за іншими, у домі Мегаклеїда, ще за іншими, у Лікеї.

Від Протагора дійшли такі твори (список утрачений, залишився лише кінець його): «Еристичне вміння», «Про боротьбу», «Про науки», «Про державу», «Про честолубство», «Про чесноти», «Про стан речей на початку», «Про Аїд», «Про помилкові вчинки людей», «Приписи», «Судова справа з-за платні», «Суперечні питання» (2 книги). Це його книги.

Філокор оповідає, що під час мандрівки Протагора до Сицилії потонув корабель, на якому той плыв; на це натякає й Еврипід в «Ухсіоні». Дехто розповідає, що Протагор помер у мандрівці на 90 році життя. За Аполлодором, навпаки, Протагор прожив лише 70 років, як софіст він, мовляв, працював 40 років, і його акме припадає на 84 олімпіяду³⁰.

Розповідають, що коли Протагор вимагав платні від свого учня Еватла й той відмовився, пославшись на те, що «не вів досі ні одного процесу», Протагор сказав: «Але я

мушу дістати гроші в кожному випадку, бо якщо я виграю процес, гроші мені належаться через те, що я виграв, коли ти виграєш, то це те, що ти виграв».

2. Аристотель. *Rhetorica*. В. 24. 1402a. На думку Протагора, ораторське вміння може найслабший аргумент зробити найсильнішим.

3. Плутарх. *Pericles*. 36. Ксантип, син Перикла, зробив себе смішним розмовами, ведених зі софістами. Між іншим, Ксантип ніби одного разу, коли хтось, кидаючи списом у коня, потрапив у Епітима з Фарсали й убив його, увесь день потратив на дискусію з Протагором про питання: Кому з більшим правом треба приписати вину: списові чи тому, хто його кинув, чи тим, які влаштували цей турнір?

4. Платон³¹. *Meno*. 91de. Один Протагор зі своєю мудростію заробив більше грошей, аніж Фідій, якому завдячуємо такими гарними творами, разом із десятьма різьбярями.

... Шевцям та кравцям не вдалось би на тридцятий день повертати черевики та вбрання в гіршім стані, ніж вони їх одержали; навпаки, вони, якби були в цьому винні, мусили б вмерти з голоду; а Протагор, на якого направлені очі всієї Греції, ніби непомітно тільки шкодив своїм учням і випускав їх від себе гіршими, ніж їх одержав; і так протягом сорока років! Бо, гадаю, Протагор умер приблизно 70 років, і 40 років він займався своїм ділом, і весь цей час і до сьогодні його репутація ніяк не постраждала. Та й не тільки про Протагора можна це казати.

5. Платон. *Protagoras*. 319a. Протагор: Чого в мене вчать – це, з одного боку, вмінню поводитися в особистих справах і вмінню управляти своїм домом, із другого – вмінню у громадських справах, отже, можливою великою здібністю керувати державними справами словом і ділом.

Сократ: Чи розумію я правильно... твої слова? Якщо я не помиляюся, ти маєш на увазі державне життя й берешся зробити зі своїх учнів добрих громадян держави?

Протагор: Ти потрапив якраз на те, Сократе, що я берусь за це.

Сократ: Тоді ти маєш в руці, справді, чудодійну паличку, якщо ти, дійсно, її маєш у руці? Я хочу бути з тобою цілком відвертим і казати тільки те, що, справді, думаю, бо я, Протагоре, гадаю, що цьому не можна навчити.

6. *Ibidem*. 349a. Сократ: Ти ж, як сам гарний (*αυαθός*), так і інших можеш зробити гарними, і ти сам настільки в цьому певний, що в той час, як інші тримають своє вміння захищеним, ти даєш прославити себе в цілій Греції як софіста, як ти себе цілком відверто називаєш, отже, даєш пізнати, що ти вчитель науки й моралі. Ти також перший, хто за це навчання вимагає гроші.

7. *Ibidem*. 328b. Протагор: Треба бути тільки задоволеним, якщо між нами з'являється хтось, хто ліпше від інших розуміється на навчанні моралі. А я вважаю себе одним з-поміж таких людей і вважаю себе покликаним більше від інших бути корисним людям у їхньому стремлінні до краси й добра; а платня за навчання, яку я вимагаю, скоріше занижка, аніж висока, так само й на думку самих учнів. До того ж я улаштував збирання грошей за навчання таким способом: коли хтось користувався моїм навчанням, то має платити, якщо згоджується, суму, яку я призначаю; як не згоджується, то у храмі під присягою визначає, в яку ціну він цінить моє навчання й вносить відповідну суму.

8. *Ibidem*. 328c. Протагор: Я довів, що моралі можна навчати, і що такою вважають її й атенці.

9. Платон. *Sophistes*. 232d. Чужинець: Щодо всіх практичних умінь назагал і до кожного з них зокрема, то закиди, можливі проти кожного майстра, зібрані у виданій уже книзі, і кожний, хто хоче, може з неї про це довідатись.

Тестет: Ти натякаєш на писання Протагора про боротьбу та інші практичні вміння.

10. Платон. *Euthydemos*. 285–286. Ктесип: Чи думаєш ти, Діонісіодоре, що неможливе протиріччя?

– Ну ти, – відповів той, – навряд, чи доведеш мені, що чув, як хтось противорічив комусь іншому.

– Чи ми противорічимо один одному, коли обидва висловлюємо щось, що належить до однієї й тієї самої речі? Чи не будемо ми тоді, навпаки, говорити те ж саме?

Із цим Ктесип погодився.

– Але якщо ж один із двох, – продовжує Діонісіодор, – не говорить чогось, що належало б до однієї й тієї самої речі, як тоді можливе протиріччя? Чи не було б тоді так, що ні один із нас не мав би на увазі цієї речі?

І з цим він погодився.

– І нарешті, якщо я висловлюю щось, що належить до речі, а ти говориш щось іншого про іншу річ, чи ж ми тоді протирічим один одному? Чи навпаки, так: я говорю, що правда, про річ, але ти взагалі не говориш про неї? А як же може той, хто зовсім не говорить про це, протирічити тому, хто про це говорить?

Ктесип зацікавився, але я (Сократ) запитав його: Я часто чув це твердження, бо вже Протагор і його прибічники були представниками цієї думки, як і старші мудреці, – «неможливо говорити неправди» – це ж зміст цього речення.

11. Аристотель. *Metaphysica*. IX, 3. 1046b. Не було б нічого холодного, нічого теплого, нічого солодкого, взагалі нічого, що ми приймаємо за виїмком тих випадків, коли ми його приймаємо, і вони (представники мегарської школи – див. нижче) мусила б визнати вчення Протагора.

12. Платон. *Cratylus*. 385e–386. Сократ: Чи тобі також реальні речі здаються такими, що їх буття для кожного є щось своєрідне, як гадає Протагор у своїм вислові «людина – міра всіх речей»? Себто, як мені з'являються речі, такими вони і є для мене, і як тобі – такі вони для тебе? Чи ти думаєш, що вони мають певну форму свого буття?

Гермоген: Я вже сам, Сократе, внаслідок мого сумніву доходив до позиції Протагора.

Сократ: Як? Ти доходив уже до того, що ти не міг вірити, що є злі люди?

Гермоген: Ні!...

13. Секст Емпірик. *Πυρρωνείαι ὑποτιπῶσεις*. I, 216–219. І Протагор вважає, що людина – міра всіх речей. Для існуючих, що вони існують, для неіснуючих, що вони не існують, вважаючи «мірою» критерій, а «речами» – факти, це означає, що людина є критерієм для фактів: для існуючих, що вони існують, для неіснуючих, що вони не існують. Тому Протагор і визнає тільки те, що здається (*τὰ φαινόμενα*) і в відношенні до чогось. Протагор каже: людина й матерія змінні; а при зміні постає постійно поновлення на місце того, що зникає, і приймання перегруповуються і змінюються як із віком, так і з будовою тіла. Він каже далі, що основа цього полягає в матерії, таким чином, матерія сама в собі може бути всім, що тільки всім здається. А люди, каже він, у різний час схоплюють різні речі, залежно від різного стану. Хто поводить згідно з природою, той схоплює в матерії те, що може в ній здаватись тому, хто поводить згідно з природою, а ті, що йдуть проти природи, схоплюють протилежне природі. І далі, це ж дійсне і для віку, і для сну, й яві, і для усіх різних станів. Отже, за ним, людина – критерій буття; бо те, що здається людям, також існує, а те, що нікому не з'являється, не існує. Як бачимо, він висловлюється догматично як про те, що матерія змінна, так і про те, що основа усього буття є в матерії.

14. Платон. *Theaetetos*. 151d–152. Тетет: Знання є не що інше, як прийняття.

Сократ: Здається, ти дав не зле означення знання, але те саме, яке дав і Протагор. Тільки він це ж висловив інакше. Протагор каже, що людина є мірою всіх речей, існуючих, оскільки вони існують, неіснуючих, оскільки вони не існують. Ти ж читав це?

Тетет: Розуміється, і не один раз.

Сократ: Чи не думає він так, що для мене все є таким, як мені здається, і для тебе також таке, як здається тобі? Я ж людина, як і ти.

Теєтет: Так, він так думає.

Сократ: Не можна ж припустити про мудру людину, що вона говорить нісенітницю. Отже, ми простежимо за його думками. Чи не трапляється, що при подуві вітру один із нас мерзне, інший – ні, притому один трохи мерзне, другий – сильно?

Теєтет: Розуміється.

Сократ: Чи ми в такому разі повинні назвати вітер як такий холодним чи не холодним, або ми мусимо сказати разом із Протагором, що він є холодний для того, хто мерзне, для інших же – не холодний?

Теєтет: Останнє правильно.

Сократ: І так здається кожному з обидвох?

Теєтет: Так!

Сократ: Йому «здається» є теж саме, що «він приймає»?

Теєтет: Це так.

Сократ: Отже, при теплі й усьому подібному «здається» і «приймання» – одне й те саме? Бо як це кожен «приймає», таким воно йому й здається.

Теєтет: Згоджуюсь.

Сократ: Отже, приймання завжди направлене на буття і є безпомилкове. Це ж може бути тільки тоді, якщо воно є знання.

Теєтет: Здається.

Сократ: Так, на це, певно, Протагор у загадковій формі натякнув нам.

15. Платон. *Protagoras*. 320c–323a. Якщо ти можеш довести нам ясніше, що моралі можна навчити, то не відмовляйся, докажи.

– Добре, Сократе, – відповів Протагор, – я від цього не ухилиюсь. Але як мені вам це довести: чи, як старий, молодшим, розповідаючи міт, або ж логічною аргументацією?

Багато з тих, що сиділи навколо, пропонували йому зробити так, як він сам хоче.

– Тоді, – мовив він, – цікавіше розповісти вам міт.

Був колись час, коли існували боги, а смертних порід не було. Коли прийшов і для них призначений долею час народження, боги утворили їх форми в глибинах землі, зробивши сумішку з вогню, землі й з усього, що змішується з вогнем та зі землею. А як дійшло до того, що треба було вже виводити їх на денне світло, боги повеліли Прометееві та Епіметееві прикрасити їх та дати кожному сили так, як треба. Епіметей, однак, випросив у Прометея дозволу самому зробити цей розподіл. «Як я зроблю, – сказав він, – ти поглянеш». І так переконав Прометея. Але, розподіляючи, Епіметей одним дав силу без хуткості, слабших істот наділив хуткістю; одним дав зняряддя, іншим, не даючи зняряддя, вклав якусь силу для порятунку. А саме: тим, хто мав малий зріст, Епіметей давав здібність втекти на крилах або жити під землею, а тих, хто мав великий зріст, врятував вже цим одним; і в усьому іншому він при розподілі дотримався таким чином равенства. Це він робив з обережності, щоб не зникла яка-небудь із порід. Давши окремим породам досить засобів проти взаємного знищення, Епіметей почав знаходити для них полегшення від негод, що їх надсилає Зевс, одягаючи їх густим волоссям або грубою шкірою, здібною захищати й від холоду, і від спеки, і щоб вона служила їм, як власна і природжена ковдра в постелі; далі, він хотів їм допомогти, узуваючи одних у копи-та, інших – у тверду та безкровну шкіру. Потім Епіметей став діставати для них різні страви: одним – траву зі землі, іншим – плоди з дерев, третім – коріння; декому дав до їжі м'ясо інших тварин. При тому одним він дав здібність народжувати небагато дітей, іншим, тим, що їх знищують перші, – багато, рятуючи їх рід. Однак тому що Епіметей не був дуже розумний, він не помітив, як роздав усі сили й,

нарешті, залишився невивінуваний рід людський, і він не знав, як бути. Коли Епіметей став про це роздумував, прийшов Прометей глянути на розподіл і побачив, що всі живі істоти рівномірно наділені всім, а людина й боса, і гола, і без постелі, і без знаряддя. Між тим, настав уже і той день, коли людині належало вийти з-під землі на світло. Тому Прометей, не знаючи, яку знайти оборону людині, краде хитру мудрість Гефеста та Атени вкупі з вогнем (без вогню її ніхто не міг здобути або вживати) і дарує її людині. Отже, таким чином людина життєву мудрість дістала, але не мала громадянської: вона була в Зевса. Прометею ж не було приступу до вишнього замку Зевса, та й сторожі Зевса були страшні, а в спільний дім Гефеста й Атени, де вони займались мистецтвами, він входив непомітно, і, вкравши вміння Гефеста, що працює при допомозі вогню, до того ще й мистецтво Атени, дає їх людині. Із того часу життя людини стає забезпечене. Прометей через дурного Епіметей було опісля, як оповідає міт, обвинувачено в крадіжці.

Коли людина стала причетна божественній долі, вона вперше через своє родства з богами, єдина з усіх живих істот, увірувала в них і почала ставити їм олтарі та кумири; скоро по тому своїм мистецтвом розділила звуки й склала слова, знайшла собі житло, одіж, обув, постіль і їжу зі землі. Отак, прилаштувавшись, жили люди спочатку розсіяно й не було міст. Тому вони гинули від диких звірів, бо були від них слабкіші, а їх вміння було досить для здобування їжі, але не досить для боротьби зі звірами. Люди не знали громадянського мистецтва, частиною якого є й військо. І ось люди зробили спробу збиратись і рятуватись, засновуючи міста. Одна, лише зібравшись, відразу починали ображати й тіснити одні одних, відтак знову розходились й гинули. Тоді Зевс, побоюючись за наш рід, щоб, бува, той не загинув зовсім, посилає Гермеса привести до людей Сид і Право для того, аби був порядок у державах та дружні взаємини.

Гермес і питає в Зевса, як він має дати людям Стид та Право: «Чи роздати їх так, як розподілені мистецтва? Розподілені ж вони так: один, що має токарське мистецтво, може допомогти багатьом людям, також як і взагалі всі ремісники. Отже, роздати і Стид та Право також цим чином, або розподілити їх між усіма людьми?» «Між усіма, – відповів Зевс, – хай усі будуть їм причетні. Бо ніколи не зможуть утворитись міста, якби Право та Стид знало, як мистецтво, лише небагато людей. І встанови від мене закон, аби того, хто не знає Стида та Права, вбивати, бо він болячка держави».

От таким-то чином, Сократе, всі люди, у тому числі атенці, якщо йдеться про будівничі або про інші ремісничі здібності, вважають, що голос належить лише небагатьом, а як радить хтось не з цих небагатьох, то не треба слухати його ради, і це, гадаю, природно; коли ж приходить до обговорення громадських здібностей, які цілком ґрунтуються на праві та еамоопануванні, то, природно, слухають ради кожного, вважаючи, що кожному треба бути причастним цій чесності, бо інакше держави не могли б існувати.

В. Горгій із Леонтин

1. Діоген Лаерцій. VIII, 58. Сатир у «Біографіях» каже: Горгій із Леонтин був учнем Емпедокла.

2. Платон. 282b. Сократ: Виступав тут посланець свого рідного міста, знаменитий Горгій, софіст, із Леонтин, найбільш здібний до державних справ із усіх леонтинців, і він не лише справив на народ добре враження своїми промовами, але й повів зі собою додому велику суму грошей, зібраних приватними викладами й лекціями, які давав молодим людям.

3. Платон. Менон. 70abc–71a. Сократ: Раніше, Меноне, тессалійці були славні між греками через їхню їзду та їхні багатства, тепер вони теж славні, але, гадаю, через їх мудрість, і найбільше співгромадяни твого приятеля Аристипа в Ларисі. А цим ви завдячуєте Горгію, бо він по приїзді до цього міста своєю мудрістю придбав приязнь не тільки

найвидатніших серед алевадів, до яких належать і твій любий Аристид, але й серед інших тессалійців. Це ж він призвичаїв вас просто та свobodно відповідати на кожне поставлене вам запитання. Іншого й не чекають від знавців, бо він сам дозволив кожному грекові, який тільки бажав, питати його про всілякі справи, і не було того, кому б він не відповідав.

4. *Ibidem*. 95c. Сократ: Що ж ти думаєш про софістів? Убачаєш ти в них учителів моралі?

Менон: Якраз, Сократе, я найбільш дивуюсь у Горгія тому, що я ніколи не чув від нього такої обіцянки. Треба виховувати з людей добрих промовців – це його думка!

5. Платон. *Philebos*. 58a. Протарх: Я чув раніше, Сократе, як Горгій завжди запевняв, що вміння переконувати є найбільше від усіх інших вмінь, бо воно змушує собі все служити, і то не силою, а свobodно, і тому воно найчудесніше з усіх вмінь.

6. Платон. *Gorgias*. 456b–457. Горгій: Ораторське мистецтво наче з'єднує в собі всі інші мистецтва і вміє підпорядкувати їх своїй волі. Добрий доказ цьому такий: я часто разом із моїм братом або з іншими лікарями відвідував хворого, який відмовлявся заживати ліків або не давав себе оперувати чи припікати лікареві, і коли лікар не міг його переконати, мені вдавалось його переконати за допомогою не якогось іншого мистецтва, а саме ораторського. Далі, я тверджу, що, якщо прийдуть до якогось міста оратор та лікар, і треба буде на основі сили слова вирішити на народних чи інших зборах, кого з них обрати, то на лікаря ніхто не зверне уваги, а вмілий оратор, якщо тільки захоче, буде обраний. І якби вмілий оратор виступив на конкурсі проти майстра якогось іншого фаху, то саме він, а не хтось інший, добився би свого обрання, бо немає нічого, про що оратор не міг би простіше від майстрів діла сказати перед натовпом.

Отаке значення нашого мистецтва щодо його обсягу та характеру. Але, Сократе, було б неправильно робити інший

вжиток з ораторського мистецтва, аніж з якогось іншого мистецтва боротьби, бо й іншого мистецтва боротьби не можна вживати проти кожного. Якщо хтось навчився битись на кулачки, боротись аби битись мечем, а цими способами можна побороти і друга, і врага, то ще не можна через це бити, колоти або вбивати другів. І якщо буває, що кріпка людина, походивши до школи атлетів і підготувавшись до кулачного бою, почне бити свого батька та свою матір або когось іншого зі своїх родичів або з друзів, то було б несправедливо переслідувати за це вчителя гімнастики або фехтування й висилати його з міста. Кожен бо майстер учить своєму мистецтву з припущенням, що воно буде правильно вжите проти ворогів та злих людей – в обороні, не для нападу. Але учні перекручують справу і зловживають свої сили та вміння. Отже, негідники – не вчителі, і не мистецтво винне або зле, але, якщо я правильно міркую, ті, хто його зловживає. Теж і з ораторським мистецтвом, бо оратор в стані говорити проти всіх і про все, отже, може, під час великих зібрань, якщо хоче, ліпше притягти на свій бік слухачів, все одно, про що йдеться. Але він ніколи не сміє через це, наприклад, безчестити лікарів, мовляв, що і він міг би цього досягнути, а також інших майстрів, він має право тільки на справедливий вжиток ораторського вміння, як і усякого вміння взагалі. Якщо ж хтось, підготувавшись на оратора на основі досягненого вміння, буде поводитись несумлінно, то, гадаю, не можна переслідувати за це вчителя й висилати його з міста, бо він навчив свого мистецтва для справедливого вжитку, а учень робить ужиток протилежний. Отже, тих, хто цим мистецтвом зловживає, треба ненавидіти й виганяти, і їх осуджувати на смерть, а не вчителя.

С. Продик із Кеосу

1. Платон. *Hippias major*. 282с. Сократ: Славний Продик, який і раніше бував тут частенько в громадських справах, а недавно з'явився тут як посол із Кеосу і викликав похвалу

як за свою промову в раді, так і за гарні промови в приватних колах, і який своїм навчанням, яке він уділяв молодим людям, заробив нечувану силу грошей. Зі старих філософів ніхто не доходив до того, щоб вимагати гроші, як платню, або виставляти свою мудрість напоказ у викладах перед людьми різного гатунку. Такі байдужні були вони й такі сліпі до цінності грошей.

2. Платон. *Cratylus*. 384b. Сократ: О, якби я чув виклади Продика за п'ятдесят драхм, слухання яких, як він сам каже, дає потрібні для цього знання, то ти відразу знав би правду про правильність імен. Але я такого викладу не чув, я чув виклад тільки за одну драхму.

3. Платон. *Charmides*. 163bc. Сократ: Я ж, бог зна, скільки разів слухав виклади Продика про подібні розрізнення слів: «робити», «ділати» і «вчиняти»; «власний» і «свій».

4. Платон. *Protagoras*. 337abc. На ці слова відповів Продик: «Мені здається, що ти маєш рацію, Критіє, бо присутні, хоч і повинні рівно слухати обох промовців, але не однаково. Бо це не одне й те саме: рівно слухати треба обох, але не оцінювати обох однаково. Того, хто більш знає, треба оцінювати вище; того, хто знає менше, нижче. Я, зі свого боку, Протагоре й Сократе, чекаю від вас настільки взаємної уступливості, щоб ви, дискутуючи про спірне питання, не сперечались, бо дискутувати можуть і друзі з друзями в повній згоді, а сперечатися – діло противників і ворогів. У таких дусі й наша розмова дійде до найліпшого кінця, бо й ми, слухаючи, будемо вас, промовців, оцінювати, а не тільки вихваляти, бо перше в душі слухачів без обману, а друге – часто тільки в устах тих, хто без огляду на правильне розуміння каже неправду; а з другого боку, ми, слухаючи, будемо раді, а не тільки вдоволені; бо радий буває той, хто щось пізнає тільки через дух і стає причетним пізнанню, а вдоволений – той, хто через тіло задовільняє свою пристрасть до їжі або одержує інше приємне почування». Цим словам Продика багато хто з присутніх щиро співчував.

5. Платон. *Laches*. 197b. Сократ: Продик, який, як, відомо, славний тим, що з усіх софістів найліпше встановлює такі синонімічні різниці.

6. Платон. *Protagoras*. 340a. Сократ (Продіку): Твоє тонке вміння, при допомозі якого ти відрізняєш «бажати» й «хотіти», як цілком різні поняття.

7. Платон. *Euthydemos*. 277e. Сократ: Спочатку треба, як каже Продик, зрозуміти правильне вживання слів.

8. Аристотель. *Topica*. II, 8. 112b. Як, наприклад, Продик розрізняє в насолоді радість, задоволення та веселість.

9. Платон. *Meno*. 75e. Сократ: Кінець. Я маю на увазі щось подібне до кордону чи до периферії. Всі ці вирази визначають, гадаю, приблизно одне. Продик, може, із цим би не погодився.

10. Платон. *Phaidros*. 267b. Сократ: Колись Продик заявив, що він один знайшов правила для промов; вони мають бути не задовгими й не закороткими, але відповідної довжини.

Д. Гіппій з Еліди

1. Платон. *Hippias major*. 363c–364c. Гіппій: На святах Олімпійських ігор перед грецьким народом, що збирається в Олімпії, до храму якої я не оминаю з'явитися з мого рідного міста Еліс, я оголошую себе готовим не тільки виступати з урочистими промовами, яких забажають, але й відповідати на всі запитання, яка мені зададуть.

Сократ: Але чи можу я тебе просити зробити мені приємне, а саме: щоб ти мене не висміював, якщо твої твердження мені будуть мало зрозумілі та я засиплю тебе питаннями. Будь, прошу дуже, такий ласкавий, вислухай мене спокійно та дружньо.

Гіппій: Це ж було би ганебно, Сократе, якби я, який хоче вчити інших цьому вмінню відповідати й вимагає за це платні, не взяв до уваги й не відповідав би на твої питання.

2. *Ibidem*. 368bcd. Сократ: У кожному разі, у більшості галузей знання ти наймудріший зі смертних, я сам чув, як ти

хвалився, розповідаючи коло столів мінял на площі уривок за уривком зі своєї завидної мудрости. Там ти заявив, що був раз ув Олімпії в одязі, який цілком був виробом твоїх рук. А саме: каблучку, яку носиш, з цього ти почав, ти назвав своїм власним виробом, бо ти розумієшся також і на техніці ювелірній, і другу каблучку з печаткою, і скребло, і пляшку для косметики. Далі, ти запевнив, що й свої черевики ти зробив сам, і плащ, і сорочку ти сам виткав. Але найбільше зробило враження й прийнято за доказ великої мудрости, коли ти об'явив пояс хітоніска, пояс, подібний дорогоцінним перським, виробом твого власного вміння плести. Крім того, ти, мовляв, приніс зі собою вірші, епос, трагедії й дифирамби, також і численні прозаїті промови різного змісту. Розуміється, ти виступив і як великий майстер і в раніше згаданих науках: арифметиці, геометрії, астрономії, також у ритміці, гармонії та граматиці, та зверх того в багатьох інших фахах, якщо мене не обманює моя пам'ять; але що ж я! Власне, я зовсім забув твою мнемоніку, якою ти теж так пишаєшся. Але, напевне, я забув ще й багато іншого.

3. Платон. *Hippias major*. 285cd. Сократ: Спартанці, що вони, мій Гіппію, хвалять у тебе й що вони охоче від тебе слухають?

Гіппій: Що вони найбільш охоче слухають, це розкази про генеологію героїв і людей і про їх поселення, себто, про заснування міст у старовину, та й узагалі всю науку про старовину. Ця їх любов змусила мене ознайомитися з усім, що до цього відноситься, і підготуватись. Я можу сказати тобі напам'ять п'ятдесят імен, які я чув тільки один раз.

Сократ: Правда. Я й не подумав, що ти маєш мнемоніку.

4. *Ibidem*. 286a. Гіппій: А що до виховання молоді для добрих життєвих фахів, то я, Сократе, клянусь богами, не так давно читав про це доклад, прийнятий зі схваленням. Я розробив на цю тему особливо гарну промову, яка мені

вдалась як узагалі, так і щодо підбору виразів і зокрема. Вступ і вихідний пункт промови такий. По взятті Трої Неоптолем запитав Нестора, які добрі заняття можна порадити юнакові, щоб той став славним. Нестор відповів, даючи багато порад, спрямованих на закон і на добрі звичаї. Із цією промовою я виступав там і хочу прочитати її і тут, післязавтра в залі Фейдострата, водночас прочитати і ще дещо, що варто послухати. Мене просив про це Евдик, син Алеманта. Не упусти з'явитись там сам і приведи інших людей, здібних оцінити вислухане.

5. *Ibidem*. 282ae. Гіппій: Тебе би вразило, якби ти знав, скільки грошей я заробляю. Так, приміром, одного разу, прибувши до Сицилії, коли там був високоповажаний і старший від мене Протагор, я заробив, попри те, що був молодший від нього, за короткий час понад 150 мін, а в однім маленькім місті – Ініку – понад 20 мін. Повернувшись додому, я відразу передав гроші моєму батькові, здивованому і враженому не менше від інших громадян. І, якщо не помиляюсь, я заробив більше грошей, ніж два інші софісти.

Сократ: Те, що ти оповідаєш, добре та важливе свідоцтво як твоєї мудрости, о Гіппію, так і духовного превосходства сучасних людей над людьми раніших часів.

6. *Ibidem*. 281a. Гіппій: Коли моє рідне місто Еліда хоче чогось досягнути в якоїсь держави, завжди є той перший з-поміж громадян, до якого воно звертається й якого воно обирає послом, у переконанні, що немає ліпшого спеціаліста та доповідача для тих пропозицій, які робляться тій державі. Отже, я вже був послом у кількох містах, але ніде не був частіше і в численніших та важливіших справах, аніж у Лакедемоні.

7. Ксенофонт. *Memorabilia*. IV, 4. 5. Гіппій сказав: Отже, завжди ті ж самі промови, Сократе, які я чув від тебе вже перед роками.

– Так, – сказав Сократ, – і що ще гірше, я висуваю не тільки ті ж самі твердження, але і про ті самі речі; ти ж, розуміється,

із твоєю всебічною освітою ніколи не кажеш того самого про той самий предмет.

– Розумніший, – відповів Гіппій, – я хочу завжди розповісти щось нового.

8. Платон. *Protagoras*. 336d. Після Продика слово забрав мудрий Гіппій і мовив: Ви, мужі, що тут зібрались, я вважаю нас усіх рідними і зв'язаними поміж собою і співгромадянами – і то від природи (*φύσει*), а не в силу закону (*νόμῳ*), бо схоже рідно зі схожим від природи, навпаки, закон, цей тиран людей, вимагає багато і проти природи. Це було б ганебно, якби ми, знаючи дійсне єство речей, ми, наймудріші люди Греції, які зібрались до міста, що є духовним осередком Греції, а в цьому місті, в його найрозкішнішим та найблагословеннішим домі, якби ми не виявили себе достойними цієї висоти, а, як дріб'язкові люди, почали б сперечатись між собою.

Е. Антифон-софіст

1. Діоген Лаерцій. II, 46. Свого роду протиборцем Сократа був, як оповідає Аристотель у третій книзі «Поетики», лемносець Антилох і прорицатель Антифон.

2. Ксенофонт. *Memorabilia*. I, 6, 1–3. Антифон займався тим, що підбурював проти Сократа його учнів. Одного разу в їх присутності він говорив так:

– Мій любий Сократе, я завжди мав погляд, що той, хто філософує, повинен стати щасливішим; між тим, ти дістав від філософії якраз протилежне: ти ведеш життя, якого не витримав би й раб; ти їси найгірші страви й п'єш найгірші напитки, ти носиш старий плащ, і до того все той самий взимі й улітку, цілий рік ти не маєш черевиків та хітона; ти не приймаєш грошей, що дають радість і дозволяють вільне та приємне життя. Якщо стосовно тебе правильне положення, що вчителі виховують учнів для наслідування собі, то ти, без сумніву, вчитель нещасного життя.

– Моє життя, – відповів Сократ, – любий Антифоне, здається тобі таким нещасним, що ти, гадаю, скоріше би вмер,

аніж жити так, як я. (*Ibidem.* I, 6. 10). Ти, любий Антифоне, шукаєш щастя в розкоші та насолоді. А я гадаю, нічого не потребувати – божественно, можливо, найменше потребувати – найближче до божественного, божественне – найліпше, що найближче до божественного – те найближче до доброго.

3. *Ibidem.* I, 5. 11–13. Іншим разом розмовляв Антифон із Сократом і сказав так: «Ти справедливий чоловік, але я не знаходжу в тобі якоїсь особливої мудрости; це підтверджуєш і ти сам, не беручи ніякої платні за навчання; між тим, ти, напевне, нікому не дав би ні твого плаща, ні дому, нічого, що маєш із цінного майна, не те що дурно, але й нижче від ціни. Отже, якщо ти вважаєш своє навчання цінним, то мусиш вимагати за нього повну ціну; отже, ти справедливий, бо нікого не обдурюєш, щоб забагатіти, але ти все ж не мудрий, бо ти знаєш тільки те, що не має ціни».

На це відповів Сократ: «Хто мудрість продає за золото кожному, той зветься софістом, хто ж того, чиї добрі нахили знає, вчить тому добру, яке знає сам, того вчинок вважається вчинком благородного та доброго громадянина».

Ф. Критій-тиран

1. Ксенофонт. I, 2. Обвинувач закидає, що два чоловіки, із якими дружив Сократ, принесли державі багато нещастя. Це Критій та Алкібіяд. Критій – найбільший грошомот та насильник із усіх олігархів, Алкібіяд – найбільш нестриманий та нахабний із усіх демократів. Між атенцями не було нікого більш честолобного від цих двох людей. Як тільки їм здалось, що вони вже розумніші за інших учнів Сократа, вони відійшли від вчителя й зайнялись державними справами. Критій і Алкібіяд, дійсно, були спроможні, будучи близькими до Сократа, з його допомогою опанувати своїми лихими пристрастями. Коли вони відійшли від Сократа, то Критій від'їхав до Тессалії і водився там з людьми, які більше вихваляли беззаконність, аніж справедливість. ...Обидва були гордими від народження, напинались через

своє багатство, пишались своєю владою, натовп обожував їх, усе це вкупі їх зіпсувало, і вони вже довший час внутрішньо були чужими Сократові. Чи це дивно, що вони розкошували в погорді? Сократ ніби сказав у присутності багатьох: «Критій має щось від природи свині». Після цього Критій був лихий на Сократа й не забув цього йому й тоді, коли, ставши разом із Хариклом одним із трицяти тиранів і законодавців, узаконив заборону навчання ораторському мистецтву, виключно з наміром допекти Сократові, не маючи змоги інакше йому допекти. Він закинув Сократові те, у чому натовп звичайно обвинувачує філософів, і зробив спробу викликати проти нього в народі підозріння. Коли тільки Критієві й Алкібіядові здалось, що вони вже сильніші за тодішніх державних діячів, то вони обірвали свої взаємини із Сократом, який і раніше їм не подобався. Тепер Сократ викликав їх гнів кожного разу, коли вони до нього приходили, бо вказував на зроблені ними помилки. Вони відійшли від нього, присвятивши себе цілком державним справам, ради яких й шукали зносин зі Сократом.

2. Платон. *Timaeos*. 20a. Критій – це ми, його земляки, всі знаємо – ні до одної з галузей, про які ми тут говоримо, не виступає як ляїк (Мова йде про філософію і природничі науки).

3. Аристотель. *De anima*. I, 2. 405b. Далі, інші, як, наприклад, Критій кажуть, що душа є кров; приймаючи, що приймання є власність душі; а це їй належить завдяки природі крові.

Г. Свідоцтва про софістів узагалі³²

1. Платон. *Protagoras*. 313–317. Ми (Сократ і Гіппократ) пішли. Але коли ми прийшли на площу перед будинком Калія, то зупинились, бо ще не закінчили початої в дорозі розмови про одну справу. Щоб не переривати роздумувань, а закінчити їх перед тим, як увійдемо, ми стояли перед домом і розмовляли, поки не прийшли до згоди. Придверник, свнух, здається, прислухався до нашої розмови. І, видно,

був досить лихий на усіх відвідувачів дому через велику кількість софістів, які сюди приходили. Отже, він, ледь відчинивши двері на наш стук, і побачивши нас, як закричить: «А, знов софісти! Мій пан не має часу!» При тому він ухопився за двері обома руками й грюкнув ними з усієї сили. Ми знов застукали. Він відповів із-за зачинених дверей: «Чи ж ви, панове, не чули, що мій пан не має часу?» «Але ж, дорогий, – відповів я, – ми хочемо зовсім не до Калія й ми не софісти. Отже, заспокойся! Ми прийшли тільки до Протагора, із яким хочемо побачитись. Отже, доложи йому!»

Із великою неохотою він відчинив нам двері. Ми, нарешті, ввійшли, і наш зір упав спочатку на Протагора, що гуляв під колонадою назад і вперед; а з ним ходили, з одного боку – Калій, син Гіппоніка та його брат по матері, Парал, син Перикла, і Хармід, син Главкона, із другого боку – другий син Перикла Ксантип і Філіппід, син Філомала, і Антимойр із Менди – славетний учень Протагора, який систематично вчиться в нього, бо й сам хоче стати софістом. Численні слухачі, що товпилися ззаду, були, здається, здебільшого чужинці, яких Протагор уводить зі собою з кожного міста, де доводиться йому бути, бо він, як Орфей, притягає їх своїм голосом, а вони слідуєть за його чародійним співом, але був і дехто місцевий у цім хорі. У руках цього натовпу мені сподобалось над усе, як вміло й обережно всі вони уникали того, щоб, бува, не стати перед Протагором на його шляху. Як тільки він і його окруження обертались, німі слухачі розступалися з великою пошаною й у повнім порядку на обидва боки, пропускали його через своє коло і з надзвичайною грацією знов скупчувались за ним. «Спершу я побачив його, – як каже Гомер, – Гіппія з Еліди. Він сидів під протилежною колонадою у високім кріслі. Навколо нього на лавках сиділи Ериксимах, син Акумена, Федр із Мірину, Андрон, син Андротіона, деякі чужинці – земляки Гіппія і ще дехто. Здається, вони ставили Гіппієві різні

астрономічні запитання про природу небесних явищ, а він зі свого підвищеного сідалища давав кожному відповідь і з'ясовував справу.

Також і Тантала я побачив. Тут був і Продик із Кеосу, він був у закутку, який раніше слугував Гіппонікові комо-рою, але через прибулих гостей був випорожнений Калієм та пристосований для перебування чужинців. Продик лежав у постелі, закутаний, як можна було бачити, у силу футер і ковдр. Коло нього сиділи на постелях Павзаній з Кераміку й поруч із ним юнак, як мені здається, із добрими задатками та здібностями, у кожному разі дуже гарний. Отже ж, про юнака. Якщо я правильно чув, то ім'я його Агатон, і мене не здивувало б, якби він був улюбленцем Павзанія. Крім того, там були обидва Адиманти, син Кепіда і син Левколофіда і ще дехто. Про предмет їх розмов я не довідався, як не бажалось мені дуже почути Продика, бо цей чоловік здається мені справжнім мудрецем і богоподібним, але через його низький голос і шум у цім закутку я не зміг ясно почути його слів.

Щойно ми увійшли, як серед нас опинився й Алкібіяд, прекрасний, як ти його звеш, гадаю, із певним правом, та Критій, син Калесхра.

Ми зупинились ще на хвилину й постояли, розглядаючи сцену, а тоді підійшли до Протагора і я привітав його словами: «Це ти, Протагоре, кого ми прийшли сюди побачити». «Хочете ви, – відповів він, – говорити зі мною на самоті або в присутності інших?» «Нам, – мовив я, – однаково. Послухай, чому ми прийшли й виріши сам». «Що ж це таке, що побудило вас прийти сюди?» «Мій спутник – оцей Гіппократ – вроджений атенець, син Аполлодора, член великої та заможної родини; він сам обдарований, на мою думку, не менше, аніж хто інший з його ровесників. Тому, як мені здається, він захоплений бажанням грати видатну роль в державі. А цього, він думає, найліпше досягнути, якщо піти до тебе в науку. Отже, рішай, чи хочеш ти

говорити про це з нами наодинці чи в присутності інших?» «Дякую тобі, Сократе, – відповів він, – за твою належну увагу до мене. Хто, як чужинець, відвідує великі міста й хоче в них переконати найздібніших юнаків припинити своє знайомство з іншими, чи це будуть родичі або чужі, старі або молоді, і приєднатись до нього в надії морально удосконалитися за допомогою його морального впливу, той має всі причини бути обережним у своїх виступах, бо з цього для нього повстає немала зависть, і ворожнеча, і напади різних родів. Тому я тверджу, що софістика є мистецтво, яке існувало вже в старовину, тільки її представники серед людей старовини зі страху перед її небезпекою шукали прикриття. Тому одні, як Гомер, Гесіод, Симонід, крилися під маскою поезії, інші з'єднували її зі священним культом і пророцтвом, як Орфей та Музей і їх прибічники, а дехто, якщо мої спостереження вірні, навіть із гімнастикою, як Ік із Таренту та Геродик із Селімбрії, а спочатку з Мегари, який і нині не відстане від завгодно якого софіста. Музику ж узяв за прикриття ваш співгромадянин Агатокл, видатний софіст, і Пітоклід із Кеосу, і ще дехто. Вони всі вживали, як сказано, цих мистецтв зі страху, як маску. Але я щодо цього не згоджуюся з ними, бо, гадаю, вони зовсім не досягнули своєї мети. Якщо я слушно гадаю, то їх намір не укривається від правителів держав, ради яких вони й уживають цих засобів, бо широкі кола й зовсім нічого не помічають, але танцюють під музику правителів. Але готуватись утекти й не могли цього зробити та бути спійманим – це ж велика глупота, якщо навіть робиться тільки спроба, і в результаті цього люди стають ще більш ворожими. Вони вважають тоді таку людину, крім усього іншого, ще й злодієм. Тому я пішов цілком протилежним шляхом: я відверто визнаю, що я софіст, і що я поліпшую людей вихованням, і гадаю, що це ліпша обережність, аніж та, а саме: відверто признаватись; аніж відмовлятись. Але і в іншому

я вживаю деяких мір для безпеки, так що мені, дяка Богові, не може пошкодити моє відверте визнання того, що я софіст. І все ж я займаюсь моїм мистецтвом уже довгі роки; бо їх сума досить велика, щоб визначити літа батька кожного з вас. Тому для мене найбільш бажано розмовляти з вами про ваші справи в присутності усіх, хто тут є».

Я, помітивши, що йому хочеться виставити й виславити себе перед Гіппієм та Продиком тим, що ми прийшли до нього, як його поклонники, відповів: «Не будемо ж баритись! Нехай покличуть сюди Продика та Типія з їх товаришами, щоб і вони послухали». «Добре», – відповів Протагор. «Чи не хочете, – вмішався тут і Калій, – щоб приготувати покій, де б ви могли розмовляти сидячи?»

Ця пропозиція отримала загальну згоду. Ми не чекали вже на слуг, але в радісній старанні самі, чекаючи на промови мудрих людей, схопили лавки і стільці і зібрались коло Гіппія, бо там уже були лавки. Між тим підійшли і Калій та Алкібіяд, ведучи Продика, якого підвели з постелі, і товариші Продика.

2. Платон. *Euthydemos*. 271a–272 (у скороченні)³³. Критон: Хто це був, Сократе, із ким ти вчора розмовляв у Лікеї? Слухачі товпились таким тісним колом з усіх боків, що мені не вдалось протиснутись, без огляду на всі старання я нічого не міг розібрати. Хто це був?

Сократ: Евтидем, мій Критоне, а інший, який сидів ліворуч коло мене, його брат Діонісіодор; і він брав участь у розмові. Обидва, здається, уроженці Хіосу або відкілясь із тих місцевостей, виселилися до Турій яко колоністи; а вигнані відтіля, ведуть вже довгі роки в нашій стороні мандрівне життя. Що ж до їх мудрости, про яку ти питаєш, то вона, Критоне, дивного роду. Вони обидва просто все знають, і до цього часу я не мав жодного уявлення про те, що треба розуміти під всеборцями. Ці обидва ж є в повнім сенсі всеборці. Вони можуть також зробити здібним до боротьби

кожного, хто тільки добре платитиме. Далі, вони сильні і в судовій боротьбі й уміють навчати й інших мистецтву слова й писання для судових цілей. Я, Критоне, збираюсь уже віддаватись обом до науки. Бо вони обіцяють у короткий час зробити кожного майстром у своєму мистецтві.

273–277. (Тут, як і далі, у скороченні). Сократ: Щаслива доля хотіла, щоб я зайняв місце якраз там, де ти мене бачив. Через короткий час увійшли обоє, Евтидем та Діонісіодор, і, як мені здалось, велика купа їх учнів. Ввійшов і Кліній, який, як ти слушно зауважив, значно виріс за останній час. Я сидів сам. Побачивши мене, він підійшов і сів праворуч біля мене.

Як тільки це запримітили Евтидем та Діонісіодор, то підійшли теж, і один – Евтидем – сів поруч із хлопчиком, а другий – ліворуч від мене, у той час як усі інші розсілись, де хто потрапив. Я привітав обох, бо давно їх не бачив. А тоді сказав Клінієві:

– Мій Клініє, це мудрі люди, Евтидем та Діонісіодор, власне, мудрі не в дрібницях, а у важливих речах. Бо вони розуміються в тих вимогах війни, які мусить виконати майбутній полководець: у збиранні армії та в кермуванні нею, й у всьому, що належить до виховання для оружно́ї боротьби. Але вони можуть й інших робити здібними обороняти себе перед судом, якщо хтось потерпів несправедливість.

Але ці мої слова не знайшли в них співчуття; у кожному разі обидва сміялись, дивлячись один на одного, а Евтидем мовив:

– Це тепер уже не наш фах, Сократе, а тільки побічне наше діло. Мораль, Сократе, їй ми навчаємо скоріше й би-стріше, аніж будь-хто інший з людей.

– Клянусь Зевсом, – відповів я, – чудове діло, що ви назвали. Де вам пощастило це знайти? Безумовно й у кожному разі ви мусите виконати просьби та й мені показати ваше мистецтво. Цей юнак – на ім'я Кліній. Він ще молодий, і ми боїмося, що хтось інший, окрім нас, нахилить його розум до

іншого й зіпсує його. Як ваша згода, зробіть спробу: втягніть хлопця в розмову в нашій присутності.

Що за цим слідувало, Критоне, я хотів би показати тобі наочно! Бо це вимагало б чогось – передати цілком правильно таку бездну премудрости. Отже, пригадую, почав Евтидем так:

– Скажи, Кліпіе, як гадати про тих людей, що вчаться? Розумні вчаться чи не розумні?

Евтидем нагнувся до мене і прошепотів на вухо, сміючись всім обличчям:

– Будь певен, Сократе, хлопець може відповісти, що хоче, бо слова його в кожному разі будуть спростовані.

Відповідь була, що розумні вчаться.

Тоді відповів Евтидем:

– Є люди, що звуться вчителями, чи таких немає?

Кліпій ствердив.

– Чи не є ці вчителі вчителями тих, хто вчиться, як, напр., були вчителі гри на китарі або початковий учитель твій та інших дітей, а ви були їх учнями?

Той згодився.

– Чи не правда, як довго ви вчитесь, ви ще не знаєте того, чого ви вчитесь?

– Ні, – мовив той.

– Отже, ви вже були розумні, коли ще цього не знали?

– Певно, ні, – відповів той.

– Коли ж не розумні, то й не знаючі?

– Розуміється.

– Отже, коли ви вчили те, чого ще не знали, то вчилися, як незнаючі?

Хлопець кивнув головою.

– Отже, незнаючі є ті, що вчаться, Кліпіе, а не знаючі, як ти думаєш.

При цих словах всі спутники Діонісіодора та Евтидема, як хор на знак диригента, підняли шум задоволення та

сміху. І раніше, аніж хлопець цілком прийшов до себе, Діонісіодор перейняв кермівництво і мовив:

– Як же, Кліпіє, коли початковий учитель вам щось розповідав, які діти запам'ятовували скоріше – розумні чи нерозумні?

– Розумні, – відповів Кліпій.

– Отже, розумні вчилися, а нерозумні – ні, і ти мусив обережніше відповідати Евтидему!

Тоді здивування перед мудрістю обох із боку їх прибічників виявилось у бурі сміху й оплесків; ми ж мовчали, як паралізовані від страху.

233–286. – Скажи ж мені, – почав він (Діонісіодор), – Сократе й ви всі, що об'являєте свою живе бажання, щоб цей юнак став причетним до мудрости: Об'являєте ви це жартома чи ви серйозно цього бажаєте?

Я забезпечив, що це цілком серйозно.

– Отже, ти кажеш, що, справді, бажаєш, щоб він став мудрий?

– Цілком певне.

– А як тепер з ним? Чи мудрий Кліпій, чи ні?

– Він не казав, що він таким є. Він не хвалько.

– Ви ж, – продовжив він, – бажаєте, щоб він став мудрим і не був немудрим?

Ми згодились.

– Отже, ви бажаєте, щоб він став таким, яким не є, і не повинен більше бути таким, яким він є тепер?

При цих словах я розгубився, що він і використав для питання:

– Не правда, коли ви бажаєте, щоб він більше не був таким, яким він нині є, то ви бажаєте, щоб він загинув? Але це гарні друзі й приятелі, що не бажають своєму улюбленому нічого більше, ніж загибелі!

Ці слова викликали у Ктесипа таке обурення, що він викрикнув:

– Як ти можеш, між іншим, пришивати таку брехню!

– Як, Ктесипе, – звернувся до нього Евтидем. – Ти, справді, вважаєш можливим брехати?

– Так, клянусь Зевсом, – відповів той. – Я ж у здоровім розумі.

– Чи говорить брехун про річ, про яку йде мова, або говорить не про неї?

– Він говорить про неї, – відповів той.

– Чи не правда? Коли ж він говорить про неї, то він же не говорить про якусь іншу річ, ніж про ту, яку він називає у своїм реченні?

– Без сумніву, так, – одповів Ктесип.

– Але до можливих речей належить, як одна з них, і та, про яку він говорить, а саме: як буття само по собі є окремо від інших речей?

– Розуміється.

– Отже, якщо хто говорить про цю річ, він говорить про щось, що є?

– Так.

– Хто ж говорить про буття і говорить те, що існує, той говорить правду?

– А небуття є ніщо?

– Ніщо.

– Небуття, отже, немає ні найменшого спільного з буттям?

– Ні найменшого.

– І чи можливо зробити щось стосовно до цього небуття так, що хтось, хто би це не був, міг би встановити це небуття?

– Отже, ніхто не говорить того, чого немає. Бо якби він це робив, то він би робив щось, ти ж згодився, що стосовно до небуття не можна чогось робити. Тому, згідно з твоїм власним роз'ясненням, ніхто не говорить неправди.

– Чи ти говориш про протиріччя, як про щось, що дійсно існує? – запитав Діонісіодор.

– У кожному разі, – відповів Ктесип, – і з повною певністю; а ти, Діонісіодоре, думаєш, що неможливо протиріччати?

– Ну, – мовив той, – ти навряд чи доведеш, що ти чув, як хтось протирічив комусь іншому.

– Може бути, – сказав Ктесип, – але зараз я, дійсно, чую, як Ктесип протирічить Діонісіодорові, й тим даю доказ.

– Можеш ти й оборонити це твердження?

– Цілком, – відповів Ктесин.

– Як же це? – продовжив той. – До кожної існуючої речі відноситься якесь речення?

– Очевидно.

– Але так, як вона є? Або так, як вона не є?

– Як вона є.

– Бо, Ктесипе, як пам'ятаєш, ми ж довели раніше, що ніхто не каже того, чого не має. Бо виявилось, що ніхто не може сказати небуття?

– Що з цього? – мовив Ктесип. – Чи ми через це менше можемо протирічити?

– Як же? – відповів той. – Хіба ми протирічимо один одному, якщо обидва висловлюємо щось, що відноситься до речі? Чи ми не кажемо тоді, скоріше, те ж саме?

Це він визнав.

– Але ж коли ні один із обидвох, – продовжив той, – не висловлює чогось, що відноситься до речі, чи можливе тоді протиріччя? Чи не було б тоді, скоріше, так, що ніхто з нас обидвох узагалі не має на увазі відповідного предмету?

І з цим він згодився.

– І нарешті, коли я висловлюю щось до речі, ти ж говориш щось іншого про іншу річ, чи ми тоді протирічим один одному? Чи навпаки: я говорю, правда, про річ, ти ж узагалі не говориш про неї? А як же може той, хто про це не говорить, протирічити тому, хто про це говорить?

297–299. – Зветься твій брат Патроклom? – мовив він (Діонісіодор).

– Правда, – відповів я, – але лише по матері він мій брат, не по батькові.

- Отже, він твій брат і також не твій брат?
- По батькові ні, – сказав я, – відміть це, мій дорогий, бо його батько був Хередем, а мій Софроніск.
- Адже ж батько був він, – сказав він, – Софроніск, як і Хередем?
- Правда, – відповів я, – один мій батько, інший його батько.
- Отже, – сказав він, – Хередем був інший, аніж батько?
- Так, аніж мій батько, – замітив я.
- Отже, чи був він батько, якщо він був інший, аніж батько?
- Хередем, тому що він інший, аніж батько, ніякий батько?
- Здається, – сказав я, – що він не батько.
- Тоді вмішався Евтидем і мовив:
- Отже, якщо Хередем не батько, то, із другого боку, і Софроніск, бо й він інший, ніж батько, не батько і ти, Сократе, безбачченко!
- Тоді вже вмішався Ктесип і мовив:
- А чи не так і з твоїм батьком? Чи він інший, аніж мій батько?
- Це була б помилка, – відповів Евтидем.
- Отже, той самий? – питав Ктесип.
- Той самий, дійсно!
- Хотів би я, навпаки, щоб було інше! Але, Евтидеме, чи він тільки мій батько, чи також батько інших людей?
- Також і інших, – кинув той. – Чи ти думаєш, що один і той же є батько й не батько?
- Це я, правда, думав, – сказав Ктесип.
- Як? – мовив той. – Чи має, напр., золото, бути також і не золотом? Чи людина – і не людиною?
- Ну, не так, Евтидеме, – це ж було б вже занадто, якби твій батько був батьком усіх!
- І все ж він є, – сперечався той.
- Тільки людей? – продовжував Ктесип. – Чи також і коней? Чи також і інших тварин?
- Усіх, – мовив той.

- І також і твоя мати?
- Також і вона.
- Отже, твоя мати також мати морських їжаків?
- Так, також і їх.
- І ти, отже, брат телятам, цуценятам та поросяткам?
- Але також і ти.
- І твій батько, крім того, і пес?
- Але і твій, – додав той у відповідь.
- Це ти, – увірвав Діонісіодор, – як будеш мені відповідати, мусиш скоро припустити. Скажи, у тебе є пес?
- І досить злий, – відповів Ктесип.
- Має він дітей?
- Так, і не менш злих.
- Отже, цей пес батько? .
- Так, я сам бачив, як він спарувався зі сукою.
- Як же? Чи це не твій пес?
- Розуміється, – відповів він.
- Отже, він батько і твій, тим самим, твій батько – пес, і ти брат цуценятам.

Діонісіодор приєднав ще питання:

- Чи, на твою думку, не є добре мати золото?
- Правда, і якнайбільше, – відповів Ктесип.
- Як це? Ти гадаєш, добре треба завжди й усюди мати.
- Рішуче, – відповів він.
- І ти вважаєш також золото добром?
- Це я вже визнав, – зауважив він.
- Отже, чи не треба його завжди й усюди мати при собі в можливій кількості? І чи не був би найщасливішим той, хто носив би три таланти золота в череві, один – у черепі і по статеру в кожному оці?
- Принаймні оповідають, Евтидеме, – відповів Ктесип, – що між скитами ті вважаються за найщасливіших і за найвидатніших людей, які мають багато золота у своїх черепках, так, як я мав пса за батька, і, що найбільш дивне,

вони навіть п'ють зі своїх позолочених черепів і дивляться в них до середини, тримаючи їх у руках...

300–301. Чи бачив ти, Сократе, вже колись красну річ? – вмішався Діонісіодор.

– Так, і багато, Діонісіодоре! – сказав я.

– Були ці всі одрізнені від краси чи єдині з нею? – продовжив він.

– Вони одрізнені від краси по собі; але ж в кожному окремим прекраснім з'явищі присутня певна краса.

– Отже, коли присутній віл, то й ти віл; коли я присутній тут, то й ти, Діонісіодор?

– Цього ліпше вже не кажи, – замітив я.

– А ти знаєш, що личить кожному з ремісників? По-перше, кому личить кувати? Знаєш?

– Так, ковалеві.

– А як з горщиками?

– Гончареві.

– А різати і знімати шкіру, розрізати, варити й пекти м'ясо?

– Кухареві, – відповів я.

– Отже, як хто робитиме те, що личить, він робитиме правильно?

– Напевне.

– Ти ж казав, що личить кухареві розрізати і знімати шкіру, визнав ти це чи ні?

– Я це визнав, – одповів я, – але змилуйся наді мною!

– Отже, ясно, – відповів він, – що, як хтось уб'є куховара, розріже, зварить та спече, той робитиме те, що личить?

– І коли хтось підкує коваля, і пектиме в огні гончара, той буде робити те, що личить?

– Клянусь Посейдоном, – сказав я, – ти вдягаєш корону своєї мудрости! Чи буде ця мудрість колись уділена й мені, чи зможу я назвати її своєю?

301с. Отже, я приходжу, Критоне, за порадою – чи не бажаєш ти йти зі мною в науку до обох панів; бо вони заявляють,

що вони здібні кожного, хто хоче заплатити, навчити їх мудрости, ні здібності, ні літа не перешкоджають уступити до них. Але що найбільш важливо: вони заявляють, що навіть праця для заробітку ні найменше не заважає легко придбати собі їх мудрість.

3. Платон. *Sophistes*. 221–223. Чужинець: Тож розглянемо також софіста, щоб ухопити його дійсне ество.

Теетет: Так! Добре.

Чужинець: Маємо ми в цім випадку розглядати його як ляїка?

Теетет: Ні в яким разі не як ляїка.

Чужинець: Навпаки, ми повинні розглядати його як знавця певного мистецтва.

Теетет: А якого саме?

Чужинець: Клянусь богами, ми ж зовсім не помітили, що обидва тісно споріднені!

Теетет: Хто з ким?

Чужинець: Риболов і софіст.

Теетет: Як це?

Чужинець: Обидва мисливці.

Теетет: А яка галузь охоти другого?

Чужинець: Софістику можна означити, як мистецтво, підрядне праці для заробітку, а саме, таким його частинам та підрозділам: праці для заробітку підрядна праця з приміненням сили, їй – охота, охоті – охота на тварин, їй – охота на сухопутних тварин, цій – охота на людей, такій – охота через розмову, цій – через приватну розмову, цій – за платню, цій, нарешті, – мистецтво, яке хоче виховувати через показну мудрість. А це є охота на багатих та шляхетних юнаків.

226а. Отже, софіст – не хто інший, як представник користолюбивої частини евристики, ця ж є частина вміння протирічити, це ж – частина словесного мистецтва, а це – частина вміння боротьби, а це, нарешті, – праці для заробітку.

253–254. Чужинець: Переводити правильний поділ понять і вміння не надавати одному й тому самому поняттю

різних значень або різним поняттям одного й того самого значення, чи ми не вважатимемо це завданням діалектичної науки!

Теттет: Так, ми це скажемо.

Чужинець: Але діло діалектики ти не доручиш нікому іншому, лише тому, хто займається філософією чистим і правильним способом?

Теттет: Як же можна доручити її комусь іншому!

Чужинець: Що до філософа, то ми знайдемо його в сфері, де його шукаємо тепер, як і пізніше; але і його важно ясно пізнати, хоча тут труднощі іншого роду, ніж пізнати софіста.

Теттет: Як це?

Чужинець: Останній втікає в пітьму небуття, де й затримується охоче. Отже, темнота цих місць заважає його пізнати. Чи не правда?

Теттет: Здається, що так.

Чужинець: Філософа, який перебуває в безперервній розумовій ідейній праці, навпаки, не легким пізнати його робить світло, бо духове око зазвичай довго не витримує погляду на божественне.

268. Чужинець: Ми зустрічаємо двояких людей. Одні здібні прилюдно й у довгих промовах перед великими зборами виступати, як лицеміри, інші в приватних колах і в коротких словах призводять співбесідника до того, що він сам собі протирічить.

Теттет: Дуже добрі слова.

Чужинець: Ким ми вважатимемо першого довгомовця? Державною людиною чи демагогом?

Теттет: Демагогом.

Чужинець: А як іменувати другого? Філософом чи софістом?

Теттет: Розумним він не є, бо ми його визнали незнаючим. Але як наслідувач мудрого він одержить схоже з ним

ім'я, й уже майже не сумніваюсь, що його, справді, треба визнати за того безсумнівно-дійсного софіста.

Чужинець: Чи не треба нам зрезюмувати його означення, зв'язавши все спочатку до кінця?

Теетет: Розуміється.

Чужинець: Отже, мистецтво, що заводить у протиріччя, що грає свою гру в промовах і є частина лицемірного мистецтва, яке підрядне показній мудрости та вмінню підроблятися, а це останнє є знов частина показно-виховничої діяльності, діяльності, що утворює образи, як людська, а не божественна частина продуктивного мистецтва взагалі. Хто дійсного софіста буде вважати з цього роду й з цієї крові, той, здається мені, скаже повну правду.

Теетет: Так, без сумніву!

4. Платон. *Politikos*. 299. Прорицателі погоди, брехунці й софісти.

5. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. IX, 1. 1164a. Треба ганити тих, які вимагають платні за навчання наперед. Так були змушені робити, може, і софісти, бо інакше ніхто їм не давав би грошей за їхні знання.

6. Платон. *Phaidros*. 266–267. Сократ: Спочатку вступ, гадаю я. Його треба сказати на початку промови. Ти думаєш про ці тонкості мистецьких приписів?

Федр.: Так.

Сократ: Вдруге – оповідання і свідоцтва, втретє – докази, вчетверте – обґрунтування ймовірности; а прекрасний і чудовий візантійський митець говорить ще, гадаю, про за-свідчення та побічне засвідчення.

Федр.: Ти думаєш про смілого Теодора?

Сократ: Розуміється. Далі, спростування й побічне спростування, як це робиться при обвинуваченні та обороні. Але чи залишимо ми без уваги тонкого майстра з Паросу – Івена? Він перший вигадав захований натяк і форми для хвали при нагоді; за деякими свідоцтвами, він вчив і хули при

нагоді: у віршах, щоб легше це запам'ятати, бо був розумний чоловік. І чи залишимо без згадки Тизія та Горгія, тих, які пізнали, що видимість треба почитати більше за правду; які силою слова робили мале великим і велике малим; нове представляли старим, а протилежне – новим, також як і додумались до безмежної довжини оповідань про кожний предмет. Правда, як колись від мене це почув Продик, то засміявся й заявив: «Він один вигадав увід до промов, треба ж не задовгий й не закороткий, але відповідного розміру».

Федр.: Дуже мудро, Продику!

Сократ: І не згадаємо про Гіппія? Здається, і цей чужинець з Еліди згоджувався з ним?

Федр.: Чому ж ні.

Сократ: І далі, риторичний музей Полоса. Що скажемо про нього? Він доставив подвійні вислови, афоризм, образну мову і прикрасу слів за рецептом Лікімнія, бо той йому це подарував.

Федр.: Хіба не мав уже і Протагор дечого з цього?

Сократ: Так, мій сину, певну гармонію мови й багато іншого гарного. Але в мистецтві жалібних промов, що вживають до старости та бідности, мені здається, побідила сила халкедонця. Одночасно він виявив себе першим майстром у розбурханні пристрастей і, навпаки, у заспокоєнні розбурханих своїми чарівними тонами, як він казав; він був також першим майстром у розвитку підозріння та в спростуванні підозрінь. Що ж до закінчення промов, то, здається, всі однакової думки; тільки одні вживають назви – резюме, інші – іншої, а ще інші – ще якихось.

Федр.: Ти думаєш про стислий перегляд окремих головних моментів, які промовці дають слухачам наприкінці?

Сократ: Про це я думаю; а що ти маєш ще про будову промов?

Федр.: О, я міг би додати тільки дрібниці, які не заслуговують згадки.

7. Аристотель. *Soph. Elenchi*. I, 165a. Є люди, яким більше до вподоби удавати мудрих, ніж бути такими без удавання, бо софістика тільки показна, а не дійсна мудрість, а софіст – людина, яка має діло з показною, не дійсною мудрістю; тому згадані, очевидно, мають виконувати завдання мудрих лише з видимости, замість того, щоб, дійсно, їх виконувати, а не робити вигляд, ніби виконують. Отже, ті, що хочуть бути софістами, повинні шукати аргументів згаданого характеру (виводи й докази, що здаються такими, не будучи ними). Бо вони можуть служити їх цілям, бо подібне вміння дає їм видимість мудрости. Є багато родів софістичних доказів.

8. *Ibidem*. 34, 183–184a. Керівництво тих, які робили фах зі софістичних доказів, було подібне до мистецтва Горгія. Одні вчили риторичним, другі – еротетичним промовам, які, на їх думку, придатні для більшости промов в оборону та проти якоїсь справи. Отже, хоч навчання їх учнів і було коротким, але без усякої підстави наукової теорії. Вони думали заховати такий тон, ніби вони не вчать теорії, а тільки висновкам з неї. Отже, вони робили б подібно, як людина, що обіцяла навчити вмінню, як піклуватись, щоб у людей не боліли ноги, натомість не вчила б шведькому рукомеслу й не вказувала засобів та шляхів, якими можна досягнути при тому згаданої мети, а просто давала великий вибір усяких черевиків. Цим засобом була би задоволена потреба, але не було би навчено ніякому вмінню.

9. Аристотель. *Metaphysica*. IV, 3. 1004b. Діалектики та софісти тільки надають собі вигляд філософів, бо софістика – тільки видима мудрість, а діалектики тільки диспутують про все. Софістика та діалектика займаються тим самим, що і філософія, але філософія відрізняється від діалектики характером своєї здібности, від софістики – моральною ціллю. Бо діалектика тільки робить спроби там, де філософія пізнає, а софістика тільки показна, а не дійсна мудрість.

10. *Ibidem.* XI, 9. 1064b. Софістика займається виключно акциденціальним (*τὸ συμβεβηκός*), тому Платон і сказав: «Непогано, що софіст має справу з небуттям» (зр. IX. 9. 1049b).

11. Аристотель. *Politica.* III, 9. 1280b (про Лікофрона). Закон є договір, яким взаємно забезпечується право; але він не може виховати у громадянах моральності та справедливості.

12. Аристотель. *Rhetorica.* III, 3. 1406b (про Алкідама). Філософія – знаряддя для нападу на закон і на звичай.

13. Трасимах. *fr. 8 Diels'a.* Боги нічого не бачать із діл людських, бо інакше б вони не нехтували найбільшим благом людським – справедливістю; бо її ми бачимо не в силі в людей.

14. Платон. *Respublica.* 338c. (про Трасимаха). Справедливість – не що інше, як нагода сильнішого.

15. Платон. *Gorgias.* 482–484c.³⁴ Калікл: Як правило, вони у суперечці одне з одним: природа (*φύσις*) і закон (*νόμος*). Отже, якщо хтось із почуття сорому вагається сказати так, як думає, він змушений суперечити сам собі. Від природи погане є також і зле, а саме: терпіти несправедливість; за законом і звичаєм, навпаки, чинити несправедливість. Терпіти несправедливість – це достойно не людини, а раба, для якого смерть ліпше, аніж життя; який, коли йому чинять несправедливість і його ображають, не може собі допомогти, також мало може допомогти тому, про кого піклується. Закон і звичай завжди бувають виставлені слабкими людьми та натовпом. Для себе самих і в своєму інтересі вони встановлюють закони й розподіляють хвалу та огуду. Тим-то вони бажають смирити сильних людей, які мають більше, ніж вони, сили, щоб придбати собі всі вигоди, ніби це погано й несправедливо мати більше вигід, ніж інші. І під несправедливістю розуміють, коли хтось хоче здобути більше вигід від інших; бо вони, маловарті, розуміється, задоволені, якщо мають рівне право з іншими, сильнішими. Тому, згідно зі законом та звичаєм, усюди звуть злим і несправедливим тих, які шукають

більше вигід, аніж має натовп, і це звать «чинити несправедливість». На мою ж гадку, сама природа доводить, що справедливість у тім, що шляхетніший має більше вигоди, ніж незначний, а здібний до більшого – більше, аніж менше здібний. У багатьох випадках, як в інших живих істот, так і в людей, на прикладі цілих держав та порід бачимо, що є так: визнається справедливим, коли сильний панує над слабким і має більше вигод, аніж той. Або на яке право міг спиратися Ксеркс, виступивши у похід проти Греції, або його батько, почавши війну проти скитів, або – таких прикладів можна навести тисячі! Правда, я гадаю, ці люди роблять так згідно з природою справедливості і, клянуся Зевесом, згідно зі законом природи, розуміється, не згідно з тим законом, що ми вигадуємо, – ми накладаємо руку на найліпших та сильніших ще з дитинства й приборкуємо їх, як левів, вмовляючи в них, що має панувати рівність, і це є добре і справедливе. Але якщо постає дійсна людина, яка має досить сили, то така скидає з себе все, розриває свої кайдани й визволяється, топче ногами всі наші приписи, наші засоби усмирення й гамування, й усі протиприродні закони, і так підіймається зі становища раба до правителя над нами: і тут сяє найяскравіше право природи! Що я кажу, це, здається, думав і Піндар у тім вірші, де каже:

*Закон є цар усіх
смертних і безсмертних.
Бо, продовжує він:
Діла сили, переведені
могутньою рукою, виправдають себе,
це доводять діла Геракла.*

Так приблизно він каже, я не пам'ятаю вірша точно. Він розповідає, що Геракл захопив худобу Геріона, не купуючи її й не доставши її в подарунок; бо від природи справедливо, що худоба й усяке інше майно слабих і гірших належить ліпшим та сильнішим.

16. *Ibidem*. 491e–492c. Калікл: Від природи справедливе й добре те, що я тобі тепер возвіщаю: хто хоче жити справедливо, той повинен дати найбільше волі своїм бажанням і не обмежувати їх, але досягнути такого стану, щоб мати змогу, як би великі вони не були, мужньо й розумно задовільнити їх і виконувати кожне своє бажання. Це неможливо для натовпу, і тому він ганить таких людей з почуття сорому й для того щоб прикрити власну нездібність; він каже, що нестриманість є зло. Натовп хотів би, як я вже раніше сказав, зробити найздібніших своїми рабами, а тому що він не може власними силами досягнути своєї мети, то й виславляє через власну слабкість помірковність і справедливість. Але бути для людей, що народились царськими дітьми або призначені від природи стати правителями, тиранами або сильними світа, що може бути для них гіршого й ганебнішого за уміркованість та справедливість. Вони, які мають можливість насолоди всіма благами, не зупиняються ні перед чим, вони самі повинні визнати над собою панування закону, поговору й огуди натовпу. Або як мають вони бути нещасними через моральність, справедливість та уміркованість, якщо вони не можуть доставити своїм друзям більше добра, аніж своїм ворогам, та ще як правителі власної держави. Насправді, так: розкіш, нестриманість та свобода, якщо вони посідають достатні засоби, це є моральність і щастя! Усе інше – пусте, протиприродні умовності суспільства, пусті слова, і нічого не варті.

17. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. X, 10. 1181ab. Що ж до тих софістів, які мають претензію вчити державному вмінню, то вони дуже далекі від того, щоб дійсно це робити. Вони навіть не знають, що це таке і з чим воно має справу. Інакше вони б не казали, що це – те ж саме, що й риторика, і підлягає їм, і не думали б, що легко давати закони: досить тільки зібрати правила, які користуються загальним співчуттям. Вони вважають легким ділом вибрати ліпших.

В. СОКРАТ І
СОКРАТИКИ

XV. СОКРАТ

1. Нічого писаного від Сократа не дійшло (він і не писав нічого). Приписувані йому листи фальшовані.

2. Свідоцтва про Сократа

а. Життя

1. Діоген Лаерцій³⁵. II, 18–47. Сократ – син скульптора Софроніска та бабки Фанарети, як згадує і Платон у «Теететі», був атенцем та походив із дому Алопека. Переказували, що він допомагав Еврипіді у віршуванні. Сократа стосуються також місця у Мнесимаха, Калія та в «Хмарах» Аристофана.

Сократ був, за деякими свідоцтвами, спочатку учнем Анаксагора, як і Дамон, за словами Олександра в його *Διαδοχαι*, а потім, по засудженні Анаксагора, – учнем Архелая та, за Аристоксеном, його улюбленцем. Дурид каже, що Сократ працював як скульптор на замовлення. Йому ніби належать ті вдягнені харити, що стоять в Акрополі.

Сократ був також сильний у риторичному вмінні, як оповідає, між інш., Ідомоней. Трицять тиранів заборонили йому вчити ораторського вміння, відомо про це з Ксенофонта. Аристофан висміяв його вміння робити з неправильного правильне. Як оповідає Фаворин у своїх «замітках», Сократ був першим, хто вкупі зі своїм учнем Есхіном учив ораторського мистецтва. Це ж запевняє і Ідомоней у своїм творі про сократиків. Сократ був також першим, хто, як учитель, викладав про основи життєвої поведінки, а також перший філософ, що втратив життя через судовий присуд.

Деметрій Візантійський оповідає, що Сократ пізнав, що натурфілософія для нас нічого не варта і звернувся до моралі, яку проповідував у майстернях і на площі, кажучи, що він шукає, що злого й доброго трапилось у цьому домі.

Часто бувало, що, незадоволені його випитуванням, учасники розмов поводитися з ним нечемно й гостро, та,

здебільшого, із презирством і насмішкою, але він переносив усе це з непохитним терпінням. Одного разу Сократ ніби навіть дістав стусана ногою, і коли хтось висловив здивування, що він переносить і це, він відповів: «Що ж? Коли б на мене наступив осел, чи я скаржився би на нього до суду?» Так оповідає Деметрій.

Його зовсім не цікавили поїздки до чужини, які так любить більшість людей; він мандрував тільки, як цього від нього вимагав його військовий обов'язок. Решту ж часу він залишався вдома, захоплено сперечаючись зі своїми співбесідниками, не бажаючи при тім зовсім накидати їм своїх поглядів, а керуючися лише стремлінням дослідити правду.

Сократ брав участь у поході до Амфіполісу й у битві при Деліоні й там урятував життя Ксенофонтів, що впав із коня; при відступі стримано відходив серед загальної втечі атенців, спокійно озираючись, і готовий до оборони у разі, якби хтось на нього напав. Сократ брав також участь і в поході до Потидеї, а саме: він плив туди на кораблі, бо війна перешкоджала пішому поході. Там, кажуть, він простояв цілу ніч нерухомо; також відступив Алкібіядові почесну нагороду, що була йому присуджена. Алкібіяда, між інш., Аристип у четвертій книзі свого твору про розкішне життя старовини називає улюбленцем Сократа. Іон Хіюський розповідає, що Сократ юнаком ходив із Архелаєм проти Сако-са. Аристотель каже, що Сократ відвідав Дельфи, а Фаворин у своїх мемуарах говорить, що він був і на Істмі.

Сократ не відступав від своїх переконань. Він відстоював народоправство, як бачимо з його спору проти Критія та його товаришів, які приказали йому доставити їм багатія Льва Саламінського, аби покарати того на смерть. Сократ був також єдиний, хто дав голос за виправданих десяти полководців. Він не втік із в'язниці, коли була змога. Тих, хто оплакував його долю, він осудив і, закований у темниці, розвинув перед ними своє високе вчення. Сократ був

поміркований і простий у потребах. Він часто казав при погляді на велику кількість різного краму: «Як численні речі, яких я не потребую!» У житті Сократ був такий простий і суворий, що його одного не доторкнулись численні епідемії в Атонах. Аристотель оповідає, що Сократ мав дві жінки: від першої, Ксантипи, народився син Лампрокл, від другої, Мірто, доньки Аристида Справедливого, сини – Софроніск та Менексен. Інші кажуть, що Мірто була його першою дружиною.

Сократ гордився відсутністю потреб і ніколи не приймав платні. Якщо йому сподобались їжа й пиття, він казав, що найменше потребує лакомств і найменше думає про те, що ще має пити, та, хто найменш потребує, той найближчий до богів. Це можна бачити і в авторів комедій, які, не зауважуючи цього, тільки вихваляють його своїми насмішками. Так, Аристофан... та Амівсій у своїм «Плащі». Хоч і бували випадки, коли, згідно з умовами, Сократ з'являвся в ліпшому вбранні, як, напр., у Платонівському «Симпозіоні» в Агатона. Сократ умів однаково як доводити, так і спростувати. Так, за оповіданням Платона, Теетет вийшов по розмові зі Сократом у повнім захопленні; навпаки, Евтифрона, який почав процес проти свого батька в справі вбивства чужинця, Сократ перестеріг від того розмовою про побожність. Лізиса своїми розмовами Сократ навів на шлях високої моральности, бо мав дар плекати свої слова з фактів. Так, він примирив свого сина Лампрокла з його матір'ю, з якою той посварився, як оповідає десь Ксенофонт. І Платонового брата Главкона, який хотів стати державним діячем, Сократ відмовив від цього, бо тому бракувало здібностей та досвіду, як оповідає Ксенофонт. Харміда ж, навпаки, Сократ привів до цього, бо той був здібний до державної праці.

Сократ казав, що дивно, як кожен легко може сказати, яке майно посідає, але не легко, яких друзів має; так мало думають про них. Дізнавшись, що Евклід із захопленням

накинувся на заняття евристиком, Сократ сказав: «Мій Евкліде, я гадаю, ти справишся зі софістами, але не справишся з людьми». Сократ вважав ці тонкощі непотрібним сміттям, як каже і Платон у «Евтидемі». Дозвілля він вихваляв, як найліпше майно, як оповідає і Ксенофонт у «Симпозіоні». Тільки одне, говорив він, дійсне добро – знання, тільки одне дійсне зло – незнання. Багатство і шляхетне походження не мали для нього ціни, навпаки, здавались йому тільки нещастям.

Сократ навчився грати на лірі вже у віці, коли прийшов дійсний час для цього, і ґрунтував своє рішення словами, що не треба стидатися вчитися того, чого ще не знаємо. Далі, Сократ охоче займався танцями, у переконанні, що такі тілесні рухи корисні для здоров'я, як оповідає і Ксенофонт у «Симпозіоні».

Сократ казав звичайно, що його демон каже йому майбутнє наперед. Добрі успіхи у великому починаються з малого, казав він. Сократ казав, що він не знає нічого, крім того, що нічого не знає. На запитання, що є чеснота юнака, він відповів: «Нічого, що надміру». Юнакам він пропонував завжди себе розглядали в дзеркалі, щоб, якщо вони гарні, були достойними цієї краси, якщо не гарні – вирівняти і прикрити цю хибу освітою. Інші люди, казав Сократ, живуть, щоб їсти, а він сам їсть, щоби жити. Коли йому хтось сказав: «Атенці присудили тебе на смерть», відповів: «А природа їх засудила на смерть». Інші приписують ці слова Анаксагорові. Коли жінка мовила Сократові: «Ти ж вмираєш, не заслуживши смерти», він відповів: «А ти би ліпше бажала, щоб я вмирав, заслуживши смерть?» До Ксантипи він сказав раз, коли вона після лайок вилила на нього ще й помий: «Чи я ж не казав, що, коли Ксантипа гримає, то йде й дощ?» Життя зі злою жінкою, казав він, подібне до відношення виїздців коней до найгарячіших коней. «Як вони, опанувавши раз таких коней, потім легко справляються і

з іншими, так і мені, завдяки життю з Ксантипою, будуть легкі зносини з усіма іншими людьми».

Ці його розмови й відповідне життя принесли йому і те славне свідоцтво Пітії у відповідь на запитання Херефона: «У мудрості ніхто не зрівняється зі Сократом».

Відціля й велика зненависть до Сократа. Її основа була також і в тому, що він доводив суєтним людям, що мали про себе найвищу думку, їх нерозумність, як, напр., він висміяв Аніта, про що читаємо в Платоновому «Меноні». Цей останній, розлучений насмішками Сократа, спочатку підбив проти нього Аристофана, а потім намовив і Мелета подати скаргу до суду за безбожність та спокусу юнацтва. Так, Мелет і поскаржився, а Поліевкт обвинувачував Сократа на суді, як твердить Фаворин у своїх «Історичних замітках»; а промова була написана софістом Полікратом, як каже Гермip; за свідоцтвом інших, Анітом, а підготував усе демагог Лікон. Антистен у «Хронології філософів» і Платон в «Апології» зуть обвинуватцями цих трьох: Аніта, Лікона та Мелета; Аніта – як гнівного представника ремісників та політиків, Лікона – як представника ораторів, а Мелета – поетів, бо Сократ усім їм дозволив. Фаворин каже в першій книзі своїх достопам'ятностей, що промова Полікрата проти Сократа не є та, що була виголошена насправді; бо в ній згадується відбудова атенських стін Кононом, яка відбулась шість років після смерти Сократа. Це безперечний факт. Але ж в акті обвинувачення, який, за свідоцтвом Фаворина, ще й нині переховується в архіві, сказано так: «Цю скаргу склав і під присягою подав Мелет, син Мелета з дема Піта, проти Сократа, сина Софроніска, дема Алопеки: Сократ винний у тому, що заперечує існування визнаних державою богів, як і у введенні нових богів; також він винний супроти юнацтва, яке він псує. Кара пропонується: на смерть». Лісій написав промову в його оборону, коли ж її прочитав сам філософ, то мовив: «Гарна промова, Лісіє,

тільки не для мене». Дійсно, вона була витримана більше у стилі судових промов, аніж у душі філософії. Коли ж Лісій спитав: «Як же це може бути, що для тебе не годиться промова, що є, однак, гарною?» Сократ відовів: «Адже ж не личить мені й гарне вбрання та взуття?» Сократа признали винним більшістю у 281 голос. Коли ж висунули питання про рід і розмір кари, то він оголосив, що згоджується заплатити 50 драхм. Євбулід, правда, каже, що Сократ згодився заплатити 100 драхм. Коли ж серед суддів піднявся шум із цього приводу, Сократ сказав: «За мої заслуги я пропоную правно визнати мене достойним обіду в Пританей». Тоді його засудили на смерть, при чому до більшості приєдналось ще 80 голосів. Через декілька днів у в'язниці Сократ мусив випити кубок яду. Ці дні він присвятив останнім розмовам, як передає Платон у «Федоні».

За свідощвом декого, він склав пеан, що починається словами: «Вітаю Аполлона й Артеміду, брата й сестру!»

Діонісіодор каже, що пеан не належить Сократові. Сократ склав також Езопову байку, не дуже вдалу, що починається так: «Не судіть моралі з погляду мудрости натопву, казав колись Езоп до мешканців Коринта».

Отже, Сократа вже не було серед живих. А атенців скоро охопило каяття. Вони зачинили палестри та гімназії, покарали декого вигнанням, а Мелета засудили на смерть. Сократа ж вшанували, поставивши в Помпейоні бронзову статую, твір Лісипа. Що ж до Аніта, який тоді мандрував, то з Гераклітеї мешканці вислали його відразу в день приїзду. Цей випадок зі Сократом та атенцями не одинокий в історії, були й інші подібні випадки.

Тому й Еврипід у «Паламеді» ганьбить атенців такими словами:

*Ви вбили, вбили
Знавця мудрости,
Солов'я муз, що нікому не робив зла.*

Це, може, і так. Але Філохор оповідає, що Еврипід умер раніше від Сократа.

Сократ народився, як каже Аполлодор у хроніці, за архенства Ансефія, у 4 рік 77 олімпіади³⁶, 6 дня місяця Таргеліона, у день, що є, на думку делійців, днем народження Артеміди, і в який атенці очищують місто покутою. Сократ умер у 1 році 95 олімпіади у віці 70 років³⁷. Так розповідає Деметрій Фалерейський. Бо дехто гадає, що Сократ умер на 60 році життя. Обидва – Сократ та Еврипід – були слухачами Анаксагора.

Мені здається, що темою розмов Сократа була також і натурфілософія. Сократ, за свідомством Ксенофонта, займався і питанням про боже передбачення, хоча той самий Ксенофонт каже, що Сократ у своїх розмовах заторкував тільки етику. Так само і Платон. В «Апології» він говорить про Анаксагора й інших натурфілософів, мов про речі, про які Сократ ніби нічого не знає. Однак там, де Платон мовить про натурфілософію, він усе вкладає в уста Сократові.

Був і інший Сократ – історик, і ще один – перипатетик із Бітинії, третій – поет, який писав епіграми, і нарешті – косієць, що написав про імена богів.

2. Платон. *Apologia*. 17d. Це в перший раз я з'являюся перед судом у віці 70 років.

3. Платон. *Crito*. 52e. Сімдесят років лежать за тобою.

4. Платон. *Theaetetos*. 149a. Сократ: Але ж ти, дурний, ще й не чув, що я є сином дуже доброї та почесної бабки – Фанарети?

5. Платон. *Crito*. 50d. О Сократе, що ж ми маємо закинути державі? Чи не те, що вона дала вказівку твоєму батькові навчити тебе гімнастиці та музиці?

6. Платон. *Phaedo*. 96ab. Сократ: Ще молодим, мій Кебесе, я мав неперебориму жадобу тієї мудрости, що звуть природознавством. У ній було для мене щось високе, як джерело пізнання причин кожної речі – чому вона постає, й чому вона гине, й чому вона існує? І часом я звертався

то туди, то сюди з питаннями такого характеру: Чи, дійсно, постають живі істоти з гниття теплого та холодного, як дехто каже? Чи ми думаємо при допомозі нашої крові або повітря, або вогню, чи ж ніщо зі згаданого, тільки мозок допомагає постанню приймань слуху, зору й нюху, з яких постає пам'ять та суд; а з пам'яти та суду, коли вони вийшли зі стану непевності й неясности, утворюється знання? Із другого боку, я розглядав загибель цих речей, а також з'явища на небі та землі, щоб, нарешті, дійти до того, що я здавався собі абсолютно нездібним до цілої цієї методи дослідження.

7. Ксенофонт. *Memorabilia*. I, 1. 14. Коли він одного разу був членом ради і дав, яко такий, звичайну присягу, у якій говориться також, що він буде голосувати у згоді зі законом, тоді народ, власне, тоді, коли Сократ був головою одного дому, збирався протизаконно засудити на смерть полководців, між ними Трасила та Еросипіда, всіх заразом одним голосуванням. Сократ противився цьому голосуванню, як не був обурений проти нього народ та як не загрожував йому дехто зі сильних цього світу. Але він вважав свою присягу вищою, аніж прислужування волі народу проти закону і права, а також вищою від врятування себе від загроз.

8. Платон. *Protagoras*. 341a. Сократ: Я як учень цього Продика посвятився у тайну синоніміки. Див.: *Meno*. 96d та свідoctва про Продика.

9. Платон. *Symposion*. 219e–222b. Алкібіяд, а пізніше ми разом із Сократом здійснили похід до Потидеї. Ми належали до одного товариства. Сократ був витриваліший не тільки від мене, але й від усіх інших. Коли ми, як це буває на війні, були окружені й змушені були голодувати, нікого не можна було порівняти зі Сократом щодо витривалости. А на пирах він єдиний був найкріпший, зокрема в питті; хоч він і не хотів, але, як його змушували, пив із кожним, і що найдивніше, ніхто не бачив його ніколи п'яним. Також і в терпучості зимового холоду, бо зими там дуже суворі,

він робив чудеса; зокрема, одного разу, коли ударив найбільший мороз, і інші або зовсім не виходили, або, якщо вже доводилось, натягали на себе все й узували сандалії й огортали ноги повстю та міхом, Сократ ходив спокійно в короткому плащі, який носив і звичайно; а босими ногами легше ступав по льоду, аніж інші в сандаліях. А солдати дивились на нього косо, ніби він хотів насміятися з них.

Отак це було.

Але варто почути також і те, що «учинив та переніс хоробрий вояк» у цім поході. Він стояв, заглибившись в думки при розсвіті, і думав про щось, і тому що йому щось не вдавалося, він не пішов з місця, а залишився стояти й думати. Було полудне, люди помітили це й дивувались, і один говорив до другого, що Сократ, мовляв, стоїть уже зранку і про щось міркує. Нарешті, по вечері деякі йонійці винесли свої постелі на двір, тоді було літо, щоб спати на холодку і щоб побачити, чи буде він стояти й уночі. І він залишився стояти аж до ранку і сходу сонця, відтак, помолившись до сонця, пішов.

Або хочете почути про битви? Було би справедливо прославити його й за це. А саме: у битві, по якій я дістав нагороду від полководців, ніхто інший, тільки він урятував мені життя; не бажавши залишити мене пораненого, він виніс і мене й моє знаряддя з небезпеки. І я вимагав тоді, Сократе, щоб полководці дали нагороду тобі! І тут ти мене не спростуєш та не скажеш, що я брешу. Але полководці, зважаючи на мою шляхетність, хотіли дати нагороду мені, та й ти пильнував про це ще більше, аніж полководці, і тому я її дістав, а не ти. І далі, панове, варто було глянути на Сократа тоді, коли військо втікало від Деліону. Я сам, їдучи на коні, був у меншій небезпеці, а він важко озброєний, ішов пішки. Він відступав разом із Лакхесом тоді, як всі вже розбіглись. Я зустрів їх і, побачивши, підбадьорив і сказав, що я не залишу їх самих. Там я міг придивитись до Сократа

ще ліпше, аніж у Потидеї. Насамперед він був спокійніший за Лахеса і здавався він мені зовсім таким, як у твоїм віршу, Аристофане, як там, так і тут, просто своїм шляхом, «виступаючи, як пава, та озираючись», оглядаючись спокійно на друзів та ворогів, отож, кожен уже здалека повинен був помітити, що цей чоловік, якщо на нього напасти, буде оборонятися з усієї сили. Тому він і відступив недоторкнений, він та його спутник, бо на війні не зачіпають тих, хто так тримається, але переслідують інших, які втікають так, що шия переганяє голову.

10. Платон. *Charmides*. 153a. Сократ: Зараз, як я повернувся з походу до Потидеї.

11. Платон. *Laches*. 181a. Лахес: При відході, що був подібний до бігства від Деліону, Сократ відходив разом зі мною, і я можу тобі сказати, що якби й інші побажали бути такими мужніми, то наше місто було б возвеличено, і ми не зазнали б тоді такої поразки.

12. Платон. *Apologia*. 28e. Пригадайте ж, мої співгромадяни, як полководці, що ви їх призначили моїми начальниками, вказали мені певну службу при Потидеї, при Амфіполісі, при Деліоні, – я виконав цю службу, як і інші, ризикуючи смертю.

13. Платон. *Theaetetos*. 151a. Сократ: Із деякими з учнів, коли вони знов з'являлись із проханням відновити наші зв'язки, мій демон заборонив мені зноситися, з іншими – дозволяє, і ці роблять дальші успіхи³⁸.

14. Платон. *Phaidros*. 242b. Сократ: Коли я зібрався брести через річку, я дістав божественний знак, що його часто маю, завжди він утримує мене від справи, яку якраз хочу виконати, і мені здається, що я чую зблизка голос, що забороняє мені відходити раніше, аніж я покаюся, бо я погрішив проти Бога.

15. Платон. *Apologia*. 31d. Є певний божественний і демонічний знак, що його й Мелет висміває у своїй скарзі.

Мене супроводило це з'явище вже з дитинства: це голос, що завжди чується тільки, як пересторога, щоб відхилити мене від якогось наміру, але ніколи не з позитивним змістом. Він утримує мене й від державної діяльності.

16. Ксенофонт. *Memorabilia*. I, 1.2. Досить було обвинувачень проти того, що Сократ казав звичайно: божество дає йому знамення. І на цьому, мабуть, збудували і його звинувачувачі обвинувачення, що він уводить нових богів. Але ж він тим також мало вводив чогось нового, як усі інші, хто у вірі у прорицання ворожить із лету птахів, із людського голосу, із жертви й інших знаків. Бо й ці люди не припускають, що птахи або зустрічні люди знають, що їм потрібно, але що боги сповіщають через них; і саме так думав і Сократ. Правда, здебільшого люди висловлюються так, ніби вони дістають указівки та перестороги від птахів та зустрічних; Сократ, однак, говорив точно так, як думав, а саме: він казав, що божество дає йому знак, і деяким зі своїх приятелів він радив робити те, аби не робити того, бо йому божество дало такий знак. І хто слідував його раді, мав від того користь; хто ж не слідував, той мусив у цьому каятись. І, напевне ж, треба погодитися, що в Сократа не було бажання, щоб приятелі мали його за дурисвіта чи дурня; але ж він, здавалося би, бажав і того, і другого, якщо він спочатку видавав би себе за речника божеської звістки, а потім виказався би дурисвітом. Отже, без сумніву, він ніколи не передрікав би нічого, якби не вірив твердо, що це і станеться; але чи комусь можна так твердо вірити, як Богові. Якщо він вірив богам, то як він міг би припускати, що богів немає.

17. *Ibidem*. IV, 3. 12. А до тебе, Сократе, – відповів Евтидем, – боги, здається, ще милостивіші, аніж до інших людей, бо вони тобі вказують без того, щоб ти їх запитував, що ти повинен робити й чого не повинен.

18. Платон. *Eutyphro*. 2–3. Евтифрон: Як це трапилось, Сократе, що ти відступився від свого звичайного перебування в

Лікеї й чекаєш тут, у почекальні царя? Не маєш же ти, як я, якоїсь судової позви перед царем.

Сократ: Атенці називають це, Евтифроне, не позвою, а карною справою.

Евтифрон: Що ти кажеш? Проти тебе хтось подав карну скаргу? Бо я ж, напевне, не доживу, щоб ти виступив проти когось зі скаргою?

Сократ: Напевне, ні.

Евтифрон: Отже, хтось проти тебе?

Сократ: Розуміється.

Евтифрон: Хто ж це?

Сократ: Я сам цього чоловіка майже не знаю, Евтифроне. Видається, це зовсім ще молода й невідома людина. Його ім'я, за моїми відомостями, – Мелет, і він належить до округи Піта. Може, ти згадаєш Мелета з цієї округи, людину з довгим волоссям, рідкою борідкою та яструбиним носом?

Евтифрон: Не згадую, Сократе. Що за скаргу він вніс проти тебе?

Сократ: Яку? – питаєш. Незвичайну, здається мені; бо те, що така молода людина розуміється на таких серйозних речах, це не звичайно. Бо він знає, як каже сам, яким чином псується молодь та хто її псує. Він також, здається, і досить мудрий, і, помітивши мою недосвіченість, одразу йде, як дитина до матері, скаржиться до міста, щоб обвинуватити мене в псуванні його однолітків. Мені здається, що він учений, який правильно починає свою політичну діяльність, бо правильно спочатку піклуватися про те, щоб були якомога ліпші молоді люди, подібно до того, як добрий сільський господар, природно, піклується спочатку про молоді рослини, а потім уже й про решту. Так і Мелет виконує спочатку нас, бо ми псуємо молодь у зародні, як він висловлюється. А потім він, очевидно, буде піклуватися про старших людей і так принесе державі багато добра – кінець, що зрозумілий при таких початку.

Евтифрон: Цього й я би бажав, Сократе! Але боюся, що буде протилежне, бо мені здається, що він, чинячи тобі несправедливість, спустошує державу, починаючи саме від святощів огнища. Але скажи: Що ж ти таке робиш, що він голосить, що ти псуєш молодь?

Сократ: Це дуже дивно, дорогий, як почуєш. Він каже, що я вигадав богів, і через те, що я вигадую нових богів, а не вірю в старих, через це саме, мовляв, він мене й оскаржив.

Евтифрон: Розумію, Сократе! Це, очевидно, походить від того, що ти кажеш, що божество дає знаки свої при кожному випадку. Отже, він уніс проти тебе скаргу, як проти поновника релігії, і він звертається до суду, висловлюючи підозріння проти тебе, добре знаючи, що таким підозрінням повірять натовп. Бо й мене, гадаю, вони висміюють, як трохи божевільного, якщо я щось кажу про божественне та прорицаю будучину, і все ж із-поміж моїх прорицань не було такого, щоби не справдилось. Але вони заздять однаково нам усім, які мають такий дар. Тому не треба звертати на них уваги та спокійно йти своїм шляхом.

Сократ: Любий Евтифоне, це ще нічого, якщо тебе висміюють. Бо для атенців, на мою думку, не грає ролі, коли їм здається, що хтось має незвичайне знання, але не має наміру передавати це знання іншим. Але як вони думають про когось, що він передає свої погляди й іншим, на того вони розлючуються, чи то з заздрости, як ти думаєш, чи з якої-будь іншої причини.

Евтифрон: Але я не маю бажання випробувати, як вони поставились би до мене.

Сократ: Ти ж, мабуть, маєш славу, що ти самотній й не маєш наміру передавати своє знання іншим. Що ж до мене, то вони, думаю, мають боятися, що я з дружби до людей передам щедро все своє знання задарма кожному, хто тільки хоче послухати, не обмежуючись лише приятелями. Отже, це було б дуже приємно, якби вони хотіли мене

тільки висміяти, як ти кажеш, вони це роблять із тобою, і час на суді пройшов би серед жартів та сміху. Якщо вони це роблять серйозно, то як тоді розвернеться справа, цього не знає ніхто, крім вас, провидців.

19. Платон. *Apologia* (в скороченні).

*Промова Сократа на суді у свою оборону*³⁹

Яке враження на вас, співгромадяни-атенці, зробили мої обвинителі, я знаю; на мене ж так вплинули їх слова, що я майже забув себе, так переконливо звучали їх промови. І все ж хоч би слід правди був у тому, що вони говорили! Послухайте правду від мене. Але клянусь Зевсом, мої співгромадяни, те, що ви почуєте від мене, не буде такий словесний твір, прибраний та прикрашений словами й виразами, як був твір обвинителів, а буде проста промова в звичайних словах. Бо я твердо переконаний у справедливості мого діла, і кожний із вас нехай слухає мене з довір'ям.

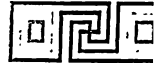
Насамперед мені треба, співгромадяни-атенці, виправдатися проти фальшивих обвинувачень старих часів і проти попередніх моїх обвинителів. Бо вже давно, перед багатьома роками, шепотіло вам проти мене багато обвинителів, які нічого не оповідали, крім неправди, їх, я боюся більше, ніж Анїта та його прибічників, якими б ті не були небезпечними. Небезпечніші, мої співгромадяни, все ж перші, які пробували настроїти вас ще з дитинства проти мене, і як брехливі обвинителі розповідали: «Є тут дехто – Сократ на ім'я, мудрець, що роздумує над небесними з'явищами, який дослідив також усе підземне й який уміє представити зле добрим». Ці люди, які розповсюдили такі чутки, це, дійсно, мої небезпечні обвинителі. Бо хто їх чує, той думає, що такий досліджувач не вірить у жодних богів. Додати до цього, що число цих обвинителів велике, і своїм ділом вони зайняті вже довгий час; далі, що ви, до яких вони зверталися, були у віці, найбільш довірливому, бо ви були ще хлопцями, лише деякі вже юнаками, а оборонця для підсудного не

було. Отже, цілком однобічний процес. Однак неможливо хоч одного з них привести сюди перед суд і запитати. Це якась боротьба з привидами, яку я мушу вести, і мої спростування розлітаються в повітрі, бо немає нікого, хто б на них відповідав.

Але звернемо погляд назад, на походження обвинувачень проти мене, які створили мені злу славу, і які дали мужність і Мелету виступити зі скаргою проти мене. Добре. Що ж висунули обмовці проти мене? Ми повинні дивитись на них, як на судових обвинителів, і їх обвинувачення прочитати, ніби з присяжної скарги. Отже: Сократ переступає закони й робить злочин, досліджуючи те, що під землею й те, що з'являється на небі, і представляє зле добрим, а також вчить цьому інших. Така приблизно скарга. Та ви й самі бачили в комедії Аристофана, як плаває сюди й туди у хмарах якийсь Сократ, видаючи себе за повітроплавця й виробляючи всяке інше безглуздя, – усе речі, у яких ніяк, зовсім ніяк не розуміюся. Коли я це кажу, то зовсім не вкладаю якогось презирства до такої мудрости; може, і є люди, що мають дійсне знання про все це, але, як я сказав, співгромадяни, я нічого не розумію в цих речах. Яко свідків, я викликаю багатьох з-поміж вас самих і закликаю всіх, які колись бували при моїх розмовах, поділитися взаємно вашим досвідом, – немало серед вас таких, що у стані це зробити. Так, подайте ж один одному відомості про те, чи чувач хтось із подібних речей хоч найменше у моїх розмовах. Із цього ви й побачите, що так само й з усім іншим, що вигадують про мене люди.

Отже, це неправильно. А якщо ви чували від того або іншого: я, мовляв, беруся навчати й дістаю за це гроші, то й це неправда, хоч у моїх очах і є дуже цінним, як можеш навчати, як от: Горгій із Леонтин або Продик із Кеосу, або Гіппій із Еліди. І я скористався б цим і гордився б, якби я на цьому розумівся. Але я не розуміюся на цьому, о атенці!

Може, хтось із вас відповідь: «Але, Сократе, чим же ти займаєшся? Чому ж усі брехливі чутки про тебе? Не від того ж, що ти нічого не робиш, що відрізнялось би від того, що роблять інші? Як би могли тоді повстати такі слова й поговорі? Певно, ти робиш щось, що дивує людей. Скажи ж нам, як насправді, бо ми не хочемо винести про тебе легко-важного присуду».

Хто так каже, здається мені, ставить цілком виправдану вимогу, і я спробую розповісти вам про причини, що утворили мою славу й злий поговорі про мене. Слухайте ж! Дехто з вас думатиме, що я тільки жартую але можете бути переконані – я вам скажу саму правду. Я прийшов до цієї слави, мої співгромадяни, не інакше, як через своєрідну мудрість. А що це за мудрість? Очевидно, не якась інша, як проста людська мудрість. Бо, здається, і справді, це той рід мудрости, яку я маю.

Отже, співгромадяни-атенці, не доводьте до гучного протиріччя через моє ніби самопрославлення. Бо слово, яке я хочу вимовити, походить не від мене, і я віднесу його до когось, хто заслуговує вашого повного довір'я. А саме: я хочу поставити вам, як свідка моєї мудрости – як її існування, так і її характеру, – дельфійського бога. Ви знаєте Херефона. Він був моїм другом із дитинства, був другом і вам – народній партії, втік разом із вами з міста й з вами повернувся. Ви знаєте характер Херефона, його енергію в усьому, що він починав. Таким смілим він був і тоді, коли прибув одного разу до Дельф запитати оракула, – тільки не шуміть, громадяни! А саме, він запитав оракула, чи є хтось мудріший від мене. Пітія відповіла, що немає нікого мудрішого від мене. Це може засвідчити і брат Херефона, бо його самого вже немає серед живих.

Не забувайте, чому я кажу вам це: я хочу пояснити вам походження чуток про мене. Коли це дійшло мені до відома, я почав так міркувати: «Що міг думати бог і що за загадку він задає? Бо я ж не знаходжу в собі ані сліду мудрости. Що ж він має на увазі, звучи мене наймудрішим?

Він же, певно, не бреше, бо це протирічить його еству». Так довго я сумнівався в значенні його слів. Нарешті, після важких сумнівів я так почав вияснювати справу. Я звернувся до одного чоловіка, який славився мудрістю, щоб знайти в ньому, по змозі, живий доказ проти божого проречення й довести тим оракулові: дивись, оцей мудріший від мене, а ти проголосив мене наймудрішим. Але, познайомившись ближче з цією людиною і в розмові з нею (імени я не потребую тут називати; це був державний діяч, із яким мені таке трапилось при ближчій знайомстві з ним) я дістав враження, що цей чоловік, правда, здається багатьом людям, а найбільше собі самому, мудрим, але, насправді, таким не є. Після цього я зробив спробу довести йому, що він, хоча й вважає себе мудрим, таким не є. Наслідком цього було те, що мене зненавиділи, як він, так і багато з тих, які були при цьому. А я, ідучи від нього, міркував сам зі собою: «Цього чоловіка я все ж перевищую в мудрості. Бо, як здається, ні один із нас не знає чогось правильного та потрібного, але він, попри своє незнання, вважає, що він щось знає; у той час, як я свідомий мого незнання й не вважаю, що я знаю щось. Отже, здається, я все ж набагато мудріший від нього, а саме в цьому: чого я не знаю, про те не гадаю, що я це знаю». Після того я звернувся до іншого, що вважався за ще мудрішого, аніж той, і враження було те ж саме. Так я зробив і його собі ворогом, і багато інших.

Після цього я зробив достеменно обхід людей, зауважуючи усюди з горем та клопотом, що мене стають тільки ненавидіти. Але рівночасно мені здавалось, що треба понад усе піднести завдання спростувати божественне проречення. Щоб дослідити сенс слів оракула, я вважав за потрібне звертатися до усіх, хто має славу, що щось знає. І, псом клянусь, атенці, бо я ж мушу сказати вам правду, дивний здобув я досвід. Ті, що найбільше славились, здавалось мені, на основі мого посвяченого богу дослідження, нічого зовсім не

мають; інші ж, що значно менш почитались, стояли на значно вищому рівні знання. Я мушу вам показати мою мандрівку, цілу низку труднощів; бо оракул все ж наприкінці не залишився зовсім неспростованим.

А саме: по державних діячах я звернувся до поетів, майстрів трагічної, дифірамічної та іншої поезії в переконанні, що тут я вже знайду наочний доказ, що я стою нижче за них. Тому я брав ті з їх творів, на які вони, як мені здавалось, поклали найбільше трудів, і просив їх пояснити мені їх зміст, щоб рівночасно мати й деякий духовний здобуток. Мені соромно, співгромадяни-атенці, сказати вам правду; і все ж я повинен. Майже всі присутні могли ліпше, ніж сам поет, пояснити його твори. Отже, за короткий час мені стало ясно, що їх твори не є плоди мудрости, але якоїсь природної здібности й натхнення, яка буває в прорицателів і в жерців оракулів. Бо й останні кажуть багато гарного, але не свідомі дійсного сенсу того, що вони сказали. У подібнім духовім стані перебувають і поети, як мені тоді стало ясно. Рівночасно я помітив, що їх поетичний дар тягне їх до віри, що вони мудріші від інших також і в усіх інших речах, на яких вони не розуміються. Я відійшов і від них із переконанням, що я так само вищий від них, як і від державних діячів.

Нарешті, я звернувся до ремісників. Що я сам майже нічого не знаю, це мені було цілком ясно. А в цих, мені здавалось, мій намір матиме успіх: я міг надіятись у них на багато прекрасних знань. Я не помилявся, бо, дійсно, вони знали речі, яких я не знав, отже, настільки вони були мудріші від мене. Але, співгромадяни, добрі ремісники, здалось мені, страждали на те саме, що й поети: тому що кожний із них є добрий представник свого мистецтва, він рівночасно має претензію також і в інших найважливіших галузях бути вищим від всіх інших, – короткозорість, яка кидає темну тінь на цю їх мудрість. Отже, я задав собі, в імені оракула, питання, що було б для мене ліпше: залишитися таким, як я

досі був, отже: ані бути мудрим, подібно до цих ремісників, ані поділяти їх помилку, або мати й те, і друге з ними спільне? Відповідь, що я дав собі і оракулові, була, що ліпше для мене залишитись таким, яким я є.

Оці дослідження, громадяни-атенці, були для мене джерелом великої ворожнечі, найнебезпечнішого й найважчого роду. Відціля й численні наклепи на мене, відціля й слава, що я її здобув, – що я мудрий. Бо ж слухачі звичайно гадають, що я сам вже посідаю мудрість, що я її шукаю через спроби і спростування інших. А наспраді, здається мені, громадяни-атенці, ця мудрість належить виключно божеству, і його проречення може значити тільки те, що людська мудрість дуже мала, майже ніяка. І має такий вигляд, що мова, власне, не про Сократа, але що бог тільки послуговується моїм ім'ям, як прикладом, ніби він хотів сказати: «Той із-поміж вас, люди, є наймудріший, хто, як Сократ, пізнав, що його мудрість, насправді, не варта й обола». Щоб це не досліджувати й доводити в дусі божества, я й досі обходжу громадян та чужинців усюди, де тільки вважаю когось мудрим. Якщо виявлюється, що це не так, то я роблю себе помічником божества і переводжу доказ, що той не є мудрий. І ця діяльність не залишила мені часу присвятити себе державним і хатнім справам: Служба, що я служу богу, приносить мені тисячу нещасть.

До цього приєднується й така обставина. До мене добровільно пристають юнаки, які, будучи синами заможніших громадян, мають багато вільного часу, і отримують немало задоволення, слухаючи, як я мучу людей. Часто вони наслідують мене й випробовують на інших своє вміння висловлювати. І при цьому, природно, вони знаходять досить людей, які думають, що щось знають, а, насправді, знають мало або й нічого не знають. Так доходить і до того, що ті, кого вони виявили, гніваються на мене, замість гніватися на себе, і говорять про Сократа, безбожну людину, що псує

юнацтво. А запитати їх про докази, отже, про діяльність та науку цієї людини, то вони не зможуть нічого сказати, ніби їх вдарило по голові. А щоб не здаватись на цілком безпорадних, вони викидають відомі утерті слова, які висувають проти філософів, а саме: «Він вчить про небесні з'явища і підземні речі, вчить не вірувати в богів та вчить умінню злу справу виставляти доброю». Де вони б насмілились виявити дійсну причину свого гніву? З-посеред них вийшли й мої обвинителі Мелет, Аніт та Лікон: Мелет – щоб дати своєму ображеному серцю помститися на мені за поетів, Аніт – за ремісників та державних діячів, Лікон – за промовців...

Тепер я хочу боронитися проти Мелета і проти пізніших обвинителів. Обвинувачення таке: «Сократ переступає закони, псує юнацтво, не вірить у богів батькіщини, натомість прославляє віру в новий рід демонів»...

Але хіба я не знаю, що, якщо я роблю когось злого людиною, то я і себе ставлю в таке становище, що маю від нього чекати злого виступу. І під таку небезпеку я маю себе з наміром підвести, як ти кажеш. Ні, цьому тобі, Мелете, не повірю, надіюсь, не повірять і жодна інша людина: або я взагалі не псую юнацтва, або, якщо псую, тоді без наміру; в обох випадках ти брешеш. Якщо я псую його без наміру, то і закон не вимагає в такому випадку судового переслідування. Навпаки, треба відповідну особу приватно повчити та перестерегти. Нема сумніву: якщо б я цього був вповні свідомим, я б не робив того, що роблю без наміру...

Далі – обвинитель висуває у своїй скарзі твердження, де суперечить сам собі, подібно до того, як би він говорив: «Сократ винний в тому, що не вірує в богів, віруючи в богів». А це було б не що інше, як жарт. Бо я вірую в демонів, як ти й сам припускаєш, а демони є рід богів...

Отже, співгромадяни, мені здається, що досить сказаного й не потребується довших доводів для моєї оборони від обвинувачення в дусі скарги Мелета. Щодо одного пункту,

вже зачепленого раніше, а саме, що в багатьох з'явилась проти мене сильна ворожнеча, то це, без сумніву, правда. І це те, що мене й загубить колись, якщо я повинен колись загинути, – не Мелет або Аніт, а злий поговор натовпу та його зненависть. Це згубило вже багатьох прекрасних людей і так, гадаю, буде траплятись і в будучині, та немає підстави, щоб і зі мною не було подібного. Може, хтось скаже: «Та як не сором тобі, Сократе, займатися тим, що тебе передає в руки смерті?» Але я відповів би такому зі справедли-вим обуренням: «Ти дуже помиляєшся, мій дорогий, коли думаєш, що людина, яка хоч щось у собі має, буде боязно вираховувати шанси життя та смерті, замість того, щоб у своїй діяльності стежити за тим, чи робить він справедливо або несправедливо, і чи його вчинки є вчинками шляхетної або безчесної людини»...

Якщо хтось сам обрав собі місце в житті в переконанні, що немає ліпшого вибору або дістав своє місце від начальства, то він повинен витримати, не боячися небезпеки, і не зважати на смерть або ганьбу.

Подумайте тільки, співгромадяни-атенці, коли полководець, якого тільки ви, люди, зробили моїм начальником, вказав мені моє місце під Потидеї під Амфіполісом, під Деліоном, я вистояв там, на цій стійці, як і інші, не боячись смерті. І чи не було б це непростимо, якби я, попри вказівки Бога, що, як я вірю і припускаю, поручив мені посвятити моє життя дослідженню правди й самопізнанню та пізнанню інших – якби я зі страху перед смертю або з якоїсь іншої страховини залишив свою стійку? Робити ж протизаконне і відмовитись від підлягання ліпшому – хто б не був він: Бог або людина – це, я знаю, недостойно й ганебно. Ніколи я не буду боятись речей, про які я щось певне знаю, або втікати від того, чого я не знаю. Чи не є це щастям для нас? Припустіть, що ви тепер мене виправдаєте з такою умовою: «Сократе, ми тепер тебе не уступимо Анітові,

а виправдаємо тебе, але тільки з умовою, що ти далі не займатимешся подібними дослідями й не мріятимеш про любов до мудрости. Якщо тебе спіймають на цьому, тоді вже напевне будеш покараний на смерть». Отже, якби мене, як я сказав, виправдали б з такою умовою, то я відповів би вам: «О співгромадяни, я дуже ціню ваші доброту і приязнь, але підлягати я повинен моєму Богові більше, ніж вам, і якщо я тільки матиму силу та дух, не перестану досліджувати правду й вас перестерегати та просвіщати, і кожному з вас, із ким зведе мене випадок, говорити, як звичайно, до його сумління: Як, мій дорогий, ти, атенець, громадянин найбільшого й найвидатнішого силою й культурою міста, не соромишся більше піклуватися про можливу повноту твого гаманця золотом і стремиш до слави й почести, а про знання, правду й можливе вдосконалення своєї душі ти зовсім не думаєш і не турбуєшся? А якщо один із вас цьому заперчить і запевнятиме, що він про це дбає, то я не відпущу його відразу, але випитаю його, і спробую, і досліджу; і як придбаю враження, що він, незважаючи на всі запевнення, не має моральности, то не втримаюсь і від доказів, що він найцінніше ставить найнижче, а нецінне – вище».

Так я буду поводитися зі старим та молодим, хто б не зустрівся мені, із чужинцями й земляками, а найперше з вами – земляками, бо ви мені кривно найближчі. Так велить мені Бог, у цьому можете бути певні. І я думаю, що вам і вашому місту ніколи не припадало більшого щастя, аніж ця моя боговгідна служба. Бо ж уся моя діяльність полягає в тому, що я, мандруючи постійно, перестерігаю вас: не ставте вище від блага душі та її можливого вдосконалення ні тілесного блага, ані турботи про майно й не звертайте на них великої уваги...

Тому-то я й далекий від того, співгромадяни-атенці, щоб обороняти мене задля мене самого, як припустить, може, дехто. Навпаки, я обороняю вас, щоб урятувати від гріха на дарі, яким обдарував вас Бог, якщо ви заподієте мені смерть.

Бо як ви візьмете моє життя, нелегко буде вам знайти іншого в цьому ж роді, хто, нехай це здається й смішним, є даний місту Богом як засіб до приборкання. Ніби місто – великий добрий кінь, що через свій розмір має нахил до лінощів, потребує побудження острогою. Так і мене Бог дав місту як людину, що невпинно вас будить, перестерігає, лає; коротко, людину, яка цілий день сидить у вас на карку. Не скоро здобудете собі іншого подібного, громадяни!

Може, вам здається дивним, що я з моїми порадами та з моєю активністю звертаюся завжди тільки до окремих людей, а не можу ніяк виступити перед вами відверто на народних зборах як одпоручник держави. Причина цьому – в явищі, про яке ви дуже часто від мене чули. Це певний боже-ственный і демонічний знак (див. вище свід.). І справді, коли б я раніше займався політичними справами, то зі мною давно б уже покінчили, і я не міг би нести ніякої служби, корисної для вас або для мене. Не гнівайтесь на мене, коли я скажу вам правду: не може бути певна за своє життя жодна людина, яка виступить відверто та чесно проти вас або іншого людського натовпу і спробує перешкодити чинити в державі безправ'я та несправедливість. Хто, дійсно, хоче боротися за право, той мусить, аби схоронити своє життя, бодай на короткий час обмежитися виключно приватними зносінами й відмовитися від участі в громадянських справах.

Я приведу вам сильні аргументи для цих тверджень, не слова, а, на що я покладаю велику вагу, – факти. Отже, послухайте, що траплялось і зі мною, щоб переконатися, що я ніколи ні перед ким, хто б це не був, не відступлю зі страху перед смертю, якби вона мені не загрожувала у випадку, коли я не відступлю. Що я вам розповім – неприємне й тяжке, але це правда. Я, громадяни, ніколи не займав іншої офіційної посади в державі, аніж член ради. Моя філа Антіохідська якраз мала у своїх руках кермування справами, коли ви захотіли осудити зразу десять полководців,

які не дбали про врятування тих, що загинули після морської битви. Це засудження бажали зробити в незаконних судових формах, як ви визнали пізніше й самі. Тоді я був єдиним пританом, що висловився проти таких незаконних форм суду, і хоча проводирі намагалися призвести до мого арешту й усунення, а ви це гучно піддержували, я думав, що лише в союзі зі законом і правом стояти проти всіх небезпек, аніж зі страху перед в'язницею або смертю приєднатися до ваших протизаконних рішень. Цей випадок припадає на часи, коли держава мала демократичне правління.

Коли ж наступив поворот до олігархії, то тридцять тиранив мене разом з іншими покликали до державного будинку і приказали привезти перед них із Саламіну Лева Саламінського, щоб його скарати на горло, як давали вони часто подібні ж прикази й раніше в намірі зробити своїми співучасниками як можна більше громадян. Тоді, смію сказати, я довів не словами, а ділом, що я, кажучи просто, не лякаюся смерті, а навпаки, ні до чого більш уважно не ставлюся, як до того, щоб не зробити чогось несправедливого та гріховного. Бо навіть і те терористичне правління не могло, незважаючи на свою силу, змусити мене вчинити несправедливість. Ні, як тільки ми вийшли з урядового будинку, четверо інших відразу поїхали до Саламіну й забрали Лева, а я поспішив додому. І хто знає, чи не заплатив би я за це життям, коли б це правління так хутко не скинули. Цю подію багато з вас можуть засвідчити.

Так, чи думаєте ж ви, що я протримався би так довгі роки, якби присвятив себе державній діяльності і при тому завжди виступав би, як чесна людина, в оборону права, і в цьому, як належить, убачав би своє найвище завдання?..

Але, може, дехто з вас незадоволений, згадуючи себе самого, коли він, як обвинувачений, приходив до якогось значно менш серйозного процесу, як він нападався на суддів із приниженими просьбами, із потоками сліз і, вказуючи на

своїх дітей, що їх привів, щоб виплакати більше співчуття, на своїх родичів і численних друзів, тоді як я відкинув усі ці засоби зворушити; і це у стані, що, здається, несе зі собою найвищу небезпеку. Чому ж я не роблю нічого подібного? Не з якоїсь надзвичайної самовпевненості або презирства до вас, – ні! Але цілком залишивши на боці – чи презираю я смерть чи ні, мені здається, що з огляду на мою добру славу, вашу й цілого міста, вимога пристойності, щоб я не робив цього, я – людина в такому віці й з таким відомим ім'ям, як би не було з виправданістю цього імені; але це ж фактично розповсюджена думка: Сократ чимось вищий від інших людей. Отже, співгромадяни, ні ми, що щось значимо у світі, не повинні виявляти таких вчинків, ані ви не можете цього допускати. Навпаки, ви повинні вважати за цінне якраз показати, що ви значно більше засуджуєте того, хто виводить перед вами такі сентиментальні сцени й робить місто смішним, аніж той, що зберігає спокій та пристойність.

Але й незалежно від доброї слави, співгромадяни-атенці, мені здається, вже з пункту погляду чистого права неправильним виплакувати собі милість судді й домагатись виправдання просьбами, а не розумним і змістовим роз'ясненням. Суддя займає своє місце не для того, щоб змінити право на бажання, а щоби безсторонньо встановити факти. І своєю присягою суддя не зобов'язався бути милостивим до того, до кого він свавільно добре поставиться, але суворо на підставі законів виконувати функції судді. Отже, ні ми не повинні вас привчати порушувати присягу, ані ви не повинні до цього зводити: обидві речі тягли б за собою закид у безбожності. Отже, не бажайте від мене, співгромадяни, такого роду поведінки, яку я не вважаю її ані чесною, ані справедливою, ані благочестивою, тим більше, що мене тут оскаржує Мелет у запереченні існування богів. Бо немає сумніву: якби я вас, зв'язаних вашою присягою, перетягнув би на свій бік через облудну промову й уплинув

би на вас просьбами, то я вчив би вас не вірити в буття богів, і своєю обороною сам обвинувачував би себе, що я, власне, не вірую в богів. Але це далеко від мене. Бо я так твердо вірую в них, співгромадяни-атенці, як ніхто з моїх обвинителів, і я прохаю вас і божество мене судити так, як буде найліпше – як для вас, так і для мене.

(Після визнання Сократа винним)

Якщо я не схвильований, громадяни, присудом, що мене визнає винним, то це, окрім іншого, ще й тому, що цей присуд для мене не є неочікуваний. Ні! Значно більше я дивуюся числу голосів, що впали на обидва боки. Бо я не міг покладатися на таку малу різницю, а на значно більшу. Між тим, якби тільки 30 голосів впали інакше, то я би був виправданий.

Обвинитель пропонує проти мене кару смерті. Добре! А що ж за протипропозицію повинен поставити я, співгромадяни? Очевидно, пропозицію про заслужену мною кару. Як же це? Що за кару або покуту заслужив я тим, що не залишав собі все життя спокою, але всупереч до маси, не піклуючися про заробіток, домашнє господарство, військову, ораторську або інші офіційні діяльності, про таємні союзи, про партії й усе, що приносить зі собою суспільне життя, – що я, отже, не думаючи про це все, відмовився від шляху, на яким я ні вам, ні собі самому не міг нічого значного зробити? Навпаки, я вибрав інший шлях: я особисто звертався до кожного зокрема, щоб йому зробити, на мою думку, найбільше добродійство. Я пробував кожного з вас переконати, що неправильно він робить, піклуючися, по-перше, про майно, а не про себе самого та про можливе удосконалення свого морального та духовного стану. Що ж заслуговував би я за такого роду настроїв? Щось добре, якщо пропозиція має, насправді, відповідати заслuzі. І це добро має відповідати моему становищу. А що ж найбільше личить людині, добродієві вашого міста, яка потребує дозвілля для своєї діяльності вас перестерігати? Я нічого не знаю, мої співгромадяни,

що такій людині найбільше би личило, як не обід у Пританеї. Для нього це значно більше пасує, аніж для тих ваших співгромадян, що побідили в Олімпії в гонитві на конях двійкою або чвіркою. Бо ці доставляють вам тільки видиме щастя, а я, навпаки, – дійсне та правдиве, вони також і не потребують опіки, а я потребую. Отже, якщо я повинен ставити мою пропозицію відповідно до того, на що я маю правну претензію, то я пропоную – обід у Пританеї.

Якби я мав гроші, я би визначив суму покути, що я зможу заплатити, бо це не вразило б мене так, як утрата. Але я не маю грошей. І ви повинні ваші вимоги обмежити тим малим, що я міг би заплатити; це була б приблизно міна срібла. Отже, стільки я й пропоную. Але оцей Платон, співгромадяни-атенці, і Критон, і Критобул, і Аполлодор прохають мене пропонувати 30 мін, суму, за яку вони самі будуть ручителями. Отже, стільки я і пропоную, а ці люди будуть вам вірними ручителями за цю суму.

(Після смертного присуду)

Ще короткий час залишився б мені, співгромадяни-атенці, що маю прожити без смертної кари, що присудили ви. І через цей короткий час ви досягнете прискорбної слави, і вас будуть звинувачувати найнестриманіші вороги нашого міста в тім, що ви вбили Сократа, мудру людину. Так! Вони зватимуть мене й мудрецем, яким я не є, бо вони бажають вас образити. Якби ви зачекали бодай трохи, то ваше бажання здійснилось б само по собі. Бо гляньте ж на мене: як високі мої літа, як близько я стою до смерті. Але це все я кажу не вам усім, а тільки тим, які присудили мене до смерті...

А скоро по моїй смерті прийде кара на вас, та клянусь Зевсом, значно тяжча. Бо тепер ви це зробили в безумній гадці, що ви не змушені будете віддати відчит у вашім житті. Одначе трапиться й з вами якраз протилежне. Число тих, що будуть вимагати від вас відчиту, зростатиме: досі їх стримував, а ви того не помічали. Вони будуть для вас

тим небезпечніші, чим вони молодші, і ви будете мати тільки більшу неприємність від того...

А з тими, хто мене виправдав, я б охоче поговорив ще про події, що тут сталися, поки урядовці зайняті своїми обов'язками, і я ще не мушу йти до місця моєї близької смерти. Отже, я прошу залишитися ще так надовго. Ніщо не перешкоджає нам поговорити, поки ще дозволено. Вам, як моїм справжнім друзям, я хочу пояснити дійсне значення того, що з нами сьогодні сталося. Мені трапилося, судді, бо вас я можу з повним правом іменувати суддями, щось дивне. Звичайно пророчий демонічний голос в останні часи був дуже активний і перестерігав мене із тих незначних приводів, де я міг би порушити право. Але якраз тепер, як ви самі бачите, мене спіткало щось, що можна вважати найбільшим злом. А між тим божественний знак не перестеріг мене ні сьогодні вранці, коли я виходив із хати, ні на моїм шляху сюди, ні в одному місці моєї промови, як щось було в мене на язиці, в інших випадках він затримує мене іноді серед речення. Сьогодні ж під час цілого процесу він не перестеріг мене ні при моїх вчинках, ані при моїх словах. Що ж маю думати на підставі цього? Я хочу вам сказати: те, що зі мною сталося, за всіма ознаками є щастя, і не може бути, щоб ми мали рацію, гадаючи, що смерть є нещастя...

І ви, мої судді, можете з надією дивитись смерті в обличчя й визнати одне, як непомильну правду, а саме: положення, що для справедливої людини немає зла ні в житті, ні в смерті, і що вона не буде полишена богами без допомоги. Так і моя доля не проста гра випадку, і я не маю сумніву, що для мене найліпше вмерти вже тепер і звільнитись від усіх труднощів. Тому мене і не попередив внутрішній голос, і я, зі свого боку, не маю особливої злоби до тих, які мене засудили, і проти моїх обвинителів...

Але вже настав час йти – мені, щоб умерти, вам, щоб жити. Кому ж з обох сторін випадає ліпша доля – це заховано від усіх, крім божества самого.

20. Платон. *Crito*. 43–44.

(Розмова Сократа з Критоном у в'язниці)

Сократ: Як же, Критоне? Ти тут уже, у такий незвичайний час. Хіба тепер уже не ранок?

Критон: Ні! Ранок.

– Як же рано?

– Ще темно.

– Дивно, що сторожі темниці згодні тебе впустити.

– Та ми, Сократе, вже знайомі завдяки моїм частим візітам до тебе, також і не бракувало подяки з мого боку.

– Прийшов ти щойно, чи ти тут уже довше?

– Вже досить довго.

– Чого ж ти відразу не збудив мене, а спокійно просидів тут коло мене?

– Клянусь небом, Сократе, у таким прикрім становищі позбавити тебе ще й сну, – це було б для мене самого мукою. Але я вже довго дивуюся, як спокійно ти спиш; і якщо я тебе не збудив, то це було з наміром, щоб твій час пройшов приємно. Я й раніше часто я вихваляв твоє щастя, зокрема твій настрій, але ніколи я не дивувався тобі більше, як у нещасті, що тебе тепер спіткало: я дивуюсь твоїй стриманості та спокоєві, з якими ти переносиш нещастя.

– Так, Критоне! Та мені б і не личило в моєму старому віці противитися, коли йдеться про смерть.

– Але ж, Сократе, є досить людей, що в твоєму віці мають подібну долю. Але це не рятує їх від того, аби не противитися нещастю, що впало на них.

– Правда! Але чому ж ти прийшов так рано?

– Я приношу, Сократе, злу вістку, злу і гнітючу, мені здається, не для тебе, а для нас усіх, близьких до тебе; та, дійсно, я не знаю іншої вістки, яка могла би бути так гнітюча.

– І що це за вістка? Чи не про поворот з Делосу корабля, прибуття якого для мене пророкує смерть?

– Ні, він ще не прибув, але, як я не помиляюсь, має бути вже сьогодні, за звісткою деяких мандрівників, які

прибули сюди з Суміона, де залишили цей корабль. З їх оповідань ясно, що він прибуде сьогодні, і ти, Сократе, повинен будеш завтра попрощатися з життям.

– Ну що ж, щасливо, Критоне! Якщо це воля богів, то хай вона здійснюється! Але не думаю, що він прибуде вже сьогодні.

– Що наводить тебе на таке припущення?

– Слухай! Я ж повинен вмерти наступного дня після прибуття корабля?

– Така, у кожнім разі, постанова влади.

– Ну, так я думаю, що він прибуде не сьогодні, а тільки завтра. Мое припущення спирається на сні, який я мав цієї ночі. І тому щасливо, що ти мене збудив.

– А який це був сон?

– Мені здавалось, що до мене підходить гарна, висока жінка в білім одязі. Вона окликнула мене: Сократе! У третій день від сьогодні ти прибудеш в скелисту Фотію.

– Дивний сон, Сократе!

– Так, і мені здається, Критоне, він був досить ясний!

– На жаль, здається, занадто ясний! Але, мій дорогий, ще є час: слідує за мною й рятує себе! Бо як ти помреш, це для мене більше, ніж нещастя. Не досить, що я втрачу друга, якого я вже ніколи не знайду, багато людей, що не досить знають тебе й мене, гадатимуть, що я, хоч і був у стані тебе врятувати, якби хотів одкрити мій гаманець, не рішився на це. А чи може бути гірше обезславлення, ніж підозріння, що я ставлю вище гроші, ніж друга. Натовп не віритиме, що ти сам не рішився втекти, якщо ми, дійсно, серйозно б цього хотіли.

Ibidem. 45–46. Критон: Не така велика й сума, за яку деякі люди згоджуються тебе врятувати й вивести відціля. А щодо сикофантів, то, ти знаєш, їх легко підкупити, і щоб примусити їх замовчати, не треба великих витрат. По-перше, ми маємо мій маєток, і я гадаю, його вистарчить, але й наші гості з чужини готові покрити потрібні витрати. А один із них, Симій з Теб, уже доставив суму, потрібну

для цієї цілі. Також і Кебес, та й інші цілком готові. І на чужині в численних місцях, куди б ти не прибув, ти знайдеш людей, які тебе з любов'ю приймуть. Ти прогрішаєш, на мою гадку, і проти твоїх дітей, яких ти маєш виховувати й просвіщати, між тим, як ти збираєшся з ними розлучитися й залишити їх, отож, вони будуть кинуті на рішення долі. Що їх чекає в сирітстві, як не звичайна доля сиріт! Подумай, Сократе! Зважся, якщо ще можливо! Бо, власне, вже нема часу роздумувати, рішення має вже бути, і є, власне, тільки одне, бо у найближчу ніч усе має бути зробленим. Якщо ми програємо, то не буде вже можливости щось виконати. Отже, слідуй за мною, Сократе, і залиш усякі інші думки.

Сократ: Дорогий Критоне, твоя готовність допомогти варта визнання, припускаючи, що вона тут правильна та потрібна; коли ні, то чим вона сильніша, тим небезпечніша. Отже, треба вкупі поміркувати, чи маю я так робити, чи ні. Бо не тільки тепер, але завжди я вважав, що не повинен кермуватися ніяким іншим внутрішнім побудженням, як тільки тим, що при обміркуванні виявиться якнайліпше. Так я не можу й тепер, коли мене вражає доля, відмовитися від основ, висловлених раніше. Навпаки, в моїх очах вони ті ж самі, і я шаную й ціную їх, як і раніше. Запитаємо: чи постійне наше твердження, що треба шанувати певні гадки, а інші не треба – було правильне чи неправильне? Або чи не було воно правильне, поки мені ще не загрозувала смерть, а тепер стає ясно, що це твердження не було серйозне, але було насправді тільки грою в розмовах та мрією? Отже, я хочу разом із тобою, Критоне, дослідити, чи у моїм теперішнім становищі воно втрачає свою правильність або чи залишається правильним і надалі. Отже, чи ми повинні від нього відмовитись чи слідувати йому й далі?

Ibidem. 48. Сократ: Не життя є найвище благо, до якого треба стреміти, але добре життя. Чи це твердження ще прав-

Критон: Так, воно правильне.

– «Добре» ж та «прекрасне», та «справедливе» є одне і теж саме. Це твердження залишається правильним чи ні?

– Так!

– Отже, на підставі того, з чим ми погодилися, треба розібрати, чи я в праві втекти відціля без дозволу атенців, або я не маю на це права. І як встановимо, що я маю на це право, тоді зробимо спробу, якщо ж ні, то залишимо цю справу.

Ibidem. 49 і далі. Сократ: Із цього пункту розглянемо справу! Коли ми втечемо звідціля без дозволу влади, то чи не зробимо ми тим зла проти когось, а саме проти тих, хто найменше цього заслужив, або ні? І чи залишимось ми вірні тому, що визнали за справедливе, чи ні? Припустимо, що ми вже збиралися відціля втекти, і супроти нас стали б на шляху закони суспільного життя й запитали б: «Скажи, Сократе, що це ти збираєшся робити? Чи не починаєш ти своїм учинком руйнувати, наскільки це у твоїй силі, закони й усе суспільне життя? Або ти вважаєш можливим, що існує й не гине держава, де не мають сили вже винесені присуди, але позбавляються сили й знищуються непокликаними до цього?»

Ibidem. 52–54 (*Продовжують закони*)

Ми маємо рішучі докази того, що ти був задоволений нами й державою; бо якби вона тобі особливо не подобалась, ти б не виділявся так серед атенців своєю любов'ю до перебування в нашому місті. Ти ж ніколи не відходив із міста, ні для того, щоб побувати на чужих святах, ні для чого іншого, виключаючи участь у воєнних походах. Та й в інших випадках ти не мандрував ніколи, як усі люди, ніколи не виявляв бажання ознайомитися з іншими містами, з іншими законами, а задовільнявся нашим містом. Так рішуче ставив ти нас на перше місце і виявляв бажання, щоб твоє життя стояло з нами у згоді. Ти мав тут і свою родину, ніби на знак того, що ти задоволений державою. Нарешті,

і протягом процесу ти мав можливість висловити пропозицію щодо свого вигнання, якби ти хотів; тоді ти міг би з дозволу держави зробити те, чого хочеш тепер усупереч її волі. Тоді ти мав вигляд, ніби для тебе це ніщо, що ти повинен вмерти, і ти бажав навіть ліпше смерти, аніж заслання. А тепер ти не зважаєш на ці свої слова й не звертаєшся до нас, законів; навпаки, ти хочеш нас знищити й робиш це, як недостойний раб: ти робиш спробу втекти усупереч договорам і умовам, згідно з якими ти звик жити як громадянин. – «Ні, Сократе, кермуйся нами, твоїми виховниками. Не вважай ані дітей, ані життя, ані що іншого вищим за право. Тоді ти можеш, як прийдеш до Гадесу, послатися на це все як виправдання перед тамошніми правителями. – Бо ти попрощаєш цей світ, як прийдеться розстатися, як людина, що терпить несправедливість, не через нас, закони, а через людей. А як розстанешся після такої ганебної помсти та відплати, зламавши дану тобою згоду й умови, зроблені з нами, зробивши діло гріховне проти тих, хто цього найменше заслуговував, проти твоїх друзів, проти батьківщини і проти нас, то не тільки ми будемо до тебе лихі, доки ти ще живеш на землі, але й наші тамошні брати – закони Гадесу – не приймуть тебе милостиво. Бо й вони матимуть звістку про те, що ти, наскільки це залежало від тебе, працював для нашого знищення. Отже, не дай Критонові тебе вмовити, не давай його раді перевагу над нашою».

– Отже, мій любий друже Критоне, здається мені, – можна мені вірити – я чую, так як корибантам ув екстазі здається, що вони чують музику флейт. Так і в мені брентить звук цих промов і не дає мені почути чогось іншого. Отже, будь певний стосовно того, що торкається мого теперішнього погляду, кожне суперечне слово з твого боку буде сказане на вітер. Але я тебе вислухаю, як ти гадаєш, що ще можеш чогось досягнути?

Критон: Ні, Сократе, мені нічого більше сказати!

Сократ: Отже, рішено, Критоне; будемо ж робити так, як нам велить Бог.

21. Ксенофонт. IV, 8. Чи з того, що Сократ, попри його твердження, що Бог дає йому знак, що він повинен робити, а що ні, усе ж був присуджений суддями до смерти, можна зробити висновок про помилковість його поглядів на богів? Щодо цього можна сказати таке. Сократ був тоді вже такий старий, що закінчив би своє життя як не тоді, то скоро після того, а завдяки своєму засудженню він позбавився найважливого часу життя, коли в кожній людині зменшується сила духа. Через це він, виявивши силу духа, ще збільшив свою славу, бо він говорив на своєму процесі так правдиво, відверто й справедливо, як ніхто інший, і переніс смертний вирок найбільш спокійно й героїчно. Всі згодні, що в усій історії немає прикладу, що хтось ліпше переніс смерть. Сократ мусив після присуду жити ще 30 днів, бо якраз в цім місяці святкували делійське свято і закон не дозволяє казні до повороту урочистого посольства з острова Делоса. Увесь цей час він був до своїх друзів не інший, як звичайно в ранішій своїй житті, він залишився в тому ж радісному та веселому настрої, яким завжди викликав здивування, як ніхто інший. І чи можна вмерти ліпше, як так? І яка смерть ліпша, ніж та, при якій належно вмирають? І яка смерть блаженніша, ніж найліпша, і яка угодна богам більше, ніж найблаженніша?

Я хочу розповісти ще те, що мені про нього розказав Гермоген, син Гіппоніка. Коли Мелет вже оскаржив Сократа, Гермоген, чуючи, як Сократ говорить про все, окрім своєї судової справи, нагадав йому про потребу оборони. «Чи ж я не вжив, – відповів Сократ, – на це усе моє життя?» Той запитав, що він думає, і Сократ мовив: «Все своє життя я не робив нічого іншого, як досліджував, що справедливо і що несправедливо, робив справедливе і уникав несправедливого; це я й вважаю найліпшою підготовкою до моєї оборони». На це відповів Гермоген: «Чи ж ти не бачиш,

Сократе, що атенські судді часто, обмануті словами, засуджували до смерти невинних та виправдовували винних?» «Це правильно, Гермогене, але коли я вже почав обдумувати промову перед суддями в свою оборону, мене утримало божество». «Це дивно! – воскликнув Гермоген». «Ти вважаєш це дивним, що божество вважає за ліпше, щоб я вже тепер закінчив своє життя? Чи ж ти не знаєш, що до цього дня я не знаю людини, яка прожила б ліпше і щасливіше, ніж я? Бо я гадаю, найліпше живе той, хто якнайбільше піклується стати якомога добрішим, найщасливіше – хто почуває, що стає ліпшим. І далі, як я це сам відчуваю, мені було уділене таке життя, і також, коли я зустрічався з іншими й порівнював себе з ними, цей погляд завжди підтверджувався. Інші мої друзі також завжди так судили про мене, і не тому, що вони мене любили, бо тоді б кожен, хто когось любить, так судив би про нього: ні, тому, що й вони надіялись стати ліпшими через взаємини зі мною. Якби я далі залишався жити, можливо, я б заплатив свою дань вікові: зір і слух стали б слабші, розум – бідніший, розуміння – важчим, пам'ять зменшилась би, і я мусив би стояти поза тими, вище від яких я досі був. Якби я цього не був свідомий, чи не було б моє життя нічого не вартим, якби я це почував, чи не було б воно гіршим та неприємнішим? Якщо я умру невинно, то це покриє ганьбою тих, які мене несправедливо засудить; але хіба може принести ганьбу мені, якщо інші не здібні про мене правдиво думати і відносно мене справедливо чинити. Я ж бачу, що суд нащадків про людей минулого, які чинили несправедливо й які терпіли несправедливо, у жоднім разі не той самий. І тому я з певністю чекаю, що й про мене, навіть якщо я й мушу тепер умерти, колись будуть судити інакше, аніж про тих, які присудять мене для смерти. Я знаю, що про мене свідчитимуть, що я нікому не вчинив несправедливості, нікого не спонукав до злого, а навпаки, невпинно старався зробити моїх друзів ліпшими».

Так говорив Сократ із Гермогеном й з іншими.

22. Платон. *Phaedo*. 57–61. Ехекрат: Чи ти, Федоне, був сам у Сократа в той день, коли він випив у в'язниці кубок з отрутою, або чи тобі розповів про це хтось інший?

Федон: Я сам був при цьому, Ехекрате!

– Що ж це було, про що він розмовляв перед смертю, і як він закінчив? Я б охоче це послухав. Із моїх флійських співгромадян тепер немає нікого в Атенах, та й з відтіля вже довший час не було в нас ніякого гостя, що міг би точніше розповісти про ці події, крім самого факту, що Сократ випив отруту й умер, – більше ж ми нічого не чули.

– Отже, і про перебіг процесу ви нічого не чули?

– Так, це нам один розповідав, і ми дивувались, що смертний вирок був виконаний, очевидно, тільки через деякий час по закінченні процесу. Як це з'ясовується, Федоне?

– Випадок, Ехекрате, привів до цього. Трапилось так, що напередодні процесу атенці уквітчали лавровими вінками корму корабля, що висилається до Делосу.

– Для чого це?

– Це, за атенським переданням, корабель, на якому Тесеї колись відвіз сім пар до Криту й щасливо повернувся з ними. Тоді атенці обіцяли Аполлонові, що в разі, як жертви будуть урятовані, вони засилатимуть щороку святочне посольство до Делосу. Ввесь час, починаючи з від'їзду врочистого посольства, місто має бути звільнене від знечиснення, і за цей час нікого невільно покарати на смерть до того, як корабель прибуде до Делосу та повернеться додому. Але це продовжується іноді довший час, якщо противні вітри затримають корабель. За початок святочного посольства вважається момент, коли жрець Аполлона уквітчує корму корабля; а це було, як сказано, якраз напередодні процесу. Тому-то Сократ і мав досить часу у в'язниці між процесом та смертю.

– А як же було при його смерті, Федоне? Що говорилося та робилося, і хто з його друзів був у нього? Чи влада

нікого не допустила до нього? І він повинен був умерти розлучений із друзями?

– Ні! Зовсім ні! При ньому було навіть багато друзів.

– Оце все ти повинен, прошу, розповісти нам точно, якщо тобі ніщо не перешкоджає.

– Ні, я маю час і хочу зробити спробу докладно вам усе розповісти. Бо в мене немає більшої радості, як спогади про Сократа – чи то розповідаючи, чи то слухаючи про нього.

– Ти й ми, твої слухачі, також. Отже, спробуй розповісти все якомога точно!

– Те, що сталося в моїм внутрішнім житті, близьке до чудесного. З одного боку, мене не охопив той настрій жалю, якого варто було б очікувати з огляду на смерть такої близької мені людини. Бо він Ехекрате, своїм вчинком і своїми промовами викликав у мене неймовірне захоплення – як відважно й з яким шляхетним спокоем він ішов на смерть. Отже, нічого дивного в того, що в мене зміцнилось переконання, що він починає мандрівку до Гадесу не без милостивого божого кермівництва, і що, якщо взагалі когось, то саме його чекає там щаслива будучина. Саме тому в мене не було жалю, що було би природно з огляду на його прикре становище. А з другого боку, я не міг бути радісним, як буває в інших випадках при філософічних розмовах, бо наші розмови були філософічні. Коротко кажучи, я був у цілком незвичному настрої, у настрої незвичайного з'єднання радості й жалю, останнього – при думці про його близьку смерть. І з усіма присутніми було так само: ми то сміялись, то знов плакали. Один із нас, зокрема Аполлотор, був схвильованим. Ти знаєш цю людину та її характер?

– Розуміється.

– Отже, він був у захопленні, але й також був вражений, як і всі інші.

– Хто ж, Ехекрате, був присутній?

– Із місцевих був згаданий Аполлотор і Критобул зі своїм батьком, далі Гермоген і Епірен, Есхін та Антистен, також

Ктесип з Пеанії, і Менексен, і ще дехто з їх земляків. Платон же, здається, був хворий.

– Були там і чужинці?

– Так, Симій, і Кебес, і Федонід із Теб, а з Мегари Евклід та Терпсіон.

– Як? Не було ні Аристипа, ні Клеомброта?

– Ні; казали, що вони були в Егіні.

– Був ще хтось там?

– Здається, вже всі згадані.

– Так розкажи і про розмови, що почалися!

– Спробую розповісти тобі все від початку. Ми вже попередніми днями регулярно збиралися в Сократа. Вранці ми сходились у судовім будинку, де відбувався процес, будинок цей був поблизу в'язниці. Щоразу ми чекали, розмовляючи між собою, поки не відчинялась в'язниця, що траплялось не дуже рано. Але як тільки її відчиняли, ми входили до Сократа й залишалися в нього зазвичай увесь день. Цього дня ми зібралися ще раніше. Попереднього дня ми ще ввечері, по дорозі з в'язниці додому, довідалися, що прибув корабель з Делосу. Ми й умовилися між собою зібратися в звичайному місці так рано, як тільки можливо. Коли ми прийшли, ввійшов воротар, що відчиняв звичайно і попросив нас зачекати й не входити, доки він не дасть нам знак. «Бо одинадцять, – сказав він, – знімають Сократові кайдани та проголошують йому наказ, що він мусить умерти цього дня». За короткий час він з'явився знову, попросивши нас увійти. Коли ми ввійшли, Сократ вже був без кайданів, а поруч із ним була Ксантипа, ти ж її знаєш, із малою дитиною на руці. Коли Ксантипа нас помітила, вона заридала й заголосила, як зазвичай це роблять жінки: «Ах, Сократе, в останній раз твої друзі будуть говорити з тобою, і ти з ними!» Тоді Сократ, звертаючися до Критона, промовив: «Критоне, подбай про те, щоб її відвести додому». Її й повели люди Критона, вона голосила й біла себе в груди.

Сократ знов сів на ліжку, зігнув ногу, розтер її руками і сказав, тручи: «Як дивно, друзі, із тим, що люди звать насолодою. В яким дивнім відношенні є вона до того, що звать її протилежністю, – до болу. Вони не приходять разом до людини. Якщо гнатися за однією з них і її схопити, то, на-вряд, чи можливо не схопити при тому й другої: це дві різ-них істоти, але зі спільним осередком. Якби Езоп звернув на це увагу, він, мабуть, створив би таку байку: Бог хотів примирити двох ворогів, а як йому це не вдалося, зв'язав їх кінці; тому, як дістанемо одне, то опісля буде тут й друге. Так, здається, і зі мною: раніше через кайдани в нозі був біль, а тепер, як його наслідок, з'явилася приємність».

Тоді Кебес узяв слово й мовив: «Я тобі, клянусь Зевсом, дуже вдячний за це завваження, бо воно викликає у мене спогад, а саме: про твої вірші (перевіршовані байки Езопа та гімн до Аполлона). Мене вже дехто питав, от, недавно Евен, як ти, власне, із початком твого перебування у в'язни-ці прийшов до поетичної творчости, з якою раніше не мав нічого спільного? Отже, якщо бажаєш, аби я відповів Еве-нові, як він мене знову запитає, що він, напевне, зробить, то скажи, що я маю йому відповісти?»

– Добре, Кебесе, – відповів Сократ, – ти повинен сказати йому правду. Я пишу вірші не з наміром конкурувати з ним та його віршами, бо я знаю, що це нелегко, але щоб уяснити собі значення певних слів і охоронити себе від гріха, якщо від мене вимагається цього роду мистецької творчости. Зі снами це має такий зв'язок. Часто в моєму минулому житті мене відвідував один сон, то в тім, то в іншій образі, але завжди з одним упоминком: «Сократе, займайся мистецькою чинністю (*μουσική*)». І я раніше гадав, що він нагадає мені саме про те, чим я й займаюсь, мені здавалось, що зі сном так само, як з герольдами, які викликають тих, що вже при-ступили до бігу. Отже, мені здавалось, він побуджує мене до того, що я вже роблю, а саме: до служби музам, бо філософія

була в моїх очах найвище вміння муз, а я нею й займався. Але як мене засудили, а боже свято затримало мою смерть, я став уважати за можливе, що сон наказував мені займатись умінням муз у звичайному сенсі, й ось я вважав потрібним цим займатись, аби не бути неслухняним. Мені здавалось безпечнішим не йти відціля, не звільнившись від можливо-го гріха щодо поетичної творчости та підлягання наказам снів. Тому я й склав спочатку гімн до Бога, якому присвяче-не жертвенне свято, що мало відбутись; а тоді я згадав, що поет, якщо він правдивий поет, має представляти вигадане, а не дійсне; тому що я сам не маю дару вигадки, то я й переказав віршем перші-ліпші байки Езопа, що мав при собі і знав їх. Оце, мій Кебесе, скажи Евенові й вітай його, а якщо він буде розумний, то має в скорший час за мною слідувати. А я відійду, очевидно, ще сьогодні; бо такий наказ атенців.

Тоді мовив Симій:

– Як ти можеш, Сократе, засилати Евенові подібний за-клик? Я часто з ним зустрічався. Наскільки його знаю, він, певно, відмовиться добровільно слідувати за тобою.

– Як, – сказав Сократ, – хіба ж Евен не філософ?

– Мені здається, що філософ, – сказав Симій.

– Отже, Евен буде цього хотіти, рівно, як і всякий, хто серйозно ставиться до філософії. Проте він не зробить про-ти себе насильства, бо це, як кажуть, недозволене.

І кажучи так, він спустив ноги на підлогу й у такій позі вів дальшу розмову.

(Платон укладає далі в уста Сократу свої погляди на безсмертя душі, переплітаючи їх із подіями дня)

Ibidem. 64de. Сократ: Що, власне, давно вже хоче мені сказати наш Критон?

– Нічого іншого, Сократе, – сказав Критон, – як те, що той, хто мусить тобі дати кубок із отрутою, весь час запевнює мене, що ти повинен говорити якнайменше. Він каже, що розмови розпалюють кров, а цього треба уникати з

огляду на отруту. Якщо не оберегтись, то тим, хто робить таку помилку, треба пити отруту два, навіть три рази.

На це мовив Сократ:

– Не слухай його; хай він думає тільки про свою справу, і як треба, дає мені другий, ба, і третій кубок.

– Я й сам казав йому приблизно те саме, – відповів Критон, – але він не відстає.

– Ну, досить про нього! – мовив Сократ.

Ibidem. 84d–85b. Симій: Вже довго нас обидвох (Симія і Кебеса) мучить сумнів, і повсякчас ми один одного спонукуємо запитати тебе про пояснення, але ми утримувались цього з боязні обтяжити тебе; бо, може, у теперешнім прикрім становищі тобі це неприємно.

Сократ, почувши це, лагідно усміхнувся й мовив:

– Ах, Симіє! Правда, мені важко переконати інших людей, що я не вважаю своє теперішнє становище за нещастя, і якщо я не тільки не можу вас переконати, але бачу вас повними страху, я повинен себе почувати печальніше, ніж у попередньому житті. Мені здається, що ви ціните мій дар пророкування менше, ніж дар пророкування лебедів, які співають у житті і тоді, коли відчувають наближення смерті, співають найбільше й найліпше з радості, що тепер вони наближаються до Бога, якому служать. Але люди своєю брехнею не милують зі страху перед смертю навіть лебедів, кажучи, що ті скаржаться на смерть, і їхній голос згучить од жалю, не думаючи про те, що жоден птах не співає, коли голодує або мерзне, або терпить інший біль, ні соловейко, ні ластівка, ні одуд, про яких кажуть, що вони співають всіх пісень із горя. Але це, я думаю, неправда, у цих птахів так, як і в лебедя. Навпаки, вони, гадаю, як служники Аполлона мають здібність передбачення і співають, передбачаючи щастя Гадеса, і радіють в цей день більше, аніж будь-коли в житті. Я ж думаю, що я службою товариш лебедя, присвячений тому ж Богові, і від мого Пана

дістав таку саму силу передбачення, з такою ж радістю, як і лебеді, розстаюся з життям. Отже, про все, що торкається мене, ви можете й повинні говорити та питати, скільки хочете, поки дозволяють одинадцять атенців.

Ibidem. 115–118. Сократ: Отже, ви, Симіє й Кебесе, й усі інші, ви попростуєте до Гадесу, тільки пізніше, кожен свого часу. А мене доля кличе, сказав би автор трагедії, уже тепер. Уже час прийняти ванну. Треба перед питтям отрути взяти ванну, щоб позбавити жінок праці обмивати мій труп.

Коли Сократ це сказав, Критон спитав:

– Добре, так, Сократе! Але чи не маєш ти для всіх них або для мене якихось доручень для своїх дітей або інших, якими ми могли б тобі послужити?

– Нічого іншого, Критоне, помимо того, що ви завжди чуєте від мене. Якщо ви піклуєтеся про благо душі, тоді ви робите приємне й мені, і моїм дітям, і собі самим, щоб ви не робили, чого, може, зараз мені й не обіцяєте. Якщо ви залишаєте найліпше в собі без уваги й не зважиться у своїм житті точно слідувати за тим, що я вам указав у сьогодні й раніше сказаному, то ви не матимете успіху, хоча б ви тепер й давали багато і цілком певних обіцянок.

– Щодо цього твого бажання, то нам не бракуватиме пильності, або його виконати. А як ми маємо робити з твоїм похороном?

– Так, як вам забажається. Тільки ви повинні мене ще затримати та не відпускати від себе.

При цьому він спокійно усміхнувся і сказав, поглянувши на нас:

– Дорогі друзі, Критон не хоче мені вірити, що цей Сократ, що тепер говорить з вами і зважає все сказане, і є моє дійсне я; навпаки, він думає, що я – це той, що буде за короткий час трупом. Відціля й питання, як мене ховати? Моє ж детальне оповідання про те, що, коли я вип'ю отруту, я більше не залишуся з вами, але буду причетний

щастю блаженних, воно, здається, цілком затратилося для Критона вкупі з тим заспокоєнням, що є в цьому для вас і для мене. Отже, ви повинні ручитися за мене перед Критоном і саме ручитися у протилежному сенсі, ніж ви хотіли ручитися перед суддями. Бо він ручився, що я залишуся тут; а ви повинні ручитися, що я по смерті, напевне, тут не залишуся, але піду; цим ви доставите Критонові ту полегшу, що він не потребуватиме страждати за мною, коли побачить, як моє тіло спляють або ховають, ніби зі мною відбувається щось страшного, й що при похороні він не казатиме, що це Сократ, якого він кладе у труну або виносить, або ховає в землю. Бо це треба тобі сказати, милий Критоне, що, якщо казати щось неправдиве, воно не тільки неправдиве по суті, але воно сіє також у душах лихо. Отже, заспокойся й кажи, що це моє тіло ти ховаєш, і ховаєш так, як тобі до вподоби, і як найбільше відповідатиме звичаям.

По цих словах Сократ встав і вийшов до сусідньої кімнати, щоб прийняти ванну. Критон пішов за ним, а нам приказав залишитися. Отож, ми зісталися й розмовляли між собою про те, що чули, і обговорювали це ще раз, а тоді знов заговорили про нещастя, що нас спіткало, бо нам здавалось, що ми втрачаємо батька й мусимо далі жити, як сироти.

Коли Сократ омився, до нього привели його дітей, він мав двох малих синів і одного старшого, прийшли і жінки з його родини. З ними він говорив у присутності Критона і наказав їм свої останні бажання, після чого відпустив жінок і дітей, а сам вийшов до нас. І було вже близько до заходу сонця. Бо Сократ досить довго залишався там. Увійшовши, сів, освіжений ванною, і поговорив ще трохи. І от з'явився служник одинадцяти, підійшов до Сократа й мовив: «Від тебе, Сократе, я не боюся того, чого боюся від інших, а саме, що вони мене лають і проклинають, коли я їм возвіщаю про необхідність випити кубок з отрутою на приказ влади. А тебе я пізнав за цілий час як найшляхетнішу, найстриманішу й

найліпшу людину, яка колись увіходила сюди; і тому я не маю ані трохи сумніву, що ти не сердитимешся на мене, бо ти знаєш, хто винний, і гніватимешся на них. Отже, ти знаєш моє доручення, прощай і спробуй невідхильне перенести так спокійно, як можеш». При цьому в нього з'явилися сльози, він відвернувся й вийшов. Сократ глянув йому в слід і мовив: «І ти прощай, я зроблю по твоєму слову».

І відразу сказав, обернувшись до нас: «Яка чутлива людина! Ввесь час він відвідував мене, розмовляв іноді зі мною й виявляв найбільшу сердечність; а тепер як людяно він плаче наді мною! Але добре, Критоне, будемо виконувати його приказ: нехай хтось принесе отрути, якщо її вже натерли; якщо ні, нехай натруть!»

Критон: Але, Сократе, сонце ще стоїть над горами й ще не зайшло. Я знаю, що інші пили напиток лише пізніше після приказу, наперед задовільнившись їжею й питвом, а деякі навіть були, на бажання, із жінками. Отже, не спіши! Ще є час.

На це Сократ: Якщо ті, мій Критоне, про кого ти говориш, робили так, то у них була причина: вони вважали, що це для них ліпше. А я зі свого боку думаю, що маю причину так не робити. Якщо я вип'ю напиток трохи пізніше, не думаю, щоб через це я щось придбав, а тільки зроблю себе смішним перед самим собою, так жадно хапаючися за життя і зберігаючи там, де вже більше нічого немає. Отже, не протився й роби те, що я кажу.

По цих словах Критон кивнув своєму слугі, що стояв коло нього. Слуга вийшов і за короткий час повернувся з чоловіком, що мав подати отруту, яку він і приніс, натерту в кубку.

Сократ, побачивши його, сказав: Добре, дорогий, ти розумієшся на цих речах, – що я маю робити?

– Нічого іншого, – сказав той, – як, випивши, ходити, поки не стануть у тебе важкі бедра, а тоді лягти. Вплив виявиться тоді сам. При цьому він подав Сократові кубок. Сократ узяв його і цілком весело, Ехекрате, не дрижачи і не

поблідши й не міняючися в обличчі, але як звичайно було в нього, уважно дивлячись на цього чоловіка, запитав: «Що ж ти думаєш про цей напиток? Чи можна зробити з нього воззільдяння чи ні?»

– Ми натираємо, – сказав той, – Сократе, як раз стільки, скільки, на нашу думку, потрібно для того, хто п'є.

– Розумію. Але молитву все ж можна і треба послати до богів, щоби перехід відціля туди відбувся щасливо? Отже, це те, про що я прошу: нехай би це збулося!

І сказавши це, він підніс кубок до уст і випив його радісно і спокійно. Із нас більшість і до того з трудом стримувались від сліз; але, побачивши, що він п'є й уже випив, тоді вже і в мене самого, як я не змагався, сльози прорвалися річкою, так що я повинен був закрити лице і плакав – за себе – не за нього, через те що мені довелося втратити такого друга! Критон устав ще до мене, бо й він не міг утримати сліз. А в Аполлодора, який ще раніше безперестанно плакав, вирвалися такі ридання й він плакав так нестримно, що розривав серце усім присутнім, окрім самого Сократа.

А цей сказав: «Що ви робите, дурні! Я навмисне відіслав жінок, щоб вони не робили мені такої сцени. Треба прощатися з тутешнім світом у побожному мовчанні: так мені відкрито. Отже, мовчіть і втримуйтеся!»

Ці слова так вплинули, що ми засоромилися й перестали плакати. Він же ходив сюди й туди, і коли йому, як він сказав, зробилися важкими ноги, ліг на спину, як йому радив чоловік. Одночасно його оглядав той, який подав йому отруту. Невдовзі він подивився на ноги й бедра Сократа. Відтак, придавивши сильно Сократові ногу, він запитав, чи Сократ це почуває. Сократ сказав: «Ні!» Після того він, посуваючи руку догори по стегнах і тілі, показував нам, що Сократ холоне і стигне. Він омацав його знов і сказав, що як це дійде до серця, буде кінець. Сократ, похолодівши вже знизу живота, відкинув плащ (бо він накрився з головою), і

сказав своє останнє слово: «Критоне, ми повинні принести Асклепієві в жертву півня. Отже, пожертвуйте, не забудьте». «Це буде зроблене, – відповів Критон. – Може, ти ще чого бажаєш?»

На це питання Сократ вже не відповів, скоро почалися корчі. Чоловік відкрив його обличчя: очі його застигли. Коли Критон це побачив, то закрити Сократові очі й уста.

Так, Ехекрате, вмер наш друг, людина, яка, ми можемо це сказати, з усіх сучасників, яких знаємо, була найліпшою й якої ніхто не перевищив у мудрості і справедливості.

β. Характеристика Сократа

23. Ксенофонт⁴⁰. *Memorabilia*. IV, 7. Відомо, що Сократ відверто розповідав своїм друзям про те, що думав. Але він пробував довести їх і до більшої самостійності у вчинках. Намагався, як ніхто інший, довідатися, яке знання мав кожен із його друзів. Оскільки він сам знав те, що має знати добра й шляхетна людина, він охоче передавав це іншим. Якщо ж у чомусь не мав досить знання, спрямовував людей до фахівців. Зокрема, він навчав тому, якою мірою справді освічена людина має бути знайома з цим питанням. Геометрією, казав він, треба займатись так довго, аби в разі потреби правильно виміряти кусник землі, його прийняти, передати або поділити, або ствердити правильність поділу. Але це легко вивчити, треба тільки раз уважно придивитися до одного обміру для того, щоб означити як розмір кусника, так і спосіб вимірювання. Студії вищої геометрії з її заплутаними фігурами засуджував: не бачив у ній цілі. Хоч сам він цим не займався, але вважав, що подібні студії відбирають все життя людини, стають їй на заваді в інших корисних студіях.

Сократ радив займатися також астрономією, але лише настільки, щоб мати змогу пізнати пору ночі, місяця й року, щоб вжити це при мандрівках суходолом чи морем, при ночній стражі та в інших заняттях, які відбуваються вночі,

місячно або річно. Однак цього можна легко навчитися від нічних мисливців, керманичів й інших, що мають із цим справу. Навпаки, поширювати студії астрономії так далеко, щоб знати зорі, планети і світила, що з'являються тільки тимчасово, і заповнювати час досліддами над їх віддаленням від землі, їх оборотом і його причинами він не радив, бо не бачив від цього ніякої користі. Хоча він знав і це, однак вважав, що й ці студії займають ціле життя й утримують від іншого корисного.

Взагалі, він остерігав від розумувань про те, як Бог збудував кожне з небесних з'явищ. Уважав неможливим для людини це пізнати, і гадав, що богам не до вподоби, якщо досліджують те, що вони самі не вважали потрібним відкрити. І завжди, думаючи про це, ми перебуваємо в небезпеці сказати якусь нісенітницю, як це і трапилося з Анаксагором, який, однак, дуже пишався тим, що пояснював божі діла. Він твердив, що сонце й огонь – одне і те саме, не думаючи про те, що людина може легко дивитись на вогонь, але не може глянути на сонце, що від сонця опалюється, а від вогню – ні, що рослини не могли би бути на землі без сонячного проміння, а зникають од вогню. Далі він твердив, що сонце є розпечений ув огні камінь, забуваючи, що камінь ув огні не світить і не тримається довго, тоді, як сонце безперервно світить і сяє.

Він радив займатись і рахівництвом, але й тут остерігав від безцільної широти. А що він уважав важливим, те досліджував зі своїми друзями та працював над цим.

Він настирливо радив своїм друзям піклуватись і про здоров'я. Вони повинні як можна більше вчитися у знавців, але також і самі весь час себе спостерігати: які страви, які напитки, яка праця їм іде на добре, і при яким ужитку вони почувають себе найліпше; хто так піклується про себе, той не знайде так легко лікаря, щоби ліпше знав, що потрібно для його здоров'я.

А коли хтось бажав корисної ради в речах, що виходять поза людську мудрість, тим він радив зайнятися наукою про прорицання; бо хто знає, яким чином боги дають людям знак про його справи, того ніколи не залишить божа порада.

24. *Ibidem.* IV, 8. 11. І хто його знав, який він був, як стремився до моральності, той ще й тепер безперестану тужить за ним, як за спасительною підпорою при піклуванні про моральність. Його побожність, що нічого не робила без згоди богів, його справедливість, що не дозволяла йому комусь хоч трошечки пошкодити, а побуджувала його робити якнайбільше для своїх друзів; його самовладання, що давало йому змогу не ставити приємного понад добре; його гострий розум, що унеможлиблював помилки між добром і злом і давав йому можливість самостійно до них ставитись; здібність передавати свої думки іншим і ясно визначати поняття, а також іспитовувати в цьому й інших, захоплювати чужинців і виводити їх на шлях моралі, краси й добра – всі ці властивості робили його, принаймні для мене, зразком найліпшої й найщасливішої людини.

А хто в цьому сумнівається, нехай порівняє його з кимось іншим, а тоді нехай судить!

25. Платон. *Convivium.* 212–216. Коли Сократ це сказав, всі його хвалили, тільки Аристофан хотів щось заперечити, бо Сократ у своїй промові натякав на нього; тут сильно застукотіло у двері дому, ніби ночні гульвіси, і було чути ніби гру на флейті. Агатон* мовив: «Хлопці, гляньте, хто це! І якщо хтось знайомий, то покличте його, якщо ні, скажіть, що ми вже не п'ємо, а полягали спати».

Трохи згодом почули під дверима голос Алкібіяда; він був напідпитку й репетував, питаючися, де Агатон, і наказуючи вести себе до нього. Його ввели під плече з флейтисткою та

* Агатон – молодий трагик, у домі якого друзі святкують успіх його трагедії, що дістала приз на конкурсі.

ще декого з його спутників. Він зупинився у дверях, уквітчаний густим вінком із плюща й фіялок і зі стьожками на голові, і сказав: «Вітаю вас, панове! Чи приймете до товариства того, хто багато п'є? Ми повинні піти, уквітчавши Агатона стьожками. Ми й прийшли для цього. Вчора я не міг прийти; а зараз я тут зі стьожками на голові, щоб увінчати з моєї голови голову наймудрішого й найкращого, бо я проголошую Агатона таким! Отже, чи ви будете глузувати з мене як із п'яного? А я, хоч ви й смієтесь, знаю все ж, що кажу правду. Але кажіть зараз, можу я ввійти або ні? Чи п'єте зі мною, чи ні?»

Усі вітали його і просили ввійти і возлягти. Й Агатон його кликав. Його ввели люди, й він, знявши стьожки, щоб вінчати Агатона, тримав їх перед собою, так що не побачив Сократа, але сів поруч із Агатonom між ним та Сократом; Сократ посунувся, щоб той міг сісти. Сівши ж, Алкібіяд обняв Агатона і обвинив його стьожками. Тоді Агатон сказав: «Розв'яжіть, хлопці, Алкібіядові сандалії, щоб він міг лягти, як третій». «Добре, – сказав Алкібіяд. – Але хто ж наш третій співбесідник?»

І обернувшись, побачив Сократа, – побачивши, підхопився й закричав: «О, Геракле! Що це? Сократе, ти тут! Щоб стежити за мною, ти знов ліг сюди, як і звичайно, ти несподівано з'являєшся там, де я тебе найменше чекаю; і для чого ти тут? І чому ти тут, а не коло Аристофана, або не коло когось іншого, що є й хоче бути комічним, але змудрувався так, що возлежить біля найкращого... Отже, Агатоне, дай мені зі стьожок щось назад, щоб я увінчав і його чудову голову, і щоб він не ганив мене, що я тебе прикрасив, а не увінчав його, що не як ти тільки вчора, але завжди перемагає всіх людей словами».

Зараз він взяв стьожок, обвинив ними Сократа й возліг.

– Слухай, – сказав Ериксімах, – ми вирішили ще перед тим, як ти прийшов, що кожен із нас навколо направо по черзі

скаже найкраще, що він може, про Ероса й буде його хвалити. Ми всі вже говорили. Тепер треба й тобі, що випив, але не говорив, говорити, і після цього дати Сократові завдання, яке хочеш, а цей дасть сусідові праворуч і так далі всі інші.

– Так, Ериксимахе, – мовив Алкібіяд, – добре сказано, але щоб п'яний ставив свої промови поруч із тверезими, це не було б справедливо. І ти, освічений, дав себе переконати всім тим, що говорив Сократ? І ти не знаєш, що все протилежне тому, що він говорить? А коли я в його присутності хвалитиму когось іншого, Бога або людей – ну, він мене уб'є!

– Не кощунствуй! – мовив Сократ.

– Правда, клянусь Посейдоном! – сказав Алкібіяд, – не сперечайся! Бо я б і не хвалив нікого іншого, коли ти тут.

– Але, як хочеш, роби й це, – сказав Ериксимах – хвали Сократа!

– Що ти кажеш? – одповів Алкібіяд, – ти думаєш, я це маю робити, Ериксимахе? Я повинен на нього напасти й помститися на ваших очах?

– Що ти хочеш робити? – сказав Сократ. – Хочеш мене хвалити на глум або щось іншого?

– Казати правду. Бережись у ній признатись!

– Але розуміється, – сказав Сократ, – я признаю правду й вимагатиму, щоб її говорили.

– Чого ж я кваплюсь? – сказав Алкібіяд. – Ти роби так: якщо я казатиму неправду, спини мене серед промови, як хочеш, і скажи, що я брешу – бо з наміром я не брехатиму. Але якщо я казатиму з пам'яті щось поплутане, то не дивуйся, бо в моїм стані нелегко характеризувати твій дивний характер належно та впорядковано.

Я, панове, спробую хвалити Сократа через порівняння. Він думатиме, може, що це глум, але, клянусь, порівняння буде правдою, а не глузуванням. І я, власне, тверджу, що Сократ найбільше подібний до тих сидячих силенів у майстернях, яких різьбляри роблять зі сопілкою та з флейтою в

руці, а як їх відчинити, то виявляється, що в середині – образи богів. І я кажу також, що він подібний до сатира Марсія. Що ти йому подібний постаттю, це, Сократе, й сам не будеш заперечувати, а що ти подібний йому і в іншому, про це слухай далі! Чи ж ти не гордий? Якщо це заперечуєш, я виставлю свідків. Чи ти не граєш на флейті? Значно ліпше, ніж Марсій! Бо той зачаровував людей силою своїх уст, інструментом, чарує та ще й тепер, якщо хтось грає на флейті на його зразок. Бо що грав Олімп, те я відношу на рахунок Марсія, який цьому навчив. І чи грає добрий флейтист або погана флейтистка, їх справа опановує й відкривається тому, хто вимагає божественного та священного, бо й сама вона священна. Ти ж вищий від нього тим, що без інструмента простими словами досягаєш того ж. Ні для кого з нас не є важливим, кажучи правду, коли ми слухаємо слова когось іншого, навіть і дуже доброго оратора. Коли хтось тебе слухає або чує твої слова від когось іншого, хоч би той, хто оповідає, був і незначний, і чи то чоловік, чи жінка, чи хлопець слухає, ми всі потрясені й переможені. Я, панове, зі свого боку, сказав би вам, і присягнув би, якби не здався від цього цілком п'яним, що я переніс сам від його промов та переноси ще й тепер. Коли я їх чую, моє серце б'ється сильніше, аніж у корибантів, що танцюють, і його слова витискають у мене сльози. Я бачу також, що й інші люди переживають теж саме. Навпаки, коли я слухав Перикла або інших добрих промовців, то вважав, що вони добре говорять; щось подібного я ніколи не переживав, і душа моя не була потрясена й засмучена, як у когось, хто був у рабстві. Але цей Марсій часто робив мені таке, що я гадав, що не можу більше жити такий, як я є. І ти не скажеш, Сократе, що це неправда. Та я знаю й тепер, якби я захотів відкрити мої вуха, то не витримав би, щоб не пережити те саме. Бо він примушує мене визнати, що мені багато бракує й що я нехтую собою, а займаюся справами Атен. Отже, силоміць

затуливши вуха, як від сирен, я пробую втекти, щоб не сидіти в нього, поки я стану старим. Це єдина людина, від якої я навчився того, чого ніхто й не підозріває в мені, а саме: що я перед кимось соромлюся; тільки перед ним я соромлюся. Мені ж ясно, що я не можу йому протирічити, ніби не треба робити того, що він радить; але коли я відхожу від цього, мене захоплює моя слава у людей. Отже, я біжу від нього й утікаю, і коли я його бачу, мені соромно в цьому признатися. І часто я б охоче бачив, що його вже немає серед людей; але якби це сталося, я знаю, що я був би ще смутніший; тимто я й не знаю, що мені робити з цією людиною. Через його гру на флейті я й інші терпіли це від цього сатира. Але слухайте, як він подібний до тих, із ким я його порівняв, і яка дивна його сила. Не милитеся – ніхто з вас його не знає. Але я хочу вам відкрити те, що почав. Ви ж бачите, що Сократ закоханий у прекрасне і завжди коло нього, і завжди ним захоплений. І знов же він ставиться так, ніби він усе заперечує й нічого не знає. Чи це не подібно до силена? Напевне. Бо це тільки його назверхня шкарлупа, як у порожнього в середині силена. Але ж у середині, мої друзі, якби його відкрити, що ви думаєте, скільки би було там розуму! Чи знаєте, що він зовсім не цікавиться, чи хтось гарний, чи ні, але цінить це так низько, що ніхто б не повірив; – ні тим, що хтось багатий, або має якісь якості, що до неба підносить натовп. Він усі ці блага вважає не цінними й нас самих вважає за ніщо, але не каже цього, а іронізує і грає ціле життя з людьми. А чи бачив хтось образи богів у його внутрішньому, коли він серйозний і відвертий, цього я не знаю. Я раз бачив їх, і мені вони здалися такими божественними й золотими, і досконало прекрасними, і чудесними, що мені здавалось, я маю усе зробити, чого б не вимагав Сократ.

Ibidem. 221–222. Є ще багато іншого й чудесного, за що можна хвалити Сократа. Хоча, з другого боку, можна сказати і про когось іншого те ж саме, але він не подібний ні

до кого з людей, ані з-поміж старих, ані з-поміж сучасників, і це заслуговує найбільшого здивування. Бо який був Ахілл, але з ним можна було порівняти Брасида й інших, а з Периклом – Нестора та Атенора, і так інших. І подібним чином можна й для всіх інших знайти порівняння. До цієї ж людини з її загадковістю і до її слів не легко знайти подібну людину серед старих або серед сучасників, якщо тільки його, як я це зробив, порівнювати не з людиною, а зі силенами або зі сатирами – його і його слова. Я забув про це сказати раніше, що і його слова цілком подібні до тих силенів, що розкриваються! Якщо хтось хоче послухати промов Сократа, то вони здадуться йому спочатку кумедними, такими словами й виразами вони покриті зверху, ніби шкірою бутного сатира. Він говорить про в'ючних ослів, про ковалів і шевців, і гарбарів, і ніби завжди говорить все те саме однаковими словами, так що кожна неосвічена й неглибока людина повинна його висміяти. Якщо ж хтось бачить його слова відкритими і проникає в них, то він спершу виявить, що тільки ці слова криють в собі розум, а потім, що вони цілком божественні й заховують образи шляхетности, і що в них є усе те, чого треба шукати тому, хто хоче бути прекрасним та добрим. Це те, панове, що я кажу в похвалу Сократові, але й те, що я ганю, бо я примішав і це, і показав, із якою погордою він поставився до мене. Правда, не до мене одного, але й до інших.

Це я кажу і для тебе, Агатоне, щоб тебе не піддурив він, і щоб ти, пізнавши наші страждання, остерігався, а не, як за прислів'ям, став, як дитина, мудрим від нещастя.

γ – Метода Сократа

26. Платон. *Theaetetus*. 148e–151c. Теетет: Але повір мені, Сократе! Я часто вже робив спробу прийти до ясности в цій справі, коли довідався про ті питання, що ти ставиш. Але я не вважаю ані себе досить здібним, щоб дати вичерпну відповідь, ані не чув від інших відповіді, щоби задовольняла

твоїм вимогам. Із другого боку, я не можу позбавитися бажання відповіді.

Сократ: Ти маєш родові болі, любий Теетете, бо ти не порожній, а вагітний.

– Цього я не знаю, дорогий Сократе, я просто кажу, що зі мною робиться.

– Так ти, дурню, і не чув, що я – син достойної й почесної бабки Фанарети?

– Так, це я чував.

– А чи чув ти, що я займаюсь тим самим ділом?

– Ніколи!

– Це цілковита правда. Але не розповсюджуй цих чуток серед інших, бо це моє вміння залишилось таємним. Світ про це не знає, і тому люди про мене цього й не розповідають, але про те, що я повний усяких чудес і тому закохую в себе людей. Чув ти це також?

– Так.

– Сказати тобі причину?

– Обов'язково.

– Пригадай собі, у чому все діло повитух; тоді ти легко зрозумієш, чого я хочу. Ти ж знаєш, що жодна жінка, яка ще може бути вагітною й родити, не стає повитухою, а тільки така, що вже не може родити?

– Розуміється.

– У цьому винна, кажуть, Артеміда, що, сама незамужня, стала добродійкою акушерства. Цілком безплідним вона заборонила бабувати з огляду на слабкість людської природи, що нездібна вивчити якесь вміння, якщо бракує власного досвіду. Навпаки, вона доручила це вміння неплідним через їх вік – вшанування стану, що подібний до її власного.

– Це ймовірно.

– А не є також ймовірним і конечним, що повитухи ліпше розпізнають ознаки вагітності, аніж хтось інший?

– Розуміється.

— І чи не можуть повитухи якимись ліками і чаруванням викликувати болі й на бажання їх зменшувати й уможливлювати тяжкі роди й, коли плід ще не вповні розвинений, викликати передчасні роди?

— Це так.

— А чи ти не помітив у них, що вони найліпші свахи, бо вони вміють безпомилково пізнавати, яка жінка має бути з'єднана з яким чоловіком, щоб родити найліпших дітей?

— Про це я нічого не знаю.

— Але вір мені, вони певніше себе почувають в цьому, ніж у відрізання пуповини. Згадай: чи це, на твою думку, не є теж саме вміння, до якого, з одного боку, належить ростити плоди землі; їх збирати, а з другого, знати той га-тунок ґрунту, що для кожного росту і здобування плодів є найліпший, або це різні вміння?

— Це одне й те ж саме вміння.

— А в жінок, на твою думку, інший має розумітися на останньому, а інший на першому?

— Це мало ймовірно.

— Розуміється. Але, у силу підозріння в сводництві, себто протизаконнім і неправильним з'єднуванні жінок і чоловіків, повитухи як чесні жінки уникають і сватання. При цій їх діяльності легко може здатися, що вони винні в вищезгаданому, проте дійсні повитухи і є найліпші свахи.

— Здається.

— Такий широкий простір діяльності повитух. Але він менший за мій. Жінки народжують іноді не тільки дітей, але й уродів, але це нелегко розпізнати. Бо якби це було легко, то найліпше й найважливіше завдання повитухи було б відрізнути дійсне від недійсного. Як ти думаєш?

— Розуміється.

— Моє вміння бабувати є в іншому подібним до їхнього; різниця та, що моє вміння допомагає родити чоловікам, а не жінкам, і що увага звертається на родові болі чоловічих душ,

а не їх тіл. А найважливіша частина мого вміння є здібність дослідити всіма способами, чи дух юнака родить тільки видимість або брехню, чи щось дійсне й правдиве. Бо в цім пункті я цілком подібний до повитухи: я сам безплідний щодо правди, і цілком правильний закид, що його уже мені багато робили, а саме: що я, правда, питаю інших, але сам не даю ніякої відповіді, бо не маю ніякої мудрости. А причина цьому така: повивати змушує мене Бог, але родити самому – цього він мені не дав. Тому я й позбавлений усякої мудрости, і не можу вказати на щось, що було б плодом моєї душі. Але ті, що водяться зі мною, спочатку, здається, зовсім нічого не знають, але всі, кого сподобить Бог, роблять, згідно зі свідочтвом їх самих і інших, протягом наших зносин дивні успіхи, й, очевидно, без того, щоб чомусь навчилися від мене. Навпаки, вони знайшли в собі самих багато прекрасного й тепер це посідають. А народження цього є ділом Бога й моїм. Це виявляється ось у чому: вже багато таких, що цього не помітили й уважали себе самих за причину, а на мене дивились із презирством, відмовляючись або з власного бажання, або підмовлені іншими від зносин зі мною. Наслідком цього було те, що вони не тільки (а це вина злого товариства) родили, як уродів, те, що залишалося в їх душі, але й те, що щасливо було народжене завдяки моєму вмінню, занепадало за браком опіки, бо вони дурисвітство і видимість цінили понад правду; і, нарешті, виявлялось для них самих і для інших, що вони нічого не знають. Одним із таких був Аристид, син Лісимаха, і багато інших. Із деким із них, коли вони знов з'являються до мене з проханням відновити зносини з ними, мій демон забороняє мені водитися, з іншими – дозволяє, і ті роблять даліші успіхи. Але ті, що зі мною знаються, ще ось у чому спостерігають щось подібне: як і рожениці, вони страждають від родових болей і мучаться день і ніч муками сумніву більше, аніж мучаться ті. А цей біль може моє вміння пробудити й заспокоїти. Отака тут схожість.

А щодо інших, що здаються мені не вагітними й що я їм, на мою думку, не можу допомогти, я стаю добрим сватом і вмю, хоч би мене й не просили, дуже добре підшука-ти того, зносини з ким можуть бути для нього корисними. Багатьох із них я привів до Продика, багатьох до інших мудрих й божественних людей.

Це я тобі, дорогий, тому розповів так докладно, що я підозріваю, що ти, як це ти й сам думаєш, вагітний думка-ми й маєш родові болі. Отже, звернись до мене, як до сина повитухи, що й сам розуміється на акушерстві, й оповідай добровільно й по змозі на мої питання. І коли я, зробивши спробу над тим, що ти приведеш на світ, те або інше ви-знаю за видимість, а не за дійсне, й тому без зайвого кло-поту усуну або ж відкину, то не злостися на мене, як жінка, що, родячи вперше, незадоволена народженим. Бо я вже в багатьох, мій любий, помітив справжню злість проти мене: коли я звільняю їх від якоїсь дурниці, вони йдуть проти мене, як кусливі пси, і не вірять, що я це роблю тільки тому, що добре ставлюся до них. Бо вони не звертають уваги на те, що ніякий бог не ставиться недобре до людей, а я роблю своє діло не зі злости, а тому, що мені недозволено допуска-ти неправду й губити правду. (Порівняй до цього уривка Ксенофонт. *Convivium*. IV, 19).

27. *Ibidem*. 184b. Сократ: Ми мусимо зробити спробу до-помогти нашим повивальним вмінням Теететові розродити-ся тим знанням, яким він вагітний.

28. Платон. *Phaedrus*. 265d–266a. Сократ: Але тут ви-падково з моїх промов використані два способи, і було б добре, якби хто спробував мистецьки схопити їх значення.

Федр: А що це за способи?

– Охопливим зором зв'язати в єдність те, що розсіяно, щоб тим зробити свій предмет ясним при допомозі означен-ня (*ορίζομενος*)... І в нас, наприклад, тільки що було вста-новлення поняття любови, однаково – чи це було зроблено

добре чи зле. У кожнім разі, мова дістала ясність і була без суперечностей у своєму бізі.

– А який другий спосіб, що ти про нього говорив, Сократе?

– Що й, навпаки, є можливим, розкладаючи ціле на підрядні гатунки, розрізати ціле на окремі члени, згідно з природою, не роблячи спроби розбивати члени, як це робить поганий куховар. А так як раніше в обох промовах ми знайшли вище поняття екстатичного стану душі (*τὸ ἄφρον τῆς διανοίας, ἡ παρανοία, ἡ μανία*), а потім, подібно до того, як тіло поділяється на дві половини з однаковими частинами – на ліву й праву половини, так і обидві промови, що прийняли поняття екстазу в нас, яко єдине поділяються: одна з промов, що далі розклала ліву половину, не зупинилась, поки не відшукала в ній лівобічну, т. зв. любов, яку й ганила по заслугі; а друга промова, що привела нас до частин правої половини екстазу, знайшла й показала нам щось, що теж звалось любов'ю, але божественною любов'ю, яку вона й вихваляла, як джерело великих благ для нас.

29. Аристотель. *Metaphysica*. I, 6. 987b. Сократ займався моральними питаннями й залишав на боці всю природу, а тут, у етиці, шукав загального й перший звернув увагу на означення (*ὁ ὀρισμός*).

30. *Ibidem*. XIII, 4. 1078b. Отже, Сократ вивчав моральні чесноти й шукав уперше, як їх загально означити, бо з фізиків тільки Демокрит трохи займався означеннями – напр., тепла й холоду, а пітагорейці ще до нього означили небагато дечого, поняття чого вони зводили до чисел, наприклад, що є «відповідний час», чи «справедливе», чи «шлюб». Стосовно цього Сократ правильно питав, що таке є (*τὸ τί ἔστι*) річ. Він шукав можливості робити висновки, а основою висновків є «що таке». Бо тоді ще не було діалектики.

Дві речі можна з повним правом приписати Сократові: індуктивні докази (*οἱ ἐπακτικά λόγοι*) та означення загального (*τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου*), що обидва відносяться до основоначал

знання. Але Сократ не робив ані загальне, ані означення відірваними, як прибічники ідей.

31. *Ibidem.* XIII, 9. 1086b. (про походження теорії ідей). До цього побудив Сократ своїми означеннями, бо він не відділяв загальне від окремих речей, і мав рацію, коли не розділяв їх.

32. Аристотель. *Ethica Nicomachea.* IV, 13. 1127b. Іронічні люди, що умалюють себе в розмовах..., вони найохочіше заперечують те, що робить їм занадто високу честь, як звичайно робив і Сократ.

δ . Приклади Сократової методи

33. Ксенофонт. *Memorabilia.* IV, 6. Сократ вважав, що той, хто має правильне означення речі, той може з'ясувати це й іншим, а той, хто не має означення речі, не дивно, що він обманює себе й інших. Тому Сократ ніколи не припиняв досліджувати зі своїми друзями означення речей. Було б забагато наводити всі означення, винайдені при цьому, але я хочу розповісти принаймні стільки, щоб зрозуміти характер його досліджень.

Сократ так приблизно обговорював поняття побожності.

– Що таке, Евтидеме, побожність?

– Найліпше, клянусь Богом.

– А чи можеш ти мені сказати, хто є побожною людиною?

– Я думаю, той, хто шанує богів.

– А чи можна шанувати богів, як бажаєш?

– Ні! Є закони, що ними треба керуватися.

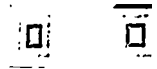
– Отже, хто знає ці закони, той знає також, як треба шанувати богів?

– Мені здається.

– І хто це знає, той думає, напевно, що богів не можна шанувати якимось іншим способом, аніж тим, що він знає?

– Без сумніву.

– Отже, чи шанують богів, коли роблять це інакше, ніж думають про правильність цього?

– Ніяк ні! Цілком ні!

– Отже, хто знає, що є законом щодо до богів, той буде їх шанувати законним способом?

– Певно.

– А коли хто шанує богів законним способом, чи той шанує їх, як треба?

– Розуміється.

– І хто шанує богів, як треба, той і побожний?

– Певно.

– Отже, ми означимо «побожного» правдиво, якщо скажемо: побожний той, хто поводить себе законно щодо богів?

– Здається.

– А з людьми, – продовжив Сократ, – можна поводитися так, як хочемо?

– Ні, – відповів Евтидем, – і тут тільки тоді перебуваємо у згоді зі законами, коли знаємо, що зазначають закони про взаємні відносини людей.

– І чи не правда, що той, хто поводить себе з людьми згідно з цими законами, той поводить себе так, як треба?

– Розуміється.

– А хто поводить себе, як треба, той поводить себе добре?

– Без сумніву.

– А хто добре поводить себе з людьми, тому буде добре і в житті?

– Ймовірно.

– А чинить справедливо той, хто підлягає законам?

– Так!

– А що зветься справедливим, ти знаєш?

– Так, те, що приписують закони.

– Отже, той, хто робить те, що приписують закони, той робить справедливе й те, що треба?

– Розуміється.

– А можна підлягати законам, не знаючи, що вони приписують?

– Ні.

– І якщо знати, що треба, то чи можна думати, що тоді цього не робиться?

– Я не думаю.

– А знаєш ти людей, що роблять щось іншого, аніж їм здається потрібним?

– Ні.

– Отже, хто знає, що є закон для людей, той і робить справедливе?

– Певно.

– А хто робить справедливе, той справедливий?

– А хто ж інший?

– Отже, чи не найліпше так означити справедливість: справедливий той, хто знає, що законне для людей?

– Здається, що так.

– А як ми можемо означити мудрість? Чи хтось мудрий тільки в тому, що він знає, чи й у тому, чого не знає?

– Розуміється, лише в тому, що знає.

– Отже знання робить мудрим?

– А що ж інше, як не знання?

– А може мудрість бути щось інше, ніж те, що робить мудрим?

– Не думаю.

– Отже, знання є мудрість?

– Здається.

– А чи можливо, щоб людина все знала?

– О ні, людина не знає й найменшої частини всього.

– Отже, не може бути людини мудрої в усьому?

– На мою думку, ні.

– Отже, кожен мудрий тільки в тому, що він знає?

– Я так думаю.

– Отже, означимо подібним способом також добре. Чи одне й те саме для всіх корисне?

– Ні.

– Чи не буває навіть те, що є в певнім відношенні добре, в іншому – шкідливе?

– Так.

– Чи думаєш ти, що добре – щось інше, аніж корисне?

– Навряд.

– Отже, добре корисне з огляду на те, для чого воно корисне?

– Здається, так.

– А чи не маємо ми подібним способом означити й прекрасне? Або ти можеш назвати мені прекрасне – тіло, посуд чи щось інше, що було б прекрасним в усіх відношеннях?

– Нічого такого я не знаю.

– Отже, щоб річ була прекрасною, її треба вживати для того, для чого вона вживається?

– Це так.

– А чи є взагалі щось прекрасне в іншому відношенні, аніж у своєму вжитку?

– Ні!

– Отже, те, що можна вжити, прекрасне в відношенні до свого вжитку?

– Здається мені.

– Вважаєш ти й сміливість прекрасною?

– Ще й дуже гарною.

– Отже, сміливість добра не в дрібницях?

– Напевне, ні.

– Отже, чи той сміливий, хто не боїться, бо не знає небезпеки?

– Ні! Бо тоді був би сміливим і який-небудь боягуз, і божевільний.

– А хто боїться там, де немає ніякої небезпеки?

– Це ще менш сміливий!

– Отже, сміливий той, хто в нужді і небезпеці добрий, а той, хто в тих самих обставинах злий – той боязкий?

– Я так думаю.

– А хто ж є добрим у такому стані, як не той, хто вміє правильно поводитися в ньому?

– Ні, тільки цей.

– А злим, хто зле поводитьсь?

– А хто ж інший?

– А кожен поводитьсь, як мусить?

– Розуміється, не інакше.

– А хто не вміє добре поводитися, чи той знає, як він мусить поводитись?

– Ні.

– Отже, хто знає, той і може?

– Тільки такий.

– А хто не помиляється, той поводитьсь в таких випадках зле?

– Я не думаю.

– Отже, хто зле поводитьсь, той помиляється?

– Природно.

– Отже, сміливий той, хто в нужді й небезпеці вміє правильно поводитись, а боязкий, хто не знає до цього вірного шляху?

– Це так.

34. *Ibidem.* IV, 2.1–8. Гарний Евтидем зібрав багато творів славетних поетів і софістів, і здалося йому, що вже через це він мудріший від своїх товаришів.

Сократ запитав: Чи правда, дорогий Евтидеме, що ти, як я чув, зібрав стільки творів людей, що їх уважають мудрими?

– Це так, Сократе, і я збираю ще, поки не зберу стільки, скільки можна.

– А яку ж ціль ти переслідуюєш при збиранні цих творів?

Евтидем мовчав і роздумував, що б відповісти, а Сократ запитав далі:

– Ти ж не хочеш бути лікарем, бо є ж багато творів і лікарських?

– Ні, ні, не лікарем!

– Або архітектором, бо й той повинен багато прочитати?

– Ні, теж ні!

– Або добрим геометром, як Теодор?

І це він відкинув, а Сократ питав далі:

– Також і не рапсодом, бо ти ж, певно, маєш і всі твори Гомера?

– Ні, це, напевне, ні, бо хоч рапсоди й мають в голові всі вірші, але в іншому зовсім дурні люди.

– Ну, залишається ще тобі стреміти до того, що робить людину здібною бути державним діячем, управителем і паном і дає їй можливість бути корисною собі й іншим.

– Так, до цього я і стремлю з усіх сил.

– Ти стремиш до прекрасної досконалости й до великого вміння: воно належиться царям і зветься царським. Але чи думав ти, чи можна в цьому зробити щось значного, не будучи справедливим?

– Про це я думав, розуміється, без справедливости не можна бути навіть добрим громадянином!

– А як же ти? Чи ти вже її придбав?

– Я думаю, що я ні від кого не нижчий у справедливості.

– А чи не має у справедливих чогось спеціального, як от у теслярів?

– Напевне.

– А чи не можуть вони й пояснювати свою спеціальність, як теслярі?

– Чи не хочеш ти сказати, що я не міг би вказати виявів справедливости? Я назову тобі навіть і вияви несправедливости, бо ці можна щоденно чути й бачити.

– Тоді, давай, з одного боку поставимо С, з другого Н, і будемо записувати під С все, що буде здаватися нам виявами справедливости, під Н, навпаки, виявами несправедливости.

– Отже, роби так; це треба зробити.

Сократ написав ці літери і продовжував так: Між людьми трапляється брехня, на який бік ми повинні її записати?

– Без сумніву, під несправедливістю.

- І обман трапляється. Куди його поставити?
- Розуміється, під несправедливістю.
- А крадіжку?
- Також.
- А те, що люди продають одні одних, як рабів?
- Також і це.
- Отже, під справедливість не попаде нічого з цього всього, Евтидеме?
- Це було б зле.
- А коли полководець мешканців ворожого міста, що вчинили нам кривду, продає, як рабів, маємо й це назвати несправедливим?
- Ні в яким разі!
- Чи не повинні ми, навпаки, назвати це справедливим?
- Певно.
- А якщо він обманює ворога на війні?
- І це справедливо.
- А якщо він відбирає в нього його майно силою й хитрістю, чи не чинить він і тоді справедливого?
- Так. Але я спочатку зрозумів тебе так, що всі ці питання ти ставив лише стосовно друзів.
- Отже, – продовжив Сократ, – ми мусимо все, що поставили під несправедливість, поставити також і під справедливість?
- Так, здається.
- Чи не повинні ми, нарешті, зробити дальше розрізнення і сказати, що всі ці вчинки справедливі в відношенні до ворога й несправедливі до друга, навпаки, у відношенні до цього треба бути якомога більш правдивим?
- Цілком згоджуюся.
- Добре, але якщо полководець помітить, що його війська підупали на душі, і через це бреше їм, що йде вже допомога, і підносить їх дух цією брехнею, – куди ми повинні поставити такий обман?
- Напевне, під справедливість.

– Або як хто має хвору дитину, що не хоче зажити ліків, і він дає їй ліки в їжі й таким обманом робить її здоровою, на який бік належить він?

– На той самий.

– Далі. Твій приятель у розпачі, і ти маєш небезпідставний страх, що він може собі щось заподіяти, і відбираєш у нього силою або хитрощами його меч або інше знаряддя, – на який бік належить це?

– Напевне, до справедливості.

– Отже, ти дотримуєшся погляду, що й до друзів не треба бути завжди правдивим?

– Я мушу згодитися, що не в усьому, і я забираю, якщо це можна, назад те, що сказав.

– Це можна скоріше, ніж ставити щось не на той бік.

35. Платон. *Gorgias*. 460bc. Сократ: Хто вивчив архітектуру, той є архітектором, чи ж не так?

Горгій: Так.

– А хто вивчив музику, є спеціалістом у музиці?

– Так.

– А хто вивчив медицину – медиком? І це правило справедливе й для інших фахів: у кожному фаху той, хто вивчив цей фах, є тим, що робить із нього знання цього?

– Розуміється.

– А за цим правилом, хіба й той, хто вивчив право, не є справедливий?

– Очевидно.

– А справедливий робить справедливе?

– Так.

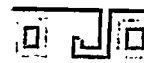
36. Ксенофонт. *Memorabilia*. I, 1. 16. Серед божевільних, – казав Сократ, – є такі, що не бояться навіть найстрашнішого, й є такі, яким вже й найдрібніше наганяє страху. Одні не вбачають ніякого порушення своєї чести в тому, що відверто перед народом роблять і говорять усе можливе, інші ж стидуються просто з'явитись між людьми. Одні не знають ніякого

страху перед святинею, віттарем або чимось подібним, що присвячено богам, а інші моляться навіть камінню, дереву і тваринам. Також, здається, подібно й з тими, що думають про природу світу, бо одним із них усе, що є, з'являється єдиним, а іншим, навпаки, безмежним щодо числа; одні твердять, що все перебуває в невинному русі, інші – що взагалі ніколи ніщо не рухається; одним, що все завжди постає й гине, іншим – що ніщо ніколи не поставало й не гинуло.

37. Платон. *Hippias major* (у скороченні). Сократ: Дай мені відповідь наразі тільки на коротке питання. Недавно хтось справив мені великі труднощі, коли я в одній розмові дещо ганив як погане, а інше вихваляв як прекрасне. Він запитав мене досить презирливо: «Відкіля в тебе, Сократе, це знання про красу й незугарність речей? Чи можеш ти мені насамперед сказати, що, власне, прекрасне?» Тоді я через моє незнання опинився в важкому стані й не мав змоги дати йому належну відповідь. Відійшовши по закінченню розмови, я сердився на себе самого й поклявся, як тільки зустрінусь із кимось із вас, мудрих людей, довідатися про цю справу, а тоді – научений та підготований – знову відшукаю мого співбесідника, щоб винагородити себе за свою поразку в словесній боротьбі. Отже, розкажи мені ґрунтовно про власне ество прекрасного й дай мені серйозні й точні відповіді на декілька питань, аби я знову не пошився в дурні й не став смішним. Ти ж добре знаєш це питання й з тої повноти, що ти охоплюєш своїм знанням, це ж тільки дрібна частка.

Гіппій: Дійсно, тільки дрібна частинка й, відверто кажучи, досить незначна.

Сократ: Отже, добре. Якщо ти зі мною згодився, то я хочу тебе поставити якомога точніше на місце мого співбесідника і ставити тобі запитання... Він сказав би: «Мій елідський чужинче, чи справедливі є справедливими не через справедливість?» Отже, відповідай, Гіппіе, нібито він, і справді, питав тебе.

Я б відповів: Так, через справедливість.

– Отже, справедливість є щось?

– Без сумніву.

– Не правда ж, що і мудрі є мудрими через мудрість, і добрі – добрими через добро?

– Розуміється.

– Коли ж вони є такими через мудрість і через добро, то ці останні є чимось? Бо припустити протилежне неможливо.

– Дійсно, вони є чимось.

– А чи не є, отже, і прекрасне прекрасним через красу?

– Так, через красу.

– Отже, через щось, що є?

– Так, через щось, що є. Якби було можливе інше.

– А скажи, чужинче, – сказав би він, – що ж таке ця краса?

– Хто так питає, мій Сократе, той хоче, певно, знати, що є прекрасним.

– Ні, не це, мені здається. А що таке краса, мій Гіппіе?

– Що ж за різниця між обидвома питаннями?

– Ти не бачиш ніякої різниці?

– Ні, бо нема ніякої.

– Ну, ти повинен це ліпше знати. Але, мій любий, доследи це питання. Бо він не питає, що є прекрасним, а що є краса.

– Розумію, мій дорогий, і відповім на його питання, що є краса, а саме так, що не боятимуся ніякого заперечення. Занотуй собі, Сократе, прекрасна дівчина є дійсна краса...

Сократ: Добре, нехай так. Але, мій Гіппіе, я хочу ще раз розміркувати над тим, що ти думаєш. Той запитає мене так: Добре, Сократе, відповідай: що є краса сама, що повинна бути також умовою того, що все те, що ти звеш прекрасним, справді прекрасне? На це я відповім: Якщо прекрасна дівчина є краса. Це умова, при якій все це прекрасне.

– І ти думаєш, що він насмілиться зробити спробу тебе спростувати й показати, що те, що ти назвав, не є прекрасне? Або, що як він це спробує, він не зробить себе смішним.

– Що він це спробує, мій дорогий, це я знаю напевне. А чи зробить він себе смішним, це виявиться зі самої справи. А що він відповість, це я хочу тобі сказати.

– Так скажи!

– Який ти дурний, Сократе, – скаже він. – Чи не є і прекрасна кобила чимось прекрасним, і чи не вихвалив її і Бог у прореченні оракула? – Що ж ми будемо на це відповідати, мій Гіппіе? Чи не правда, ми мусимо визнати, що й кобила, розуміється, гарна кобила є краса? Бо як ми можемо насмілитися заперечувати, що прекрасне є прекрасне?

– Твоя правда, Сократе, бо й Бог своїм словом підтвердив правдивість цього. У нас є надзвичайно гарні кобили.

– Добре, – скаже він. – Але як? Не є й гарна ліра краса? Повинні ми й це признати, Гіппіе?

– Так.

– Але на це той, напевне, – цьому порукою його характер, який я добре знаю, – відповідь: Як же, дорогий? А не є й гарний горщик краса?

– О Сократе, що це, нарешті, за людина! Що це за невихований добродій, що не стидається вставляти в серйозну справу подібні вирази!

– Він такий, мій Гіппіе: не представник духа, а проста людина з народу, що хоче тільки правди. Але він повинен дістати відповідь, і я зараз виступлю з моєю думкою: якщо горщик зроблений мистецьки добрим гончарем, рівно й добре випалений, подібно до дворучних горщиків, що вміщують шість мір, і бездоганної краси – якщо це такий горщик, то треба визнати, що він прекрасний. Як ми можемо щось прекрасне не визнати прекрасним?

– Цього ні при яких умовах не треба робити!

– Отже, скаже він, і гарний горщик є краса. Відповідай!

– Що ж, Сократе, це може бути. Прекрасний і цей посуд, якщо він гарно зроблений, але в порівнянні до кобили, і до дівчини, й інших прекрасних речей, він не може претендувати, щоб його вважали прекрасним.

– Добре. Я розумію, Гіппіє, на те, що він питає, треба відповісти: О чоловіче, ти не знаєш меткого слова Геракліта, що найгарніша мавпа погана в порівнянні з людиною, а найкращий горщик негарний у порівнянні з дівчиною, як каже мудрий Гіппій. Чи не так, мій Гіппіє?

– Твоя відповідь, Сократе, цілком влучив.

– Так слухай! На це він, я можу поручитися, скаже: Як це? Коли ж дівчат порівняти з богами, то чи не буде так само, як при порівнянні горщика з дівчиною? Чи не станеться так, що найкраща дівчина негарна? Та чи не казав і Геракліт, на якого ти посилаєшся, того ж самого: найрозумніша людина в порівнянні з Богом щодо розуму, краси та інших якостей є малою? Отже, чи побажаємо ми визнати, Гіппіє, що найгарніша дівчина в порівнянні до богів негарна?

– Хто ж міг би це заперечувати, Сократе?

– Коли ж ми це визнаємо, він засміється і скаже: А чи не пригадуєш ти, Сократе, про що тебе питали? – Розуміється, – відповім я, – про єство прекрасного. – І отже, коли тебе запитали про прекрасне, ти, – відповідь він, – говориш про те, що, за твоїм власним твердженням, рівно ж негарне, як і прекрасне? – Здається, – скажу я. – Або що, друже, порадиш ти мені відповісти?

– Я? Нічого іншого, як це. І він, очевидно, має рацію у своїому твердженні, що людський рід негарний порівняно з богами.

– А що якби, – відповідь він, – моє питання до тебе з самого початку було таке: Що прекрасне й негарне рівночасно, і якби ти мені на це дав оцю саму твою відповідь, то хіба вона була б неправильна? Але саму красу, через яку все інше дістає свою оздобу й з'являється прекрасним, оскільки ця ознака йому приступна – чи думаєш ти й тепер, що це є дівчина, або кобила, або ліра?..

Сократ: Взагалі мої розмови з ним, Гіппіє, мають такий характер. Але іноді він, ніби співчуваючи моїм невиспальним знанням і освіті, дає певну вказівку, питаючи, чи

не здається мені, що краса або те, що він саме досліджує, є того або іншого певного роду?

Гіппій: Що ти маєш на увазі, Сократе?

– Я поясню тобі. – О чудесний Сократе, – каже він, – до-сить давати подібні відповіді. Вони занадто прості й їх легко з'ясувати. Навпаки, розсліди, чи не є прекрасним щось подібне до того, що ми зачепили в одній нашій відповіді, коли казали, що золото є гарним для всього того, до чого воно пасує, і навпаки, негарне там, де воно не пасує, а та-кож і все інше, що відноситься до цього. Отже те, що пасує, а також його природу, треба дослідити, чи не є воно кра-сою? Я звичайно згоджуюся з ним при таких питаннях, бо не знаю, що відповісти. Що ж ти думаєш про це? Здається тобі, що краса – те, що пасує?

– Безумовно, Сократе!

– Але розглянемо питання, щоб охоронити себе від по-милок.

– Так, ми мусимо добре придивитися.

– Так дивись! Означимо те, що пасує, як те, через при-сутність чого речі здаються прекрасними або є прекрасни-ми, або ні одне з обох?

– На мою думку, це.

– Ну, що ж із двох.

– Те, що викликає, що річ здається кращою, як, ось той, хто вдягне вбрання й узуття, що йому пасують, здається кращим, хоч би й був негарним.

– Отже, коли те, що пасує, викликає таке, що він здається кращим, аніж те, що пасує, є все ж свого роду обман щодо прекрасного; отже, не те, що ми шукаємо, Гіппіє. Отже, те, що пасує, на твою думку, змушує речі здаватися кращими, аніж вони є, але не з'являтися такими, якими вони є. Але ж нам треба, як було сказано, знайти умову того, що речі є кращими, однаково, чи здаватимуться вони такими, чи ні. Це те, чого шукаємо, коли шукаємо краси.

– Але те, що пасує, Сократе, своєю присутністю робить як те, що вони є прекрасними, так і те, що вони здаються такими.

– Отже, що є прекрасне, те конче має і здаватись таким, коли з ним зв'язано те, що викликає, що речі здаються прекрасними?

– Безумовно.

– Так ми визнаємо, Гіппіє, що все закономірне й усі стремління, що, дійсно, є прекрасним, також і вважаються прекрасними й усім завжди такими здаються? Або, навпаки, визнати, що в цій сфері панує незнання і ні про що інше немає суперечок, як саме про це, як в особистих зносинах, так і в житті держави?

– Так, Сократе, останнє вірне.

– А це було б не так, якби з дійсним буттям зв'язане було би й те, що здається. А це було б, якби, як ти думаєш, те, що пасує, було прекрасним і викликало б, що речі не тільки є, але й здаються прекрасними. Отже, те, що пасує, якщо воно є причиною дійсної краси, є, справді, та краса, якої ми шукаємо, але не те, що є причиною того, що щось здається прекрасним. А якщо те, що пасує, є причиною того, що щось здається прекрасним, то воно не та краса, якої ми шукаємо. Бо вона є причиною, що речі, дійсно, прекрасні. А одне й те саме не може бути причиною як того, що речі здаються прекрасними, так і того, що вони є такими; і це вірно не тільки щодо їх краси, але й щодо кожної іншої їх властивості. Отже, виберемо: чи є те, що пасує, тим, що є причиною того, що речі здаються прекрасними, або що вони є прекрасними?

– Того, що здаються, думаю я, Сократе!

– Яка шкода, Гіппіє! Так для нас гине пізнання ества краси; бо те, що пасує, як виявилось, є щось цілком відмінним од краси.

– Так, клянусь Зевсом, Сократе, – і для мене цілком несподівано...

– Або що можна вжити для здобуття чогось доброго – те, а ніщо інше, й є краса?

– Згода.

– Але це, очевидно, корисне? Чи ні?

– Розуміється.

– У цім розумінні є прекрасними прекрасні тіла й прекрасні приписи законів, і мудрість, і все, згадуване раніше?

– Очевидно.

– А корисне здається нам красою, Гіппіе?

– Безумовно, Сократе.

– Але корисне те, що веде до доброго?

– Це так.

– А те, що до чогось веде, є не що інше, як його причина, чи не правда?

– Так.

– Отже, краса – причина добра?

– Це так.

– Але причина й те, чого причина воно є, – різні речі, Гіппіе! Бо причина не є причина причини. Уясни це собі таким чином: причина є те, що до чогось призводить.

– Так.

– Але тим, що до чогось призводить, викликається те, що постає, а не те, що до чогось призводить?

– Це так.

– Але те, що постає, є щось інше, ніж те, що до чогось приводить?

– Так.

– Отже, причина не є причина причини, але того, що з неї постає?

– Так.

– Отже, якщо краса – причина добра, то значить, добро завдячує своє буття красі. І як здається, ми дбаємо про пізнання і про інше прекрасне з тієї основи, що те, що вони причинюють, варто зусиль, і з результатів наших досліджень здається, що краса є ніби батько доброго?

– Розуміється. Що ти кажеш, Сократе, є правдиве і прекрасне.

– І чи не є правдою, якщо я скажу, що ні батько не є сином, ані син не є батьком?

– Цілком правильно.

– А ні причина не є те, що з неї постає, так і те, що постає, не є причина.

– Певно.

– Отже, клянусь Зевсом, мій любий; ані краса не є добра, ані добро – прекрасне. Чи ти вважаєш це можливим і після того, що ми сказали?

– Ні, клянусь Зевсом, це здається мені неможливим.

– Погодимось ми на цьому? І зважимося твердити, що ні краса не є добра, ані добро не є прекрасне?

– Ні, клянусь Зевсом, цього я зовсім не бажав би.

– І правильно, клянусь Зевсом, Гіппіе. Щодо мене, то я співчуваю найменше саме цьому з усіх наших тверджень.

– Так, це цілком зрозуміло.

– Отже, очевидно, це не так, як це нам нещодавно здавалось, коли ми проголосили красою корисне й те, що може спричинити щось доброго. Ні! Навпаки, це твердження ще більш безглузде, аніж ті перші, на основі яких дівчина й усе інше, що ми тоді називали...

– Здається, що так.

– І я більше нічого не знаходжу й є безпорадний. А ти можеш щось сказати?

– Зараз – ні! Але, як я вже сказав, по обміркуванні, певно, щось знайду.

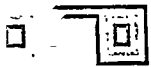
38. Платон. Менон. 82–85. Сократ: Так поклич мені сюди, кого хочеш із твоїх слуг, і я йому це роз'ясню.

Менон: Охоче. (До раба): Гей, хлопче, сюди!

– Він грек і розмовляє по-грецьки?

– Чому ж ні? Він й народився уже в мене в домі.

Сократ: Скажи мені, хлопче, бачиш ти на цій чотирикутній площині, що це чотирикутник?

Раб: Так.

– Ця чотирикутна фігура з усіма рівними боками – оцими – чотирма числом? (див. рис. 5).

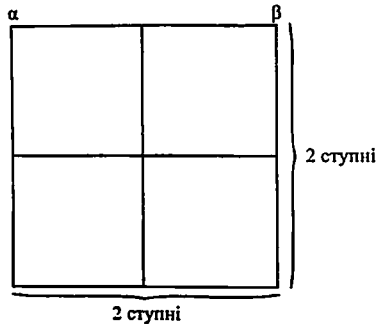

Рис. 5

– Так.

– А не є й оці лінії, що я проводжу крізь середину боків, рівні?

– Так.

– Можна би зробити й більшу й меншу подібну фігуру?

– Розуміється.

– Отже, коли цей бік два ступні задовгий, також і цей два ступні, то скільки ступнів буде в цілому? Уясни це собі так: коли лінія з цього боку виносить два ступні, а на цій тільки один ступінь, то фігура матиме один раз два ступні? (див. рис. 6).

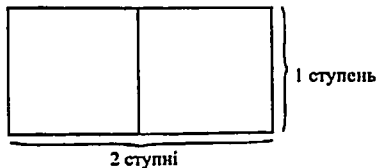

Рис. 6

– Так.

– Але тому, що й на цім боці є два ступні, то не додаються ще два ступні?

- Це так.
- Отже, фігура має два рази по два ступні? А скільки є два рази два? Вирахуй і скажи мені.
- Чотири, Сократе.
- А чи можна змалювати другий удвічі більший чотирикутник і самісінько такий із рівними боками, як і оцей?
- Так.
- Скільки ж ступнів буде в ньому?
- Вісім.
- Отже, добре, спробуй сказати, як довгий буде кожен із цих боків. Бік нашого чотирикутника тут є два ступні завдовжки; як довгий буде бік подвійного?
- Очевидно, Сократе, удвоє більший (див. рис. 7).

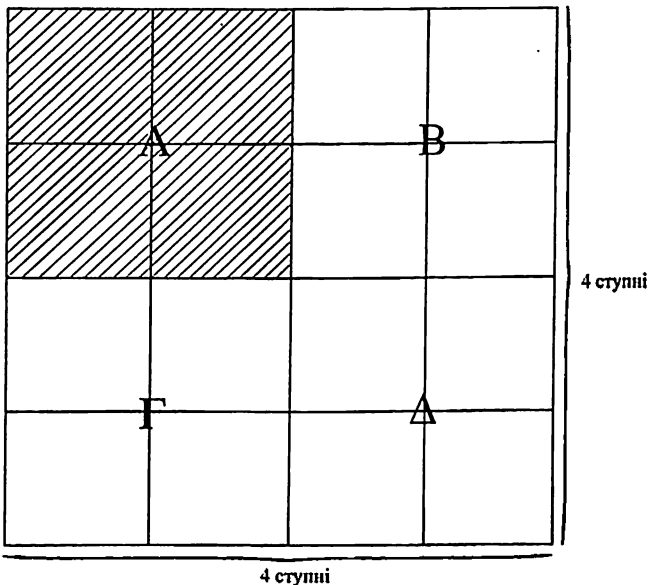

Рис. 7

Сократ: Ти бачиш, Меноне, що я його не вчу, а питаю про все. І тепер він думає, що знає, який бік квадрата, що має вісім ступнів. Чи тобі здається інакше?

Менон: Розуміється.

Сократ: Але він знає це дійсно?

Менон: О, ні!

Сократ: Але він гадає, що це подвійний бік?

Менон: Так.

Сократ (до раба): Так скажи ти мені: подвійний бік, на твою думку, дає подвійний чотирикутник? Адже я не думаю так, що чотирикутник може бути в цім напрямі довший, а в цім коротший (див. рис. 7). Але він повинен бути з усіх боків однаковий, як оцей чотирикутник (див. рис. 5), адже вдвічі більший, отже, у 8 ступнів. Отже, дивись, чи думаєш ти ще, що подвійний бік дасть нам і подвійний чотирикутник?

Раб: Я залишаюсь при цій думці.

— Чи не дістане оця лінія подвійну довжину, якщо до неї ми додамо до цього пункту рівний з нею урізок? (див. рис. 7).

— Розуміється.

— Отже, ця лінія, кажеш ти, повинна дати чотирикутник у 8 ступнів, коли утворимо чотири рівних боки?

— Так.

— Отже, збудуємо на цій лінії чотирикутник із усіма однаковими боками. Тоді це буде чотирикутник, що ти вважаєш його восьмиступневим? (див. рис. 7).

— Так.

— Але не входять у його склад оці чотири квадрати, що з них кожен рівний чотириступневому? (див. рис. 7, А, В, Г, Д).

— Так.

— Отже, який він великий? Чи не в чотири рази більший?

— Без сумніву.

— А що в чотири рази більше, це подвійне?

— Ні, клянусь Зевсом!

— А в скільки разів більше?

— У чотири.

— Отже, хлопче, подвійна лінія дає не подвійний, а в чотири рази більший чотирикутник.

– Ти маєш рацію.

– Бо чотири рази чотири є шістнадцять. Чи не правда?

– Так.

– Яка ж лінія дасть восьмиступневий чотирикутник?

Ця ж дає в чотири рази більший?

– Так.

– А половина її дає цей чотириступневий? (див. рис. 5).

– Так.

– Добре. Чи не є восьмиступневий половина цього чотирикутника (див. рис. 7) і вдвічі більше, ніж оцей (див. рис. 5)?

– Отже, чи не має його бік бути більший за цей (рис. 5), але менший за цей (рис. 7). Хіба ні?

– На мою думку, так!

– Добре. Бо ти й мусиш у своїй відповіді виявити не що іншого, як твою думку. Отже, скажи мені: чи не була оця лінія (рис. 5) у 2 ступні завдовжки, а ця (рис. 7) – у чотири?

– Так.

– Отже, бік восьмиступневого чотирикутника має бути більший, аніж оця двоступнева лінія ($\alpha\beta$ на рис. 5), і менший, аніж чотириступневий ($\alpha\beta$ на рис. 7)?

– Безумовно.

– Отже, спробуй сказати, яка вона має бути, на твою думку, завдовжки.

– Три ступні завдовжки.

– Отже, якщо вона має бути три ступні завдовжки, то ми мусимо додати половину до цієї лінії (див. $\alpha\beta+\beta\beta$ на рис. 8), щоб зробити її триступневою? Бо ця лінія ($\alpha\beta$) рівна двом ступням, ця ($\beta\beta$) одному ступневі. І те саме скажемо про цей бік ($\alpha\gamma$ на рис. 8) – тут ($\alpha\gamma$) – 2 ступні, тут ($\gamma\gamma$) – один. Так ми дістанемо оцей трикутник.

– Так.

– Отже, коли цей бік три ступні завдовжки і цей теж, то вся площина має бути три рази три ступні?

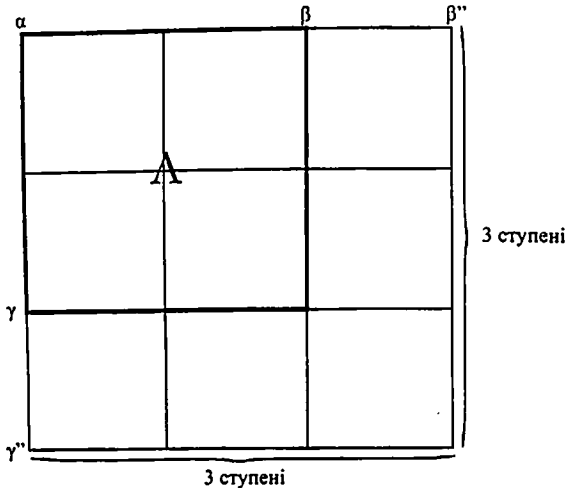

Рис. 8

- Очевидно.
- Але три рази три дає скільки ступнів?
- Дев'ять.
- А подвійне мало бути скільки ступнів?
- Вісім.
- Отже, і триступневий бік ще не дає восьмиступневого квадрата?

– Очевидно, що ні!

– Але як великий він має бути? Спробуй нам вказати це точно; а якщо ти не хочеш цього вираховувати, то покажи нам на фігурі відповідну лінію.

– Але, клянусь Зевсом, Сократе, я цього не знаю.

Сократ (до Менона): Отже: ти помічаєш, Меноне, спочатку він хоч і не знав, який бік має восьмиступневий квадрат, як він і тепер цього не знає, але тоді він думав, що знає це, відповідав твердо, як знавець, і почував себе вільно від усякої непевності. Але тепер він уже почував себе непевно, і як він, дійсно, не знає, так і думає, що не знає.

Менон: Твоя правда.

Сократ: Отже, чи не є він тепер у ліпшій стані щодо речі, що він ще не знає?

Менон: І це, здається мені, правда.

Сократ: Отже, коли ми його приводим до непевності, й він скам'янів, як від паралічу, чи зробили ми йому шкоду?

Менон: Мені здається, ні!

Сократ: Отже, ми посунули його кілька кроків наперед у відшуканні дійсного. Бо тепер він, як такий, що не знає, буде з радістю займатись дослідженням, а тоді він вважав можливим легковажно стверджувати у присутності кількох людей, що подвійний квадрат мусить мати і подвійний бік.

Менон: Вірно!

Сократ: І ти думаєш, що він колись зробив би спробу досліджувати або вивчати те, про що він думав, що вже його знає, а, насправді, не знаючи цього, якби він не попав у затруднення через пробудження свідомости свого незнання і його не охопило би стремління до знання?

Менон: Навряд, Сократе!

Сократ: Отже, здивування було для нього корисним?

Менон: Мені здається...

Сократ (до раба): Бо скажи ж мені: чи не є це (див. рис. 9, А) наш чотириступневий квадрат? Розумієш?

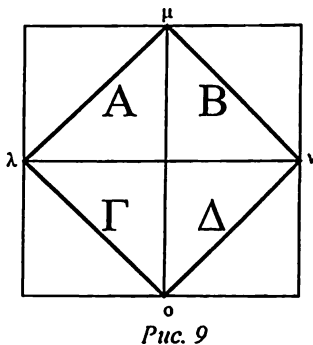
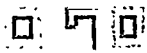

Рис. 9

Раб: Так.

– Ми можемо до нього додати тут другий (рис. 9, В)?

– Так.

- А до них обох і оцей третій (рис. 9, Г)?
- Так.
- А, нарешті, для заповнення кута можемо додати ще й оцей (рис. 9, Δ)?
- Розуміється.
- Отже, маємо чотири рівних квадрати?
- Так.
- А в скільки разів буде більше цілий квадрат, аніж наш початок (квадрат А)?
- У чотири рази.
- Але він мав би бути лише удвічі більший; чи ти не пригадуєш цього?
- Так, пригадую.
- А чи не поділяє подібна лінія від кута до кута (рис. 9, лінія) кожного з оцих квадратів на дві рівних частини?
- Так.
- Отже, постають чотири рівних лінії ($\lambda\mu$, $\mu\nu$, $\nu\sigma$, $\sigma\lambda$), що утворюють оцей квадрат (рис. 9, $\lambda\mu\nu\sigma$)?
- Це так.
- Подумай, який цей квадрат завбільшки?
- Я не можу цього сказати.
- Чи не маємо ми тут чотирьох квадратів, і чи не відрізала кожна лінія від кожного квадрата половину?
- Так.
- А скільки таких половин входять у склад цього квадрата ($\lambda\mu\nu\sigma$)?
- Чотири.
- А скільки їх в оцім квадраті (рис. 9, квадрат А)?
- Дві.
- А що є чотири в відношенні до двох?
- Подвійне.
- І скільки ступнів в оцьому квадраті ($\lambda\mu\nu\sigma$)?
- Вісім.
- А який його бік?
- Оцей ($\lambda\mu$).

– Той, що проведений від одного кута чотириступневого квадрата до другого?

– Так.

– А назва для цієї лінії в учених – діагональ. Тому, згідно з твоїм твердженням – твердженням раба Менона, бік подвійного квадрата утворює діагональ одного квадрата?

– Без сумніву, Сократе!

є. Етика Сократа

39. Аристотель. *Ethica Nicomachea*. VI, 13. 1144b. Трапляються іноді твердження, що чесноти є роди розумності (*φρόνησις*); і сократичні теорії в цьому почасти мають рацію, почасти помиляються. Сократ помилявся, вважаючи всі чесноти родами розумності. Але, думаючи, що вони невіддільні від мудрости, він судив цілком правильно.

Отже, Сократ думав, що чесноти є певні прояви розуму (*λόγος*) – вони всі повинні бути певними знаннями (*ἐπιστήμη*), а ми кажемо, що вони зв'язані з розумом.

40. *Ibidem*. VII, 3. 1145b. Можна сумніватися, щоби хтось, не вважаючи на правильні погляди, був би нестриманий. І тому дехто й казав, що це неможливо для того, хто має дійсне знання. Так Сократ думав, що було б жакливим, якби щось було сильніше за того, хто має дійсне знання, і могло б його штовхати туди або сюди, як раба. Сократ полемізував проти гадки, що непоміркованости немає. На його думку, ніхто не може свідомо робити щось противне добру, але завжди це буває лише з незнання. Але цьому протирічать факти.

41. *Ibidem*. III, 11. 1116b. Також і досвідченість у різних галузях є ніби теж сміливість, тому Сократ і думав, що сміливість є знання.

42. Платон. *Protagoras*. 333b. Сократ: Отже, мудрість (*σοφία*) і стриманість (*σωφροσύνη*) – одне й те саме. І вже раніше виявилось у нас, що й справедливість і побожність – майже те саме.

333d. І чи думаєш ти, що є люди, що свідомо роблять зло?

43. *Ibidem.* 319b. Сократ: Мудрість, стриманість, сміливість, справедливість і побожність (*σοφία, σωφροσύνη, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, δσιότης*), чи ці п'ять імен – тільки імена для однієї й тієї самої речі, чи до кожного з цих імен належить власне ество і власний об'єкт, що має своє призначення і вислідки, інші від інших?

44. *Ibidem.* 352bc. Сократ: Що ж ти думаєш про знання (*επιστήμη*)? Чи поділяєш ти тут погляд більшости людей чи ні? Більшість не дуже цінить знання; вони думають, це не є щось сильне, кермівниче, таке, що править, і не визнають його за щось подібне, навпаки, твердять, що дуже часто людина, хоч і має знання, а все ж панує над людиною не воно, а щось інше: то гнів, то насолода, то страждання, іноді пристрасна любов, а іноді страх, коротко кажучи – вони уявляють собі знання не ліпше від раба, остільки для них воно опановано іншими душевними переживаннями. Думаєш і ти так про знання? Або ж знання у твоїх очах є щось прекрасне і призначене панувати над людиною так, що як хто, справді, пізнав добро і зло, то того ніяка сила не зможе змусити зробити щось інше, ніж те, що наказує знання, бо немає ніякої підпори в людини, крім розумности (*φρόνησις*)?

– Я поділяю, – відповів Протагор, – оцей твій погляд, Сократе!

45. *Ibidem.* 360cd. Сократ: Те, що робить боягузів боягузами, називаєш ти «боязкістю» чи «сміливістю»?

Протагор: Я не можу назвати цього інакше, як боязкістю.

– Але ж виявилось, що їхня боязкість має причиною незнання страшного?

– Правильно, – сказав він.

– Отже, незнання робить їх боязкими?

Він це признав.

– Але те, що робить їх боязкими, є, як ти признав уже, боязкість?

Він згодився.

– Отже, незнання страшного й нестрашного – боязкість?

Він кивнув.

– А сміливість – це протилежне до боязкості?

– Так, – мовив він.

– А знання страшного й нестрашного – протилежне до незнання цього?

Ще й тепер він притакнув.

– Знання страшного й нестрашного є, отже, сміливість і протилежна незнанню цих річей?

Тут він не міг зважитися стверджувати й мовчав.

46. Ксенофонт. *Memorabilia*. III, 9. 4–5. Він не відділяв мудрости і стриманости одну від одної, а навпаки, думав, що хто знає добре і прекрасне, той і чинить відповідно до цього, а хто знає, що таке зло, той його бережеться. Отже, мудрість і доброта – це те саме. Коли його питали, чи він вважає мудрим і добрим того, хто, хоч і знає, що має робити, але робить протилежне, він казав: «Однаково мало, як і того, хто рівночасно є нерозумний і морально хиткий; бо я переконаний, що людина вибирає з усіх можливих речей постійно тільки те, що вважає добрим; отже, хто несправедливий у вчинках, той також не має і правильного знання про моральність». Далі, він уважав справедливість, та і добротину взагалі, мудрістю, бо справедливе й усе, що зв'язане з доброчином, є добре й прекрасне, і хто це пізнав, рівно не може вибрати іншого, як той, хто цього не пізнав, не може це здійснити, – бо коли той це й спробував, то зробив би помилку. Мудрий – це той, хто читить добре й прекрасне, а немудрий – той, хто цього не може, навіть і помилився б, якби зробив спробу. А тому, що справедливість не менше, ніж усе інше добре й прекрасне, постає з доброчину, то, без сумніву, справедливість й усі інші чесноти треба вважати мудрістю.

47. *Ibidem*. IV, 2. 20–23. Тоді Сократ сказав:

– Слухай, Евтидеме, чи ти вже був у Дельфах?

– Та навіть вже два рази.

– А не помітив ти десь у храмі напису: «Пізнай себе самого»?

– Так.

– А ти не думав далі про цей напис або не міркував над ним і не спробував пізнати себе, який ти є?

– Дійсно, ні! Бо я думав, що це мені цілком ясно; як я міг би щось знати, не знаючи себе самого!

– А ти думаєш, я вже знаю себе самого, знаючи своє ім'я? Або не є це подібне до того, що буває при купівлі коней, – раніше не вважають, що знають того коня, якого купують, ніж довідаються точно, чи він слухняний або неспокійний, сильний або слабкий, швидкий або ледачий і які ще має, зокрема, добрі прикмети або хиби? Чи треба, подібно до цього, вважати, що пізнав себе лише той, хто точно дослідив, які потрібні в житті якості він посідає і хто так цілком усвідомив собі свої сили?

– Ти маєш рацію, – хто не знає своїх сил, той не знає себе.

– Чи ж не ясно, що людина через самопізнання досягає великих вигід, а через оману щодо себе – великих утрат? Бо хто знає себе, знає, що для нього є добрим і може точно відрізнити, чого може досягнути, а чого ні; він займається лише тим, на чому розуміється, і через це вироблює собі те, чого потребує, і є задоволений. Він утримується від того, чого не розуміє, і через це уникає помилок і є забезпечений від [...].

Тому він може судити і про інших людей, уміє їх використовувати й забезпечити себе від втрати. Хто не має цього знання, а живе в омані щодо своїх сил, із ним у відношенні до інших людей та й усіх людських речей трапляється те саме, що й у відношенні до себе самого, – він не знає, що для нього є добрим, не знає, що він має робити, не знає, з ким він має зноситися. Навпаки, він помиляється в усіх оцих речах, тратить вигоди, стає нещасливим. Хто розуміється на тому, чим займається, той добре доводить свої справи до кінця й досягає слави й почеси; люди однакової

з ним думки шукають його товариства, люди, що не мають щастя, звертаються до нього за порадою, навіть стають під його керму, покладають на нього надію щодо свого щастя і люблять його вірно, дужче, ніж інших. Хто ж не розуміється на тому, чим займається, в усіх справах робить хибний вибір, псує все, за що не візьметься, і не тільки несе через це втрати й кару, але також і ганьбу, і насмішку, і змушений вести життя у презирстві й безчесті. Ти бачиш це й на державах: якщо ці переоцінюють свою силу й починають воювати з сильнішими за себе, то вони або загивають, або втрачають свободу й опиняються в рабстві.

На це Евтидем відповів: Ти можеш мені вірити, Сократе, я вважаю самопізнання за найцінніше майно.

48. Платон. *Phaedrus*. 2. 29e. Сократ: Але я не маю для цього діла (історично-мітологічних досліджень) вільної людини. Причина, мій друже, така: Я ще не можу пізнати себе самого так, як каже дельфійський припис. І мені здається смішним досліджувати речі, що не про мене, поки я не знаю цього.

49. Ксенофонт. *Memorabilia*. III, 9. 19. Хтось хотів довідатися від Сократа, яке діло найліпше для людини. Сократ сказав: «Створити собі щастя». На питання, чи вважає він посідання щастям за діло, він відповів: «Посідати щастя і створити собі щастя – дві цілком різних речі: хто без шукання знайде, що потребує, про того можна сказати, що він має щастя; а хто через науку й зусилля чогось досягне, про того треба казати, що він створює своє щастя. Із-поміж селян найздібніші й найугодніші Богу люди створюють своє щастя сільським господарством, із-поміж лікарів – медициною, із-поміж громадських діячів – громадознавством, а того, хто зовсім не створює свого щастя, не любить і божество».

50. *Ibidem*. IV, 5. Про стриманість одного разу він мав таку розмову з Евтидемом.

– Чи вважаєш ти, друже, свободу за щось прекрасне та важливе для окремої людини і для держави?

- Я не знаю нічого вищого.
- А чи свобідний той, хто дає насолоді себе опанувати і тим утримати від доброго?
- Ніяк ні.
- А не є свобода в тому, щоб робити добро, а несвобода – у тому, щоб перешкодити цьому?
- Я так думаю.
- А хто не може над собою панувати, той, здається, цілком несвобідний?
- Розуміється.
- А чи не будуть ті, що не панують над собою, змушені й до злих діл?
- Певно й це, як і перше!
- А що ж це за пани, що своїх підданих утримують від доброго, а примушують до злого?
- Найгірші пани, які тільки можуть бути!
- А яке рабство найгірше?
- Рабство в найгірших панів.
- Отже, хто собою не може опанувати, той живе в найгіршій рабстві?
- Здається.
- А хіба непомірованість не віднімає в людини найбільшого блага – мудрости – і не повертає її у протилежний стан? Чи не стримує вона людину від того, щоб направити її розум на те, що добре, затаючи її до насолоди та справді оп'яняючи, так що вона більш не знає, що добре і що зле, і вибирає зле замість доброго?
- Це трапляється.
- А хто ж посідає найменше стриманости, як не непомірований? Бо ж стриманість і непомірованість взаємно вилучають одне одне?
- І з цим я згоджуюся.
- А що може більш утримати людину від сумлінного виконання обов'язку, як не непомірованість?

– Я не знаю.

– А що є гіршого для людини, як не те, що побуджує її шкідливе ставити вище за добре, що тягне її до шкідливого і змушує нехтувати добрим, що є протилежним до того, що робить стриманий?

– Нічого немає гіршого!

– А чи не мусить самоопанування мати на людину цілком протилежний вплив?

– Розуміється.

– Отже, те, що має протилежний вплив, має бути найліпше?

– Розуміється.

– Отже, стриманість, здається, найліпше для людей?

– Очевидно.

– Але треба прийняти під увагу ще щось.

– А що саме?

– Що саме насолода – єдине, що, здається, забезпечує людині непоміркваність, якраз не досягається через неї, а поміркваність є джерелом найкращої радості.

– Як ти це собі уявляєш?

– Непоміркваність не дає зросту ні голові, ані справі, ані любовній потребі, ані втомі, які тільки і роблять нам солодкою і приємною їжу, пиття, любовну насолоду, спокій і сон, якщо ми чекаємо й можемо стерпіти, поки жадоба до цих речей досягне найвищого ступеня; тому-то нестриманість перешкоджає мати справжню насолоду від задоволення найпекучіших та найпостійніших потреб. Тільки самоопанування дає зрости цим стремлінням і підготовлює для нас справжнє й постійне задоволення.

– Це цілковита правда.

– Але також і з науки прекрасного й доброго, і також із турботи про те, що робить тіло гарним і сильним, і з того, щоб гаразд господарити у своїй хаті, щоб бути корисним для друзів і для держави і перемогти ворогів, усе речі, з яких постають не тільки вигоди, але й чисті радості – і з

цього для поміркованого постає багато задоволення, що не існує для непоміркованого. Напевне, вони найменше існують для того, хто зовсім не може прийти до того, щоб цим займатися, бо над цим панує стремління, що штовхає його до найближчих насолод.

– Ти хочеш сказати, що раб насолоди не має нічого спільного з добрим поступуванням?

– А чим відрізняється, власне, людина від нерозумної тварини? Хто не шанує добра і стремить лише до всього приємного, чим той ліпший від нерозумної худоби? Тільки той, хто панує над собою, може при вчинках мати на увазі ліпше й, розрізняючи різне у слові й ділі, вибирати добре, а уникати злого.

ζ. Політичні погляди Сократа

51. Ксенофонт. *Memorabilia*. IV, 1. 2. Доказом добрих здібностей було для нього, коли хтось хутко схоплював те, на що звертав увагу, затримував у пам'яті, що вивчив, і мав стремління до всякого знання, бо його треба мати, щоб добре керувати власним домом і державою, й узагалі орієнтуватися між людьми в житті. Подібні люди, якщо дістануть належне виховання, будуть добре господарити у своїй хаті, а інші зроблять щасливими й цілі держави.

52. *Ibidem*. IV, 4. Чи ти ж не знаєш, що з-поміж керманців держав найліпші ті, що вміють прищепити громадянам слухняність до законів, і держава, де громадяни охоче підлягають законам, під час миру – найщасливіша, у війні – найміцніша? Бо всюди по державах згода вважається найвищим благом; невпинно старші громадяни й почесні люди закликають співгромадян до згоди, й усюди у Греції існує закон, що всі громадяни під присягою зобов'язані до згоди і усюди, дійсно, на це присягають. А це робиться не для того, щоб громадяни визнавали достойними ті самі хори або хвалили тих самих флейтистів, любили тих самих поетів або знаходили смак у тих самих розвагах. Тільки через згоду держава досягає найвищої сили й розквіту, а без неї не

можуть бути успішними ні дім, ні держава, та й одиниця, як вона може найліпше охоронити себе від державної карі, як легше здобути пошану, як не тим, що вона підлягає законам? Як можна напевно не програти процесу, як його найлегше виграти? Кому найлегше передають своє майно, синів, дочок, кого знаходять найбільш достойним довір'я в цілій державі, як не закономірну людину? Від кого можуть найскоріше чекати справедливості батьки, родичі, слуги, друзі, громадяни й чужинці? Кому ворог найбільше довірятиме при встановленні перемир'я, договору або миру, кому найохочіше союзники будуть доручати військо, кріпості, місто? Від кого найбільш розраховуватимуть на подяку за добре діло, як не від того, від кого мають надію дістати подяку? Кого найохочіше зватимуть другом? Кого найменш охоче – ворогом? Із ким найменш охоче починатимуть війну, як не з тим, до кого кожен бажає бути у дружніх, а не у ворожих відносинах? Моя думка: законне і справедливе – те саме.

– А чи ти знаєш, – питає Сократ далі, – неписані закони?

– Так. Це ті, що повсюди мають силу.

– Чи будеш ти твердити, що й вони походять від людей?

– Це неможливо, бо не могли ж усі люди зібратись докупки, та й не говорять вони всі однією мовою.

– А хто ж, думаєш, дав оті закони?

– Певно, боги, бо в усьому світі найперша заповідь – шанувати богів.

– Чи не є всюди основним законом шанувати батьків?

– Так.

– А що ні батьки з дітьми, ані діти з батьками не можуть брати шлюбу?

– Це, мені здається, не божеський закон.

– Чому ні?

– Бо я бачу, що його часто порушують.

– Однак порушують часто й інші закони; але хто порушує божеський закон, той повинен понести кару й не може

її ніяк уникнути, хоч багато таких, що робили щось проти людських законів, уникали кари, або залишаючись невідомими, або вживаючи силу.

– Я повинен згодитися, Сократе, що все це вказує на божество; бо коли закон у собі самому носить кару за його порушення, це може бути ділом лише вищого законодавця, аніж людина.

– Чи встановлюють боги у своїх законах справедливе, чи щось інше?

– Певне, нічого іншого; бо хто ж і має робити справедливість законом, як не Бог.

– Отже, і для богів справедливе й законне – те саме.

53. *Ibidem.* IV, 6. Царську владу й тиранію він вважав формами панування. Однак він вбачав таку різницю між ними: панування, що існує з волі людей і в згоді з законом, він називав царською владою, а те, що існує проти волі людей і не в згоді зі законом, але зі свавілля правителя, – тиранією. Якщо влада в руках тих, що виконують закон, називав він таке правління аристократією, якщо в руках багатіїв – плутократією, якщо всі беруть участь – демократією.

54. *Ibidem.* III, 9. 10. Царем і володарем для Сократа був не той, що має булаву або був обраний ким-небудь чи жеребком, або дістав владу силою чи обманом, а тільки той, хто має знання про управління. Коли в розмові з Сократом визнали, що діло правителя – впорядковувати те, що потрібне, а підданих – слухати, то він показав, що на кораблі завжди панує знавець, навпаки, власник корабля й всі інші особи на кораблі йому підлягають, так само, як підлягає і власник маєтку при оброблюванні землі, слабкий при хворобі, гімнаст при гімнастиці, й усякий, хто потребує опіки. Усі ці люди, казав Сократ, уладжують самі свої справи, якщо мають потрібне знання, якщо ні – то підлягають знавцеві, якщо вони з ним, і навіть кличуть його, щоб слухати його вказівок. А в тканні навіть жінка горою над чоловіком, бо вона розуміє

обробку вовни, а чоловік – ні. Коли закинули, що тиран має силу не слухатись доброї ради, то Сократ відповів, що це неможливо, бо кара тим, хто не виконує доброї ради, і коли в чому-небудь не слухають знавця – порадника, то в тому і роблять щоразу якусь дурницю, а за кожну дурницю доводиться спокутувати. Хтось відповів, що тиран може навіть покарати на смерть знавця. На це Сократ сказав: «Ти думаєш, що залишається без кари той, хто вбиває своїх ліпших співробітників? Чи той, хто так робить, легше уникає небезпеки, чи, навпаки, він скоріше стремить до загибелі?»

55. *Ibidem*. I, 2. 9. Обвинувач каже, що Сократ вів своїх учнів до нехтування існуючими законами, бо він казав, що це безглуздя обирати керманців держави з допомогою богів, а проте ніхто не хотів би мати обраного богами за кермівничого корабля, за тесляра, флейтиста, або для якоїсь іншої справи, хоч помилка в цих випадках і мала би менші наслідки, аніж помилка у справах державних; такі розмови, каже обвинувач, побуджують юнацтво до нехтування законами й ведуть його до насильства. А я думаю, що ті, котрі просвічують свій розум і вважають себе здатним навчати добра своїх співгромадян, ті найменше здатні до насильства.

η. Естетика Сократа

56. Ксенофонт. *Convivium*. V, 20. Тоді Калій сказав:

– Критобуле, як же? Чи не хочеш ти тепер вирішити свою суперечку зі Сократом щодо краси?

– Здається, він не має бажання, – сказав Сократ.

– Та все ж, я не відмовляюсь, – відповів Критобул, – доведи мені, якщо ти такий хитрий, що ти, справді, кращий за мене. Тільки, прошу, хлопець має поставити світильник ближче.

– Я закликаю тебе до дослідження в нашій процесі – відповідай!

– Питай!

– Думаєш ти, що прекрасне буває тільки в людях, чи, може, і в інших речах?

– Клянусь Зевсом, також і в коні, у худобі, і в багатьох неживих предметах. Я знаю, що і щит, меч, спис прекрасні.

– Скажи ж, коли можливо, що всі оці предмети, що не мають ніякої схожості, прекрасні?

– Якщо кожен предмет добре зроблений для тої мети, для якої він призначений або добре утворений природою для наших потреб, то він прекрасний.

– Ти ж знаєш, для чого ми вживаємо очі?

– Так, щоб дивитись.

– Отак! Тому мої очі мають бути кращі, ніж твої.

– Як це так?

– Бо твої очі бачать лише те, що якраз лежить перед ними, але мої, тому що вони опуклуваті, – все, що робиться з обох боків.

– На твою думку, з усіх живих істот найкращі очі має рак?

– Так! Тому що його очі, щодо їх здібности, найліпше збудовані.

– Добре! Згоджуюсь. Тепер про носи! Який ніс кращий: твій чи мій?

– Я думаю, мій, якщо тільки боги дали нам носи для нюху. Твої ніздрі дивляться в землю, а мої широко відкриті до неба, так що можуть приймати запахи з усіх боків.

– А все ж скажи, як може бути кирпатий ніс кращий, ніж рівний?

– Бо він не перешкоджає очам, а дає їм дивитися просто – куди вони хочуть. А довгий ніс, навпаки, закриває очам зір, як мур, ніби бажаючи закрити їм краєвид.

– Що ж до рота, то я наперед думаю, що програв. Коли ж він створений лише для кусання, то ти, безумовно, можеш вкусити більше, ніж я.

– Чи не думаєш ти, що й мій поцілунок має бути м'якший від твого, бо я маю грубі губи?

– Здається, за твоїми словами, що мій рот гірший, ніж в осла.

– А не вважаєш ти й оце доказом, що я кращий, аніж ти: подумай – наяди, що є богинями, народжують силенів, що куди більше подібні до мене, ніж до тебе.

– Я не можу більше протирічити! Хай судді поділять камінці для голосування, щоб я найскоріше довідався, що я маю винести, або яку покуту платити!

– Камінці вийшли з урни і стало ясно, що Критобула одноголосно визнано переможцем.

θ. Релігійні погляди Сократа¹¹

57. Ксенофонт. *Memorabilia*. I, 1. 2. Стосовно обвинувачення, що Сократ не визнавав богів, визнаних державою, то я хотів би знати, які докази вони наводили для цього. Бо ж він, як відомо, часто приносив жертву: то вдома, то на мійських вівтарях, а те, що він користувався прорицаннями – це загально відоме.

58. *Ibidem*. I, 3. 1–2. Щодо богів його слова й діла, як відомо, цілком у дусі відповіді Пітії на питання, як треба бути з жертвами, почитанням предків та іншим. Пітія каже, що, хто робить так, як наказують державі закони, той робить відповідно до релігійних звичаїв. Це Сократ робив сам і радив робити іншим. Його молитва до богів була простим проханням дати йому те, що є добрим, бо ж вони найліпше знають, що добре.

Хоча зі своїх малих засобів він приносив малі жертви, але вважав, що він через це не гірший від тих, що від своїх великих багатств приносять великі жертви.

59. *Ibidem*. IV, 3. 16. Бог у Дельфах дає тому відповідь на питання, як робити вгодне богам: згідно зі законом держави. А законом є всюди, по змозі, жертвами заслуговувати прихильність богів. Лише не треба робити для богів менше, аніж є змога.

60. *Ibidem*. I, 1. 19. Боги панують над людьми, правда, не так, як це уявляє натовп, який думає, що боги дещо знають, а дещо ні. Сократ, однак, думав, що боги знають усе, що сказано, що зроблене, що втайні помислене, боги є усеприсутні й дають людям знання про всі людські справи.

61. *Ibidem.* IV, 3. 2–5 і далі. Чи тобі не спало на думку, – запитав Сократ, – поміркувати над тим, із яким піклуванням боги влаштували все те, чого потребує людина?

– Ні, справді, – досі ні.

– Ти ж знаєш, що ми вперше потребуємо світла, що його нам дають боги?

– Правда, якби ми його не мали, ми були б, немов сліпі, не зважаючи на наші очі.

– Але тому, що ми потребуємо і спокою, вони дали нам ніч, що найліпше заспокоює?

– Розуміється, і це заслуговує подяки.

– Але ще більше: сонце вчинює своїм світлом години дня й усе інше, тоді як ніч темна й не приладнана для зору; тому боги вночі наказали світити зорям, що вказують нам години ночі.

– Тому що ми потребуємо їжі, боги наказали їй з'явитися з-під землі. Також вони подарували нам воду і вогонь – охорону від холоду, допомогу в п'яності, співробітника в мистецтвах і всьому корисному...

– Лише одне мені на перешкоді, – що й інші створіння дістають часть від цих благодіянь.

– Хіба це не цілком ясно, – відповів Сократ, – що й вони постали й вирости для людини. Яка істота, як не людина, має користь від кіз, овець, худоби, ослів й інших тварин? Боги дали людині й відповідні органи змислів, вселили в нас розум, а через прорицання провозвіщають людині результати її дій і повчають її про найліпші вчинки.

62. *Ibidem.* I, 4. 4 і далі. Сократ: Подумай про дві речі: в однієї не можна взнати її призначення, у другої – ясна її користь. Яка з двох є ділом випадку, яка утвором розумної сили?

Аристодем: Те, що корисне, є, природно, утвором розумної сили.

– А хіба той, хто створив людину, не дав їй різних корисних органів приймання? Очі для зору, вуха для слуху. А що ми мали би від запахів, якби не мали носа? І чи не є це діло

підкування, що очі, що їх так легко можна пошкодити, охоронені віками, мов дверима, і відкриваються, коли ми хочемо бачити, а уві сні закриваються; а щоб їм не шкодили й вітри – закрить ретером вій, а місце над очима прикрите бровами, ніби стріхою, щоб не зробив чого й піт, що тече з чола. А слух, що приймає всі згуки, але ніколи ними не переповнюється.

– Правда, клянусь, із цього пункту погляду, це все – діло мудрого і доброго майстра!

63. *Ibidem.* I, 4. 8 і далі. Єдиній людині з усіх живих істот боги дали вертикальне становище, що дає їй можливість дивитися в далечінь, легше розглядати небо й ліпше ховатись від небезпеки. Іншим тваринам вони дали лише ноги, а людині – й руки, що виробляють майже все, що ми маємо вищого від тварин. І хоч усі тварини мають язик, лише людині вони дали язик, що, вдаряючи то там, то тут, породжує мову і висловлює все, що бажаємо розповісти одне одному... Вони дали людині прекрасну душу... Яке тільки створіння, крім людини, шанує богів.

64. *Ibidem.* I, 4. 17. Як твій розум керує на своє бажання тілом, так і розум, що живе у світі, усе впорядковує за бажанням, і ти не повинен думати, що твоє око сягає за кілька стадій, а око Бога нездібне все оглянути одним позирем, що твоя душа може рівночасно думати про справи коло тебе і в Єгипті та в Сицилії, а божеський розум не в стані про все піклуватися разом.

65. *Ibidem.* IV, 3. 13. Не чекай, що побачиш богів у видимих образах, а задовільняйся тим, що шануєш їх та поклоняєшся їм. Не тільки інші боги залишаються скриті, роздаючи свої дари, але й Божество, що охоплює й упорядковує цілий світ – цілокупність усього прекрасного й доброго, що, хоч світ і є в ділі повсякчасно, але його утримує цілим, здоровим та юним і є більш хутке, ніж думка. Цей Бог, хоч і виконує перед нашими очима найбільше, але, як впорядчик усього цього, залишається захованим від наших очей.

XVI. МЕГАРСЬКА ШКОЛА

1. Фрагменти

А. Евклід із Мегари

1. Евзебій. *Praeparationes evangelicae*. XIV, 17. 1. Буття – єдине, і поза ним немає нічого; немає постання та загибелі, немає й ніякого руху.

2. Діоген Лаерцій. II, 106. Добро – єдине й лише носить різні імена: то воно зветься знанням, то богом, то розумом і т. д. Протилежного до нього немає.

3. *Ibidem*. VII, 161. Чеснота – єдина й лише має різні імена.

4. *Ibidem*. II, 107. Пояснення порівнянням немає вартости. Порівняння базується або на схожості, або на несхожості. Якщо на схожості, то воно неодмінно більше має на увазі цю схожість, аніж самий предмет, коли ж на несхожості, то порівняння падає.

В. Евбулід

1. Цицерон. *Academicorum reliquiae*. 2, 96. Якщо ти кажеш: «Я брешу», і кажеш при тому правду, то ти брешеш. Ти кажеш, що ти брешеш, а говориш правду: отже, ти брешеш.

2. Діоген Лаерцій. VII, 82. Чи два не замале? І три. та кож? Якщо це признається, то й чотири? І так далі до десяти. Якщо два замале, то замале й десять.

3. *Ibidem*. VII. 187. Якщо що-небудь не згублене, то його мають. Ти не згубив рогів. Отже, ти маєш роги.

4. Лукіян. *Vitarum auctio*. 22. Славна Електра, дочка Агамемнона, рівночасно щось знає й не знає. Коли Орест стоїть непізнаний поруч неї, вона знає, що Орест її брат, але не знає, що це він.

– Скажи, ти знаєш свого батька?

– Так.

– Але як? Як я поставлю когось закритого поруч із тобою й запитаю тебе: Чи знаєш ти цю людину?

– Розуміється, ні.

– Але це якраз був твій батько. Отже, як ти його не знаєш, то ти не знаєш свого батька.

С. Діодор-Кронос

1. Цицерон. *De fato*. 71, 13. Може статися лише щось таке, що або є дійсне, або буде дійсним.

2. Епіктет. *Dissertationes*. II, 19. 1. Усе минуле мусить бути неминуче дійсним. Із чогось можливого не може стати неможливого. Але неможливе те, що не є дійсним та й не буде. Отже, неможливо, що трапляється щось, що не є дійсним і не буде.

3. Секст Емпірик. *Adversus mathematicos*. X, 85. Ніщо не рухається, але все тільки рухалось. Атом матерії має знаходитись ув атомі простору, і отже, не може рухатись ні в цьому – бо він його заповнює, а для руху потребував би більшого простору – ані в тім, у яким він не є; бо він ще зовсім не є в тім, щоб рухатись у ньому. Отже, він не рухається. Але, за уявленням нашого розуму, він рухається, бо що бачили на однім місці, те бачимо тепер на іншому, що неможливо, коли б воно не рухалось. Отже, те, що рухається, – не рухається.

Є два роди руху: неповний та повний. Неповний рух – там, де в тілі рухається тільки певна кількість його частин, і лише деякі залишаються у спокої; повний – там, де всі частини тіла рухаються; і здається, що з цих двох родів руху – неповний – іде поперед повного. Але ми довели, що неповного руху нема. Отже, не може бути й повного.

4. *Ibidem*. X, 347. Коли гине стіна, то вона гине або тоді, коли ще каміння тримається купи і сполучене, або тоді, як воно вже розсипалось. Але стіна не гине, ані коли каміння ще зв'язане та сполучене, ані коли воно вже розсипалось. Отже, стіна взагалі не гине.

Д. Стильпон

1. Плутарх. *Adversus Coloten*. 23, 1120a. Коли ми кажемо про коня, що він біжить, то суб'єкт не ідентичний із предикатом; але поняття «людина» – щось інше, аніж поняття «добра», і

так само «бути конем» – інше, аніж «бігти». Коли ж ми вимагаємо спільного поняття для обох, не маємо права приписати одне й те саме обом. Отже, це помилка, коли приписують одне поняття іншому. Бо коли з'єднують «добрий» з «людиною», а «бігти» з «конем», як ми можемо тоді сказати «добрий» також і про страву або ліки, або «бігти» про лева або собаку. Коли ж це щось інше, тоді ми робимо неправильно, якщо говоримо про людину, що вона добра, або про коня, що він біжить.

2. Діоген Лаерцій. II, 19. Хто каже «людина», той не каже нічого. Бо він не має на увазі при цьому ні того, ні цього. Чому він мав би більше мати на увазі цього, ніж того? Адже ж – і того теж не має на увазі.

3. *Ibidem*. Що мені показують, не є капуста, бо капуста була десять тисяч літ тому. Отже, це не капуста.

4. Сенека. *Epistola*. I, 9. 1. Мудрий – самодостаній, тому він не потребує ніякого друга. Найбільше благо – нечулість.

2. Свідoctва про мегарську школу

А. Евклід

1. Діоген Лаерцій. II, 106. Евклід походив із Мегари на Істмі або з Гели, як оповідає Олександр у своїх *Диодоxах*. Він уважно студіював твори Парменіда; його учні й послідовники дістали ім'я мегариків, пізніше – евристиків, а потім діалектиків. Це останнє ім'я їм дав уперше Діонісій Халкедонський, бо вони проводили свої дослідження в формі питання й відповіді. У нього зібрались, як оповідає Гермодор, після смерті Сократа зі страху перед переслідуваннями та жорстокістю Платон й інші філософи.

2. Платон. *Phaidon*. 59с. Ехекрат: Хто був присутній при смерті Сократа? Були там і чужинці?

3. Федон: Так, Симій і Кебес та Федонід із Теб, а з Мегари Евклід та Терпсіон.

4. Діоген Лаерцій. II, 108. Він написав 6 діалогів: «Лампрій», «Есхін», «Фенікс», «Критон», «Алкїбіяд», «Про любов».

5. *Ibidem.* II, 47. Панецій... сумнівається в авторстві Евкліда.

6. *Ibidem.* II, 106. Він звичайно розбивав докази не в їх передпосилках, а в їх виводах.

7. *Ibidem.* II, 107. Тимон висловлюється про нього так, разом колючи й інших сократиків: «Ці балакуни, для мене вони ніщо, я не звертаю уваги ні на кого з них – ані на Федона, ані на Евкліда, що, сам жорстокий суперечник, наповнив мегариків пристрастю до суперечок».

В. Евбулід

1. Діоген Лаерцій. II, 108. До послідовників Евкліда належить і мілетець Евбулід, який вигадав багато діялектичних хитрощів, як ось: «Брехун», «Обманщик», «Електра», «Покритий», «Сорит», «Рогатий» і «Лисий». Про нього писав один із коміків: «Евбулід, бойовий півень, який виступає з «рогатим», допомагає промовцям хвастощами, брехнею й обманом, відійшов, подібно як Демостен, звідси зі своїм лицемірним красномовством.

2. *Ibidem.* II, 108–9. Також, здається, і Демостен був його учнем, і виправив собі за його допомогою вимову «р».

3. Евбулід сперечався з Аристотелем, критикуючи багато його поглядів.

4. *Ibidem.* VII, 187. (Д. Л. приписує стоїкові Хризипові софізм «рогатий»). Але інші приписують це Евбулідові.

С. Діодор-Кронос

1. Діоген Лаерцій. II, 111–2. Учень учня Евбуліда – Аполлонія, прозваного Кроносом, Діодор, син Амінія, з Яс, був також Кронос на прізвище. Був діялектик і, за деякими свідоцтвами, вигадав софізми «прикритий» та «рогатий». За часів його перебування при дворі Птолемея Сотера Сильпон пропонував йому розв'язати певні діялектичні завдання; але тому, що він цього відразу не зміг зробити, цар був незадоволений і навіть обізвав його, жартуючи, Кроносом.

Тоді Діодор полишив трапезу, написав дослідження про поставлене питання й з відчаю заповдіяв собі смерть.

2. *Ibidem.* IV, 33. Тимон вкладає Аркезилаєві в уста такі слова: «Я попливу до Пірона та до темного Діодора».

3. *Ibidem.* VII, 25. Зенон-стоїк познайомився з ним з метою в нього повчитися, також і з Діодором. У нього він працював над діалектикою.

Д. Стыльпон

1. Діоген Лаерцій. II, 113. Стыльпон із грецької Мегари слухав кількох учнів Евкліда; дехто твердить, що він слухав ніби і самого Евкліда, також і Трасимаха Коринтського, як свідчить Гераклід.

II, 114–5. Стыльпон був одружений, але підтримував зв'язок із гетерою Нікаретою, як десь оповідає Онетор. Він мав дочку, яка пішла манівцями життя, і яка була віддана за одного знайомого Стыльпона – Симія зі Сиракуз. Вона жила дуже розпусно, й хтось сказав Стыльпонові, що донька робить йому сором. Але він відповів: «Сором, що вона мені робить, не більший за честь, що я їй роблю».

До Стыльпона ставився з повагою і Птолемей Сотер. Ставши паном Мегари, Птолемей Сотер запропонував Стыльпонові стипендію й закликав його разом із ним їхати до Єгипту. Стыльпон, прийнявши малу частину подарунка, відмовився від поїздки, і поки той не відплив від Мегари, переїхав до Єгипту. Але Деметрій, син Антигона, по зайнятті Мегари подбав, щоб дім Стыльпона охоронено й все майно йому повернене. Коли він, нарешті, завимагав від Стыльпона список утрачених предметів, то Стыльпон заявив, що він нічого не втратив зі своєї власности: бо ніхто, мовляв, не відібрав від нього освіти, його розум і знання йому залишились. І на одній нараді у справах благодійних він настільки здобув співчуття володаря, що той став його гарячим прихильником.

II, 120. Гермип оповідає, що Стыльпон умер у глибокій старості, випивши вина, щоби прискорити смерть.

2. *Ibidem.* II, 117. Стилпонт був дуже простий і нездатний до обману, також приступний і приємний у зносинах із ляїками.

3. *Ibidem.* II, 113–4. Про нього оповідає мегарик Філіпп дослівно так: «У Теофраста він відбив як учня теоретика Метродора й Тимагора з Гели, у кіренаїка Аристотеля – Клітарха та Симія, у діялектика Аристида – Пеонія; так само, як він зробив своїми завзятими прихильниками діялектика Дифіла з Боспору, сина Евфанта, і Мірмекса, сина Екенета, що прийшли, щоб спростувати його теорії». Окрім того, він притягнув на свій бік і перипатетика Фрасидема, доброго знавця фізики; також він зумів піймати у свої тенета й учителя риторики Алкіма, найвидатнішого з усіх грецьких риторів, також Кратеса і, бог знає, ще скільки інших. Між ними був і фінікієць Зенон.

II, 120. Гераклід каже, що й Зенон, основоположник стої, був учнем Стилпона.

4. *Ibidem.* II, 119. Коли Стилпонт був у Атенах, він ніби настільки причарував людей, що вони збігалися з майстерень, аби подивитись на нього. І коли хтось сказав до нього: «Вони дивляться на тебе, Стилпоне, як на дикого звіра», той ніби відповів: «Ні! Як на справжню людину».

5. *Ibidem.* II, 113. Стилпонт настільки вище стояв від інших у похопливості, спритності та в умінні дискутувати, що майже вся Греція дивувалась йому, ніби була упокорена мегарською філософією.

6. *Ibidem.* II, 114. Також і в державних справах він був великий знавець.

7. *Ibidem.* II, 116. Розповідають, що Стилпонт так запитав Фідія про Атену:

- Чи Зевсова дочка Атена бог?
- Так.
- Але ж це не Зевсова, а Фідієва?
- Так.
- Отже, вона не є богом.

Тому його, розповідають, покликали перед аеропаг, де він, не заперечуючи цього, заявив, що його твердження цілком правильне, бо ж вона не є богом, а богинею, боги ж чоловічого роду. Тоді члени аеропагу змусили його негайно залишити місто.

8. *Ibidem.* II, 117. Коли Кратес запитав його, чи мають боги радість від шани та виявів побожності, він ніби мовив: «Про це, дурню, не питай мене на вулиці, а тоді, коли я на самоті».

9. *Ibidem.* II, 20. Під його ім'ям відомі дев'ять досить безбарвних діалогів: «Мосх», «Аристип, або Калій», «Птолемей», «Хірекрат», «Метрокл», «Анаксимен», «Епіген», «До своєї дочки», «Аристотель».

10. *Ibidem.* II, 119. Видатний софістичний суперечник він заперечував і значність загальних понять (див. фр. 2 та 3).

11. *Ibidem.* II, 120. Його висміяв і комік Софіл у драмі «Весілля».

Е. Інші представники школи

а. Представники школи

1. Діоген Лаерцій. II, 112. До учнів Евкліда належить також Іхтіяс, син Метала, прекрасна людина, до якого і кнік Діоген звертається в одному діалозі. Також і Кліномах із Турій, що перший написав про аксіоми та вислови й под., і Стильпон з Мегари, славетний філософ.

2. *Ibidem.* II, 111. Є й інші учні Евбуліда. Серед них Аполлоній, на прізвище Кронос.

3. *Ibidem.* II, 109–110. До наступників Евбуліда належав Алексин із Еліди, дуже досвічений у дискусіях, від того прозваний також Еленксин (той, що спростовує). Найбільше він сперечався зі Зеноном. Гермін оповідає про нього, що він виселився з Еліди до Олімпії, щоб жити там філософією. Коли його учні запитали в нього, чому він обрав собі це місце, він відповів, що збирається заснувати школу під назвою «Олімпійська школа». Але вони покинули це місце через недостатчу постачання й побачивши його нездорові умовини. Тоді

Алексин далі жив там самотньо, лише з одним слугою. Пізніше він напорівся на гострий ілок, купаючись в Алтеї, і там знайшов смерть. Він писав не тільки проти Зенона, але є й автором інших книг, напр., полемічних проти історика Ефора.

4. *Ibidem.* IV, 36. Аркезилай засудив діялектика зі школи Алексина, що не міг йому дати відомостей про погляди Алексина на одне питання.

5. *Ibidem.* VII, 166. Стоїк Діонісій Метатемен із Гераклеї... Він слухав спочатку свого співгромадянина Геракліда, потім Алексина та Менедема, нарешті, Зенона.

6. *Ibidem.* II, 110. Учень Евбуліда був і Евфант із Олінту, автор історії його часів. Евфант склав і силу трагедій, що принесли йому багато слави на конкурсах. Потім він був учителем царя Антигона, до якого направив і свій трактат про царство, що мав величезний успіх. Спокійно помер у високім віці.

7. Цицерон. *Academicorum reliquiae.* II, 42. 129. А шляхетної теорії мегариків основоположником був Ксенофан, а за ним слідували Парменід та Зенон, від них школа і звалась елейською, а вже після учня Сократа, мегарця Евкліда, дістала ім'я мегарської.

β. Теорії

8. Діоген Лаерцій. I, 18. Етичні школи: ... мегарська.

9. *Ibidem.* VII, 161. Моральність одна... під багатьома іменами – у мегариків.

10. Цицерон. *Academicorum reliquiae.* II, 42. 129. Вони казали, що добро одне, що воно єдине, собі подібне й завжди те ж саме.

11. Аристотель. *Metaphysica.* IX, 3. 1046b. Є дехто, як мегарики, які кажуть, що щось тільки тоді має можливість (*δύναμις*), якщо воно активне, і не має ніякої можливості, якщо воно не активне. Отже, напр., хто не буде, той не має й можливості будувати, але тільки той, хто буде, коли він буде, і так і в інших випадках. Легко бачити, які труднощі

постають перед представниками такої гадки. Напр., ніхто не міг би бути архітектором, не будуючи.

12. *Ibidem*. 1047a. Також не було б нічого холодного, ані теплого, ані солодкого, взагалі нічого змислового, за виїмком випадків, коли воно приймається, і вони мусили б приєднатись до думок Протагора.

13. Платон⁴². *Sophistes*. 245b. Чужинець: А їх (матеріалістів) противники обороняють свою позицію, виходячи від невидимого, роблячи з усіх сил правдивим буттям тільки якісь мислені та безтілесні «постаті» (*εἶδη*). А тілесне буття своїх противників і все, що ті видають за правду, вони розкладають своїм словесним мистецтвом і називають це не буттям, але тільки рухомим постанням (*γένεσις*).

248a. Друзі ідей.

248се. Чужинець: Отже, вони кажуть, що постання зв'язане зі здібністю бути активним або пасивним, але здібність до одного або до іншого не має нічого спільного з буттям. Отже, абсолютному буттю не властиві ані рух, ані життя, ані душа, ані пізнання, отже, воно не є живим і не думає, але у своїй високій святості, непричетне розумові, перебуває в нерухомих спокою.

14. Аристотель. *Soph. Elenchi*. 2. 171b. Вивід, що тільки здається таким, є евристичний вивід; також і вивід, що тільки з видимости робиться відповідно об'єктові, хоч і є вивід, але евристичний. Бо він тільки з видимости відповідає об'єктові, отже, обманює й є нечесний. Бо як нечесність у боротьбі у спортивних конкурсах – певний засіб боротьби, так і евристика – нечесний засіб вести дискусії. Як там, бажаючи перемогти будь-якою ціною, хапаються нечесних засобів, так і тут – в евристиці. Евристик відноситься у певнім сенсі до діалектика так, як псевдограф до геометра.

15. Платон. *Philebus*. 17a. Ми можемо поводитися при дискусіях, із одного боку, діалектично, суворо дотримуючись понять і науки, з іншого, евристично, шукаючи суперечки й бажаючи залишитись правими.

XVII. ЕЛІДО-ЕРЕТРІЙСЬКА ШКОЛА

1. Фрагменти

А. Федон

1. Юліян. *Epistola*. 59. Для філософії немає нічого, чого б не можна лікувати, але вона очищує в кожному усяке життя, професію та пристрасть, узагалі все подібне. Не було б нічого дивного, якби вона виправдала себе тільки щодо характерів із добрими задатками та добре вихованих. Коли ж вона веде до світла людей, що так глибоко впали, то вона здається нам чимось дуже дивним.

2. Сенека. *Epistola*. II, 94. 41. Деякі тварини жалять так, що не помітиш цього: така слабка їх сила й так хитро вони втікають від небезпеки. Вперше опух указує на вкушене місце, і навіть на опухові не знайдемо ранки. Так само буває і при розмовах із видатними людьми: ти й не помічаєш, як і коли вони тобі допомагають; але що вони допомогли – це ти помітиш.

В. Менедем

1. Діоген Лаерцій. II, 134. Не правда, одне одрізнене від іншого?

– Так.

– Але корисне є інше в відношенні до доброго?

– Так.

– Отже, добре не є корисне?

2. Плутарх. *De virtute morali*. 2. 440e. Чеснота є єдність, тільки має різні імена. Що звать розумністю, сміливістю та справедливістю, є те саме, як і «людина» та «смертний».

3. Цицерон. *Academicorum reliquiae*. II, 42. 129. Усе добре зґрунтоване на розумі й на проникливості розуму, за допомогою якого досліджуємо правду.

4. Діоген Лаерцій. II, 135. Негативні суди не мають вартості; їх треба замінити позитивними, із-поміж них тільки прості мають значення, а не складні та складені.

2. Свідoctва про елідо-еретрійську школу

А. Федон

1. Діоген Лаерцій. II, 105. Федон із Еліди, шляхетного роду, опинившись разом із усім своїм містом у руках ворогів, змушений був страждати в рабстві. Одначе за зачиненими дверима він спілкувався зі Сократом, поки той не добився, що його викупили Алкібіяд або Критон. Із того часу в шляхетному дозвіллі Федон посвятив себе філософії. У книзі про певність суду Геронім насміхається над Федоном, називаючи його рабом.

2. *Ibidem*. II, 105. Його справжні діалоги: «Зофір» та «Симон», сумнівні: «Нікій» та «Медій», що його одні вважають твором Есхіна, інші – Поліена. Також і «Антимах», або «Старі», підлягає сумніву, і не є також «Діалоги шевця», що їх дехто приписує Есхінові.

В. Менедем

1. Діоген Лаерцій. II, 125. Менедем, який належав до гуртка Федона, був сином Клістена, представника т. зв. роду теокропідів, але архітектора й незабезпеченої матеріально людини. Інші кажуть, що він був театральним декоратором, і що Менедем навчився обом згаданим мистецтвам. Одного разу, коли він вніс пропозицію до народних зборів, проти нього виступив якийсь алексинець зі словами, що мудрецеві не можна ні робити декорацій, ні вносити пропозицій до народу. Посланий еретріянами до Мегари для охоронної військової служби, Менедем зустрів у академії Платона й відмовився, захоплений ним, від військової служби. Але Асклепід із Флії відхилив його від цього шляху та поїхав із ним разом до Мегари, де обидва стали учнями Сильпона. Відтіля вони відплили до Еліди, де зустрілись із Анхіпілом та Мосхом – учнями Федона.

II. 131. Менедем, присвятивши себе державній діяльності, був дуже боязкий.

II, 132–3. Щодо тілесного стану Менедема, то він, будучи вже старим, не відставав на святах ані від одного атлета, виглядав спаленим сонцем, широким та загартованим, середнього зросту, як видно на його статуї, що стоїть в Еретрії на біговиську. Цю статую ніби зумисне зроблено нагою, з непокритою більшою частиною тіла. Менедем був гостинним, часто любив бачити в себе на пирах знайомих, серед них поетів і музиків.

II, 137–8. Дружбу Менедем цінував високо, як видно з його однодумства з Асклепіядом, що не поступалось своєю щирістю любови Пілада до друга.

Обидва отримували стипендію від македонця Гіппоніка та лалійця Агетора. Перший дав кожному з них по тридцять мін, а Гіппонік – Менедемові віно його дочці у дві тисячі драхм; Менедем, за свідоцтвом Геракліда, мав від своєї дружини Оренії три дочки.

Асклепіяд умер раніше у високій віці; проживаючи, незважаючи на свій великий масток, укупі з Менедемом скромно й просто.

II, 142–4. Менедема запідозрили, що він має намір зрадити місто цареві Антигонові; він потайки втік із міста та заховався в Оропі у святилищі Амфіярая. Коли там зникли золоті сосуди, то його, як оповідає Герміп, на підставі загальної постанови беотійців, вислали з країни. Цілком морально розбитий, він скрився відтіля до свого рідного міста. Узявши зі собою дружину й доньку, Менедем утік до Антигона й у відчаю покінчив зі собою. Цілком протилежне каже Гераклід, згідно з яким, Менедем не хотів зрадити міста Антигонові, але, брехливо обвинувачений, з розпачу заподіяв собі смерть, голодувавши сім днів. Подібне й оповідання Антигона Каристійського. Менедем умер, за Гераклідом, на 74 році життя.

2. *Ibidem.* II, 140. Спочатку на Менедема не звертали уваги, еретрійці називали його псом і балакуном. Але згодом

він здобув таку велику поваги, що йому передали керування державою. Менедем їздив до Птолемея та Лізимаха, усюди його приймали з пошаною. Також, як делегат, приходив він і до Деметрія.

3. *Ibidem.* II, 126–130. Менедема, здається, дуже шанували. Його настільки шанували, що Еврилох із Кассандрії, коли Антигон запросив його в гості разом із молодим спутником Клеїпідом із Кізику, відмовився, боячись, що про це довідається Менедем, який судив суворо, ні перед чим не зупиняючись. Коли одного разу якийсь юнак виголошував нахабні промови, він не сказав голосно, правда, ні слова, але взяв патичок і змалював на підлозі непристойного юнака. Всі звернули свої очі туди, так що юнак, ображений засудженням, направленим проти нього, втік. Коли Антигон запитав, чи може він бути присутнім на однім пирі, той не сказав йому нічого, окрім: «Пригадай, що ти син царя». Коли Менедемові не вдалось зменшити витрати одного знайомого, і він був покликаний знову до нього у гості, він нічого не сказав, але дав зрозумілий знак тим, що нічого не їв, крім оливок.

Через цю свою відвертість Менедем ледь не загинув разом зі своїм другом Асклепідом на Кіпрі при дворі Нікокреона. Коли цар, святкуючи місячне свято, покликав до себе серед інших філософів і цих обидвох, Менедем ніби сказав, що, коли скликати збори таких людей, то треба святкувати щодня, – а якщо ні, то зайве святкувати і тепер. Коли ж тиран відповів йому, що він увільнив цей день, щоб слухати філософів, Менедем ще гостріше заявив під час жертви, що філософію треба слухати повсякчасно. Коли б їх не роз'єднала гра на флейті, невідомо, чи не загинули б вони.

4. *Ibidem.* II, 132. Менедем був замкнений й не свобідний від забобонів. Якось у гостинниці він з'їв зі своїм Асклепідом м'яса, принесеного в жертву підземним богам, коли дізнався про це, йому стало так зле, що він зблід, і Асклепід змушений був його переконувати, що не м'ясо винне в

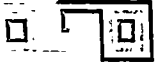
цім, але думки Менедема про це. В іншому він був мужній та свobodодумний.

5. *Ibidem.* II, 130. Зовнішні звики Менедем не цінив і не звертав уваги на звичайний шкільний порядок. У нього не бачили певного порядку: лав, поставлених по колу, шукати в нього даремно; дехто стояв навколо або присідав де-небудь і відтіля прислухався до нього; він і сам робив так само.

6. *Ibidem.* II, 136. При спільних дослідженнях Менедем був такий войовничий, що часто відходив із очима, налитими кров'ю. Незважаючи на цю пристрасність при словесних суперечках, Менедем був вельми добросердним.

7. *Ibidem.* II, 136. Антигон Каристійський каже, що Менедем нічого не написав і не склав, отже, і не ставив себе в залежність від певних шкільних тез.

8. *Ibidem.* II, 134–6. Щодо поглядів Менедема, то він цілком відкидав Платона і Ксенократа, також кіренейця Парбата; Стилпона ж, навпаки, дуже поважав і на питання про нього тільки казав: «Це був вільної думки чоловік». Менедем був гостроумний, багато вимагав від слухачів і було важко спростувати хід його думок. До всього він ставився уважно й без труднощів знаходив вихід; був, як каже Антистен в *Διαδοχαί*, надзвичайно здібний до дискусій (див. фр. 1 та 4). Гераклід називає Менедема, коли йдеться про його думки, платоніком, який, правда, тільки жартував із діалектикою. Так, на питання Алексина, чи він вже перестав бити свого батька, Менедем відповів: «Я його й не бив і не переставав бити». На закид того, що він повинен розв'язувати кожну справу безсумнівним «так» або «ні», відповів: «Було б смішно слідувати вашим законам, коли є можливим противитись їм уже спочатку». Коли Біон сипав безнастанними закидами проти прорицателів, Менедем сказав про нього: «Він наносить мертвим ще смертні вдари». Коли Менедем одного разу почув заяву, що найвище добро – досягнути всього, чого бажаєш, він ніби відповів: «Значно ліпше бажати, чого треба».

9. *Ibidem.* II, 129. Одного, хто сказав, що є добро багатьох гатунків, Менедем запитав, як велике їх число, та чи думає він, що воно більше, аніж сто.

С. Школа в цілому

1. Діоген Лаерцій. II, 105. Послідовником Федона був Плістан із Еліди, третій із них – еретрієць Менедем зі своїм товаришем флійцем Асклепідом, обидва вийшли зі школи Стильпона. До них їх філософія звалась елідською, а з Менедема починаючи – еретрійською.

2. *Ibidem.* II, 126. В Еліді ... Анхіпіл та Мосх – учні Федона.

3. *Ibidem.* II, 85. Школа Федона, її найвизначніші представники – еретрійці.

4. Цицерон. *Academicorum reliquiae.* II, 42. 129. (див. про мегарську школу в цілому свідоцтво 7 – XVI. 2. Е. 7). А від Менедема-еретрійця починаючи, вони звались еретрійцями (див. Менедема фр. 3).

5. Діоген Лаерцій: II, 18. Етичних сект дев'ять: ... елідська ... еретрійська.

6. *Ibidem.* IV, 33. Тимон каже про Аркезилая так: Із Менедемом у душі я поквалплюсь до товстого Пірона й до Діодора.

XVIII. КІНІКИ

1. Фрагменти

А. Антистен

а. Логіка

1. Епіктет. *Dissertationes*. II, 17. Початок науки – це дослідження слів.

2. Діоген Лаерцій. VI, 3. Поняття (*λόγος*) є визначення для того, що було або є.

3. Аристотель. *Metaphysica*. VIII, 3, 1043b. Неможливо означити ество чогось, бо означення буде задовге; але можна вказати, як щось є: напр., не можна означити, що є срібло, але можна сказати, що воно подібне до олива.

4. *Ibidem*. V, 29, 1024b. Можна до окремої речі віднести тільки її власне поняття. Із цього слідує, що не може бути протиріччя, а також ніякого неправдивого твердження.

5. Епіктет. *Dissertationes*. 1, 17. Логіка безплідна.

6. Схолії до Аристотеля. 66, 68. Я бачу людей, але не людськість, коней, а не кінськість.

β. Етика

7. Діоген Лаерцій. VI, 104. Мета філософії – життя згідно з моральними принципами.

8. *Ibidem*. VI, 11. Плід філософії – життя згідно з моральними принципами.

9. Климент Олександрійський. *Stromata*. II, 103, 7. Цілю життя є свобода від божевілля.

10. Діоген Лаерцій. VI, 105. Моральности можна навчити, але не можна позичити; ... її не можна втратити.

11. *Ibidem*. VI, 11. Шляхетність і моральність – теж саме. Бо моральности досить для щастя, для неї треба лише мати сократівську силу. Вона – плід діла і не потребує ані слів, ані знання.

12. Діоген Лаерцій. VI, 13. Знання – це найміцніша кріпость. Вона не може ні розпастиись, її не можна зрадити. Її стіни треба збудувати з власних непереможних виводів.

13. Філон Олександрійський. *Quod omnis probus liber sit*. 869. Розум важко винести. Бо як легка та приємна нерозумність, так розум є щось тверде, непереможне й має непохитну твердість.

14. Діоген Лаерцій. VI, 12. Для мудреця немає чужого або неможливого.

15. *Ibidem*. VI, 11. Мудрець задовільняє сам себе, бо все, що мають інші, йому належить.

16. Евзевій. *Praeparationes evangelicae*. 15, 13. Божевілля ліпше, аніж насолода. У божевіллі для насолоди не треба рухати навіть пальцем.

17. Стобей. 29, 65. Можна стреміти до насолоди, що лежить поза зусиллями, але не до тієї, що лежить поперед ними.

18. Климент Олександрійський. *Stromata*. II, 107. 2. Я вбив би Афродиту, якби її зустрів, бо вона спокусила багатьох гарних та добрих жінок. Любов – це зло життя. Нещасні, що підлягають їй, називають хворобливу пристрасть богинею.

19. Діоген Лаерцій. VI, 2. Витривалість – це добро.

20. Епіктет. *Dissertationes*. IV, 5. Чи ж ти ніколи не чув, Кіре, що це доля царів робити добре та мати злу славу?

21. Діоген Лаерцій. VI, 7. Злу славу треба переносити ще легше, аніж каміння.

22. *Ibidem*. VI, 11. Відсутність слави є добро й теж саме, що й витривалість.

23. *Ibidem*. VI, 7. Найважливіша наука – відучитись від злого.

24. *Ibidem*. VI, 11. Треба одружуватись виключно для народження дітей і вибирати негарних жінок: тоді вони будуть тебе любити.

25. *Ibidem*. VI, 12. Моральність чоловіка й жінки та сама.

26. *Ibidem.* VI, 11. Добро – гарне, а зло – негарне.

27. Стобей. 8, 14. Хто боїться інших людей, той не знає, що він є рабом себе самого.

28. Плутарх. *De Stoicis repugnatio.* 14. Треба придбати собі або розум або ж мотузок.

29. Діоген Лаерцій. VI, 5. У мандрівки треба брати зі собою лише стільки, скільки можна взяти зі собою при загибелі корабля.

30. Епіктет. *Dissertationes.* III, 24. Що є й що не є моєю власністю? – Мій маєток – не моя власність. Родичі, родина, друзі, поважання, рідний край, професія – все це чуже. Що ж твоє? – Вжиток моїх думок. Їм не можна перешкодити і їх не можна змусити. Ніхто не може мене стримати, ніхто не може мене змусити вживати їх інакше, аніж я хочу.

31. Діоген Лаерцій. VI, 11. Добру людину треба цінити вище, аніж родича.

γ. Політичні погляди

32. *Ibidem.* VI, 11. Мудрець веде політику не на основі існуючих законів, але на основі законів моральності.

33. Стобей. 45, 28. Як треба ставитись до політики? Як до вогню. Не підступати занадто близько, щоб не попектись; не залишатись задалеко, щоб не змерзнути.

34. Діоген Лаерцій. VI, 11. Ліпше битись з кількома добрими людьми проти всіх злих, ніж з усіма злими проти кількох добрих.

35. *Ibidem.* VI, 8. Об'явіть ослів у силу народної постанови кіньми! Чому ж ні? І полководці ж ваші нічого не знають, а тільки обрані голосуванням.

36. *Ibidem.* VI, 6. Це дивно, що бур'ян вибирають із пшениці, на війні відкидають негідних, а в державі не усувають злих людей.

37. *Ibidem.* VI, 5. Коли держава більше не може відрізняти добрих та злих громадян, то їй прийшов кінець.

В. Діоген Синопський

а. Критика сучасности

1. Діоген Лаерцій. VI, 35. Найцінніше продається за ніщо й навпаки.

2. *Ibidem.* V, 27. Люди вправляються у ритті та в киданні на конкурс, у стремлінні до справедливости – ні.

3. Стобей. 4, 86. Люди дістають собі те, що потрібне, щоб жити, але не те, чого треба, щоб справедливо жити.

4. Діоген Лаерцій. VI, 43. Люди випрошують у долі блага, що їм такими здаються, але не ті, що є такими в дійсності.

5. *Ibidem.* VI, 43. Що люди роблять на яву, про це вони не піклуються; але що вони уявляють собі уві сні, цим вони займаються багато.

6. *Ibidem.* VI, 24. Коли глянемо в житті на керманичів, лікарів, філософів, то будемо вважати людину найрозумнішою з живих істот; але як побачимо ворожбитів, що тлумачать сни, прорицателів і поруч із ними тих, хто їм вірить, або людей, що набундючуються від суєтности та багатства, то треба думати, що немає нічого дурнішого за людину.

7. *Ibidem.* VI, 73. Музикою, геометрією, астрономією й подібним не треба займатись, бо це некорисно й непотрібно.

8. *Ibidem.* VI, 24. Безум гонить натовп, як пастух, куди хоче.

б. Етика

9. *Ibidem.* VI, 20. Я зруйнував прийняті цінності.

10. *Ibidem.* VI, 63. Що є плід філософії? Принаймні бути готовим до всякої долі.

11. *Ibidem.* VI, 71. Моему життю дав тавро Геракл: нічого немає для мене вищого за свободу.

12. *Ibidem.* VI, 28. Я здатен панувати над чоловіками.

13. Стобей. 13, 27. Інші пси кусають ворогів, а я друзів, щоб їх врятувати.

14. Діоген Лаерцій. VI, 63. Я – громадянин усього світу.

15. Стобей. 13, 26. І лікарі, завдання яких дати здоров'я, не затримуються у здорових.

16. Стобей. I, 32. Як стати вчителем собі самому? Коли засуджувати те, що засуджуємо в інших, найбільше в собі самім.

17. Стобей. 95, 11. Бідність – несвідома вчителька й виховниця в філософії; бо в чому філософія переконує словами, до того бідність примушує силою факту.

18. Стобей. 93, 35. Моральність не може жити ні в багатім місті, ні в багатій хаті.

19. Стобей. 7, 18. Зусилля тільки тоді добре, коли його мета – сила та кріпость духа, а не тіла.

20. Епіктет. *Dissertationes*. I, 24. 7. Голість ліпша, ніж пурпурний одяг.

21. *Ibidem*. I, 24. 7. Сон на голій землі – найліпший спокій.

22. Діоген Лаерцій. VI, 50. Скупість – мати всього зла.

23. Стобей. 10, 46. Скупий, як хворий на пухлину, бо скупий, хоч би й мав повно грошей, хоче ще більше: обидва на шкоду собі. Бо пристрасті ростуть тим більше, чим більше задовольняємо їх вимоги.

γ. Суспільне життя

24. Діоген Лаерцій. VI, 60. Натовп великий, лише мало в ньому людей.

25. *Ibidem*. VI, 72. Єдиний правильний державний порядок – порядок усього світу (зр. вище фр. 15).

26. *Ibidem*. VI, 72. Шляхетність і повага, й усе подібне – не що інше, як убрання, що прикрашає нікчемність.

27. Епіктет. *Dissertationes*. I, 24. 6. Слава – це галас, що його роблять несамовиті люди.

28. Діоген Лаерцій. VI, 72. Жінки повинні бути спільними; шлюб нічого не варт. Кожен має жити з жінкою, яку може для цього знайти. Тому й діти також повинні бути спільними.

29. *Ibidem*. VI, 69. Найліпше у світі – свобода мови.

8. Релігія

30. *Ibidem.* VI, 73. Ніщо не є проти того, щоб щось укрести зі святилища або щоб їсти м'ясо всякої живої істоти. Навіть людське м'ясо їсти не гріх, як бачимо це зі звичаїв чужих народів.

31. Стобей. 29, 92. Медея була мудрою, але не була ніякою чарівницею. Вона брала людей м'яких і слабких од гульні, загартовувала їх в атлетичних школах та в лазнях, робила їх знов сильними і здоровими. Так пішла про неї слава, що вона варить м'ясо і через це робить людей молодими.

32. Плутарх. *De audiendo poeta.* 4. Як ти гадаєш? Злодій Патекіон буде мати по смерті ліпшу долю, ніж Епамінонд, бо був посвячений у містерії?

33. Діоген Лаерцій. VI, 68. Як може смерть бути злом? Ми ж не помічаємо її, коли вона наступає.

34. *Ibidem.* VI, 37. Усе повне божества.

С. Кратес

1. Діоген Лаерцій. VI, 92. Треба так довго займатися філософією, поки полководці не будуть здаватись погоничами ослів.

2. *Ibidem.* VI, 93. Треба мати собі за рідню безславність і бідність, те, чого не переборе доля.

3. *Ibidem.* VI, 85. Місто Торбина лежить у блакитнім морі безуму, окружене хвилями, гарне й плодюче, однак не має лишків. Ніколи туди не приходять ні гульвіса, ні той, хто шукає насолоди й виславляє своє тіло. Воно дає цибулю і часник і фіги до хліба, тому там ніколи немає війни, і не потребують там зняряддя для боротьби за гроші й славу.

4. Климент Олександрійський. *Stromata.* II, 121. 1. Це його держава, вона сяє тільки власним здобутком, не є рабиною золота або любовної тоски, утримується від усякої торгівлі, що веде до погорди, рабські стремління не похляють голів її громадянам, бо вона любить і шанує безсмертну богиню-свободу.

5. Юліян. *Orationes*. VI. 199с. Дивні дочері Зевса олімпійського! Мнемозини, музи Пієриди, послухайте моєї молитви! Не дайте мені недостатку в коріннях для шлунку, так і я завжди, свобідний від рабства, просто вів своє життя! Дайте мені допомагати другові, не лестячи йому, прославлені гроші я не хочу збирати, накупчуючи, як скарабей або як мурашки. Але я хочу бути добрим. Придбати таке багатство, що корисне для моралі, що його легко придбати й мати. Якщо я це дістану, то подякую побожно Гермесові та музам, не розкішшою жертви, але чесним ділом.

6. Стобей. 97, 31. Ти не знаєш, яку силу має торбина, міра бобів і беззаботність.

7. Діоген Лаерцій. II, 25 (див. свідоцтва про Сократа). Срібний посуд і пурпурний одяг добрі для театру, а не для життя.

8. *Ibidem*. VI, 98. Для мене рідні не одне місто й не один дах; кожне місто й кожна хата в світі мені відкриті, щоб знайти там притулок.

9. *Ibidem*. II, 86. Голод виганяє любов; де ні – там час; як обидва не допоможуть, візьми мотузок.

10. Стобей. 5, 63. Порядок, що ставить тверді межі міри насолоді, є той, що утримує дома й держави.

11. Стобей. 97, 27. Своїй великій славі я завдячую не своєму багатству, а своїй бідності.

12. Діоген Лаерцій. VI, 86. Десять мін дай куховару, лікарю – драхму, улесливцю – п'ять талантів, пораднику – подяку, гетері – талант, філософу – три обола.

13. *Ibidem*. Що я вивчив і витворив у спілці з муками – ось моя власність, а дари щастя нікчемні й суєтні.

14. *Ibidem*. Прибуток філософії – щоденно боби і беззаботний настрій.

Д. Метрокл

1. Діоген Лаерцій. VI, 95. Із речей тільки деякі можна купити за гроші, як от: будинок; інші вимагають довгих зусиль, як от: освіта.

2. *Ibidem*. VI, 95. Багатство шкідливе, якщо не вміти достойно його вживати.

Е. Монім

1. Стобей. 93, 96. Багатство – одкидок щастя.

2. Іоан Дамаскін. II, 88. Ліпше бути сліпим, аніж неосвіченим; сліпий впаде тільки до ями, неосвічений – у безодню.

2. Свідоцтва

А. Антистен

1. Діоген Лаерцій. VI, 1–2. Антистен, син Антистена, народився в Атенах, але він був не з повнопр. шлюбу. Коли хтось його за це ганив, то він ніби відповів: «І мати богів – фригійка з народження». Переказували, що його мати була тракіянка. Його сміливе поводження в битві при Танагрі дало Сократові привід сказати, що, навряд, ізі шлюбу атенця з атенкою вийшла б така напрочуд гарна людина. І він сам, глузуючи, казав про атенян, що так пишались своїм давнім і місцевим походженням, що ті своїм походженням нічим не вищі від слимаків та коників.

Антистен був спочатку учнем ритора Горгія. Відсіля й ораторська закраска його діялогів, зокрема діалогу «Правда», а також його афоризмів. Герміп оповідає, що він мав намір на великих істмійських святочних іграх хвалити й ганити атенян, тебанців і лакедемонців; але відмовився від цього наміру через велике число учасників. Потім він приєднався до Сократа, і це йому так багато дало, що він пропонував своїм власним учням стати його співучнями в Сократа. Мешкаючи в Піреї, він щодня проходив по 40 стадій, щоб послухати Сократа. Прикладові Сократа Антистен завдячував і тією твердістю й чистотою душі від пристрастей, які він поклав в основу кіничної школи.

2. *Ibidem*. VI, 10. Це, мабуть, Антистен добився вигнання Аніта і смерті Мелета. А саме: коли він зустрівся з

учнями з Понту, яких до Атен притягло ім'я Сократа, то привів їх до Аніта з іронічними словами, що той мудріший за Сократа; це так розбурхало присутніх, що вони добились заслання Аніта.

3. *Ibidem.* VI, 13–15. Антистен навчав у Кіносаргу, у гімназії недалеко від брами міста; звідси, на підставі деяких свідоцтв, і школа дістала свою назву. А його самого прозвали Гаплокіоном (звичайний пес). Антистен уперше зложив удвоє, як оповідає Діокл, свій старий плащ і цим задовільнився. До цього він носив із собою палку і торбину. І Неант каже, що Антистен уперше зложив удвоє плащ. Однак Сосикрат у третій книзі *Λαδοχαί* оповідає, що аспендієць Діодор уперше запустив собі бороду й узяв палку та торбину.

Антистен – єдиний із сократиків, якого хвалить Теопомп словами, що той – талановита людина і захоплює своєю вмілою розмовою проти волі кожного. Це видно і з його писань, а також із ксенофонтівського «Симпозіона». Його вважають духовним батьком мужньої секти стоїків... Антистен указав шлях байдужому душевному спокоеві Діогена, самоопануванню Кратеса, твердості Зенона й навіть поклав основи теорії держави. Ксенофонт каже, що Антистен був найприємнішим співбесідником, у всьому надзвичайно стриманий.

4. *Ibidem.* VI, 18–19. Антистен умер від підупаду сил. Під час хвороби його відвідав Діоген і спитав: «Тобі ж не потрібний друг?» А іншого разу Діоген прийшов до нього з кинджалом. Коли ж Антистен викрикнув: «Хто врятує мене від мого страждання?», Діоген мовив, показуючи кинджал: «Оце». На це відповів Антистен: «Я казав – від страждання, не від життя», бо, як здається, лише з любови до життя він переносив страждання... Є три інших Антистени: Гераклітовець, другий із Ефесу, третій – історик із Родосу.

5. *Ibidem.* III, 35. Антистен хотів прочитати один свій твір і покликав для цього Платона. Коли Платон запитав

Антистена, що він буде читати, той відповів, що трактат про неможливість протиріччя. Тоді Платон сказав: «Як ти взагалі можеш писати на цю тему?» і відповів йому, що він протирічить сам собі. Тоді Антистен написав діалог проти Платона під назвою «Сатон». Із того часу вони надовго стали ворогами.

6. *Ibidem*. VI, 15–18. Його твори, що загально відомі, обіймають десять томів.

У перший входять такі твори: «Про вислів або про ознаки», «Аянт або промова Аянта», «Одиссей або про Одиссея», «Оборона Ореста або про адвокатів», «Ізографія або Лісій і Ізократ», «Проти «без свідків» Ізократа».

Другий том: «Про природу тварин», «Про народження дітей або про шлюб» – еротичний твір, «Про софістів» – фізіономічний твір, «Про справедливість і сміливість» – повчальний твір у трьох частинах, «Про Теогніда».

Третій: «Про добро», «Про сміливість», «Про закон або про державу», «Про закон або про прекрасне та справедливе», «Про свободу й рабство», «Про віру», «Про опікуна або про слухняність», «Про побіду – господарчий твір».

Четвертий: «Кір», «Великий Геракл або про силу».

П'ятий: «Кір або про царство», «Аспазія».

Шостий: «Правда», «Про вміння дискутувати» – полемічний твір, «Сатон або протиріччя», у трьох частинах, «Про форми мови».

Сьомий: «Про виховання або про імена» – у п'ятьох частинах, «Про вживання імен» – полемічний твір, «Про питання й відповідь, про гадку і знання» – у чотирьох частинах, «Про вмирання», «Про життя і смерть», «Про Гадес», «Про природу» – у двох частинах, «Питання про природу» – у двох частинах, «Полемічні гадки», «Проблеми навчання».

Восьмий: «Про музику», «Про витовмачення», «Про Гомера», «Про несправедливість і безбожність», «Про Калханта», «Про розвідників», «Про насолоду».

Дев'ятий: «Про Одиссея», «Про палицю», «Атена або про Телемаха», «Про Гелену й Пенелопу», «Про Протея», «Циклоп або про Одиссея», «Про пиття вина, або про пияцтво, або про Циклопа», «Про Кірке», «Про Амфіярія», «Про Одиссея, Пенелопу і пса».

Десятий: «Геракл або Мідас», «Геракл або про розумність і силу», «Кір або улюбленець», «Кір або розвідник», «Мелоксен або про панування», «Алкїбїяд», «Архелай або про царство».

Це його твори. Тимон лає його за велику кількість творів, називаючи «балакливим тисячештукарем».

7. *Ibidem*. VI, 2. Що труд є добро, це він з'ясував на прикладах Кіра й Геракла, притягаючи до свідoctва і греків, і варварів.

8. Аристотель. *Topica*. II, 104b. Не може бути ніякого протиріччя, казав Антистен.

9. Аристотель. *Metaphysica*. V, 29. 1024b. Дурна думка Антистена, який думав, що не висловлюється нічого, крім поняття самого про себе; з чого випливає, що не може бути ніякого протиріччя або неправдивого твердження.

10. Цицерон. *De natura deorum*. I, 13. 32. На ім'я богів багато, насправді – один.

11. Діоген Лаерцій. VI, 5. Єдність однодумних братів він уважав сильнішою, ніж мури.

12. Ксенофонт. *Convivium*. 19. Що ж, скажи й ти нам, Антистене, – мовив Сократ, – як це ти при своїх злиднях питаєшся своїм багатством? Бідність і багатство – це мое переконання – живуть не в домах, а в серцях людей. Бо я знаю багато людей, що мали багато грошей, а вважали себе такими бідними, що бралися за всяку роботу, йшли на всяку небезпеку, припускаючи, що на цьому зароблять. Я знаю і двох братів, які, хоч отримали в спадщину й однакове майно, проте, один з них має достатній прибуток, який навіть перевищує його витрати, а другий – цілком без

засобів до життя. Я знаю багатьох царів, таких жадних на гроші, що роблять значно гірші злочини, ніж найбільш. Правда, іноді бідність доводить до крадіжок, до розбою, до повертання людей у рабство. Але є й царі, що винищують цілі родини, вчиняють масові вбивства, часто лише задля грошей продають населення цілих міст у рабство. Я навіть дуже жалкую цих людей, що мають таку сильну пристрасть, якою вони хворіють. Вони здаються мені людьми, що багато мають і ще більше бажають мати, ніколи не буваючи ситими. А я маю лише стільки, що майже не можу цього знайти. І все ж мені цього досить, і я можу їсти, поки насититься мій голод, і пити, поки погасне спрага, й одягатися так, що мені й на дворі не холодніше, ніж тут у домі нашого Калія. А як прихожу до хати, то стіни утворюють теплу одіж, стеля – грубий плащ, і я маю постіль, що мене цілком задовільняє, так що треба зусилля, щоб мене збудити. Якщо мені забагнетесь любовної насолоди, я задовільняюсь тим, що можливе під ту хвилину, так що жінки, до яких я приходжу, мене приймають із радістю, бо з ними не хоче зустрічатися ніхто інший. Оце все, здається, дає мені більш насолоди, що я, роблячи щось, ніколи не хотів би мати більше насолоди, а радше менше. Бо дещо дає мені більше насолоди, ніж треба. А найкоштовніший скарб у моїм багатстві я добираю в тому, що, якби в мене відібрали мою теперішню власність, для мене не було би забагато роботи, щоб постачати собі достатнє прожиття. Якщо мені бажається приємного, я не купую ласощів на базарі, вони для мене задорогі, а живлюся скарбом мого серця. Також і це велика різниця, – чи я чекаю на пробудження потреби й тільки тоді її задовільняю, або ж випадково маю ласощі, як оце тасійське вино, що я тільки що одержав і п'ю, не маючи спраги. Так, люди, що живуть просто, і морально ліпші від тих, що люблять приємне. Коли всього того, що хтось має, йому досить, він найменше дивиться на чуже майно. Треба

згадати, що цей рід багатства робить людину також і щед-рою. Оцей Сократ, від якого я це багатство дістав, не від-мірював і не відвішував його мені, а дав стільки, скільки я міг узяти. І тепер я ні від кого цього багатства не ховаю, але показую всім друзям мою розкіш і даю кожному зі скарбу мого серця, що він хоче. І, як ви бачите, найліпша розкіш, яку я маю, – моє дозвілля, коли я можу дивитися на те, що цього варто, і слухати те, що цікаво, і що я найбільше ці-ную проводити день на дозвіллі зі Сократом.

13. Діоген Лаерцій. VI, 3–9. Коли він якось почув, що Платон негативно висловився про нього, сказав: «Так і з ца-рями, вони роблять добре, а чують про себе зле».

Коли його посвячували в орфічні містерії, і жрець мо-вив, що їх учасники мають чекати на великі радощі в Гаде-сі, він відповів: «Чому ж ти не вмреш?»

Коли його якось ганили, що він не походить від двох вільних людей, він відповів: «Також і не від двох войов-ників, а між тим я – войовник!» На питання, чому він так суворо поводить себе зі своїми учнями, він відповів: «Так роб-лять і лікарі зі своїми пацієнтами!»

Побачивши, як утікає перелюбник, він сказав: «Якої не-безпеки ти міг позбутися за один обол!»

«Ліпше, – казав він, за свідоцтвом Гекатона в «Хрїях», – опинитися між шуліками, ніж між улесливими; бо перші жеруть мертвих, а другі – живих».

На питання, що найщасливіше для людини, він відпо-вів: «Вмерти в щасті».

Коли один його учень жалкував, стративши свої скрип-ти, він мовив: «Ти мав був записати їх зміст у своїй душі, а не на листках».

«Як залізо ржа, – казав він, – так зависників з'їдає їх власна жадоба».

Коли його якось хвалили злі люди, він мовив: «Боюсь, що я зробив щось злого».

Колись, як його лаяли за зносини зі злими людьми, він відповів: «І лікарі перебувають укупі зі своїми пацієнтами, не дістаючи хвороби».

Із Платона він сміявся, як зі світської людини. Коли відбувався великий святочний похід, він, побачивши, як проходив пишний кінь, сказав Платонові: «І ти здаєшся мені ніби гордим прибраним конем». До цих слів приводом було те, що Платон вихваляв цього коня.

Коли хтось сказав йому: «Є багато таких, що тебе вихваляють», він запитав: «А що злого я зробив?»

За оповіданням Фанія у книзі про сократиків, коли хтось його запитав, що має робити, щоб стати доброю людиною, він відповів: «Навчитися в тих, хто це знає, що ти мусиш уникати злого, що в тобі є» (див. фр. 23).

Юнакові, який намагався бути гарним для свого портрета, сказав: «Скажи мені, чим би хвалилась бронза статуї, якби могла говорити?» «Красою», – була відповідь. «І тобі не сором радіти з того, із чого радіє бездушний портрет?»

14. *Ibidem*. VI, 8 (фр. II. 35). Коли він виставляв перед усіма дірку в своєму плащі, Сократ сказав: «Із твого плаща на мене дивиться твоя погорда».

В. Діоген Синопський

1. Діоген Лаерцій. VI, 20–24. Діоген, син банкіра Гінезія, походив із Синопу. Діокл оповідає, що його батько мав міняльну контору й утік, сфальшувавши гроші⁴³. А Евбулід у книзі про Діогена оповідає, що це Діоген був злочинцем і виселився на чужину разом із батьком. Діоген і сам про себе каже у своїм «Пордалі», що він фальшував гроші. Дехто оповідає, що Діоген був доглядачем, і робітники умовили його поїхати до Дельф або до Делосу, рідного острова Аполлона, до дельфійського храму довідатися, чи може він зробити те, до чого його закликають. Коли Бог дозволив змінити державні цінності взагалі, він це зрозумів інакше, сфальшував гроші; його схопили, і він мусив, як дехто каже,

піти на заслання, а за іншими оповіданнями, добровільно від'їхати з міста зі страху; а ще інші кажуть, що його підбив фальшувати гроші батько, що й умер у в'язниці, а сам він утік і поїхав до Дельф, і там запитав не про те, чи можна фальшувати гроші, а що йому допоможе перевищити всіх славою, – на це питання він і дістав згадану відповідь.

Приїхавши до Атен, Діоген звернувся до Антистена. А коли той його прогнав, бо не терпів нікого біля себе, Діоген через терпеливу настирливість усе ж добився прийому. І коли якось Антистен намірився на нього палицею, Діоген підставив свою голову, кажучи: «Бий! Бо не знайдеш дерева, що було б досить тверде, щоб мене прогнати, поки я не почую твоїх слів». Відтоді він став учнем Антистена і, як бідний втікач, мусив жити ошадно, як тільки міг. Як оповідає Теофраст у своєму «Меґаріку», Діоген звернув увагу на мишу, що бігала туди й сюди, але ані не шукала затишного місця, ані не втікала від п'їтми, ані не виявляла стремління до їжи. Це дало йому вказівку на вихід із його важкого стану. Це Діоген, за деякими свідоцтвами, уперше склав удвоє свій плащ, щоб задовільнити свої потреби (в одягу), а також мати й постелю. Також Діоген він завів торбину, де переховував свою їжу, і ось так кожне місце стало для нього добрим для полуднування, сну, розмов, коротко – для всього. Тому він і показував звичайно пальцем на храм Зевса і Помпейон⁴⁴, кажучи, що ці будівлі зроблені атенцями для його мешкання. Після одного нападу хвороби він уживав палку для підпори, а потім уже зі звички носив її завжди зі собою, тільки не в місті, але під час своїх мандрівок, так само й торбину, як про це оповідає Олімпіодор. Коли Діоген попрохав когось розшукати для нього хатинку, і це затяглося надовго, він узяв бочку в Метроні за хату, як і сам оповідає в листах. Улітку він звичайно лягав у розпечений пісок, взимку обіймав укриті снігом статуї, нічого не упускаючи, щоб себе загартувати.

Він умів також виявляти своє презирство до інших.

2. *Ibidem.* VI, 34. Діоген босий ходив він по снігу й робив усе те, про що ми вже розповідали. Він робив спробу їсти навіть сире м'ясо, але не зміг його перетравити.

3. *Ibidem.* VI, 37.⁴⁵ Коли Діоген побачив дитину, що пила з пригорщі, він витягнув кубок зі своєї торбини й викинув зі словами: «Дитина стала моїм учителем у повздержливості». І тарілку він кинув, побачивши, як хлопець, що розбив свій посуд, всипав сочевичну кашу в заглибину в куснику хліба.

4. *Ibidem.* VI, 38. Одного разу, коли Діоген грівся в Крапейоні на сонці, до нього підійшов Олександр Македонський, мовивши: «Проси, чого хочеш», на це Діоген відповів: «Не заступай мені сонця!».

5. *Ibidem.* VI, 43–44. Його любили й атенці. Коли якийсь юнак розбив його бочку, вони його побили, а Діогенові подарували нову бочку.

Стоїк Діонісій оповідає, що по битві при Херонеї Діогена як полоненого привезли до Філіппа, і на питання, хто він, Діоген відповів: «Дослідник твоєї ненажерности». Це викликало таке здивування, що його звільнили...

Коли ж Пердика загрозив Діогенові смертю, якщо він не прийде на його заклик, Діоген сказав: «Це не геройство; вбивати вміють навіть жуки й павуки». Ліпше, думав Діоген, він би пригрозив, що буде й без мене жити щасливо.

6. *Ibidem.* VI, 49. Коли він жебрав через гнітючі злидні, звертався так: «Як ти уже дав комусь іншому милостиню, то дай і мені; як ще ні, зроби з мене початок».

7. *Ibidem.* VI, 52. На питання, чи має він раба або рабиню, Діоген відповів: «Ні». А на дальше питання: «А як ти помреш, хто ж винесе тебе з хати?» відповів: «Той, хто потребуватиме хати!»

VI, 5–5. Коли Діогенові радили шукати раба, що втік від нього, він мовив: «Це було б смішно, якби Манес міг жити без Діогена, а Діоген без Манеса – ні».

8. *Ibidem.* VI, 69. Діоген робив відверто все: як те, що відноситься до Деметри, так і до Афродити. До цього стоується такий вивід: «Коли не є зле полуднувати, то не є зле робити це й на базарі; але ж полуднувати не є зле, отже, і робити це на базарі не є зле». І часто, відверто онанізуючи, він казав: «А чи не можна було б виганяти й голод, тручи живіт?» Приписувано йому й багато іншого, що завело б нас задалеко, як про це розповідати. (зр. VI, 46).

9. *Ibidem.* VI, 74–75. Шляхетність Діогена виявлялась найбільше тоді, коли його продавали. При поїздки до Егіни він попав до рук морських розбійників, на чолі яких стояв Скирпал. Вони привезли його до Криту й вивели на продаж. Коли вісник запитав його, на якому ділі він розуміється, Діоген відповів: «Панувати над людьми». При тому він указав на добре вдягненого коринтця – Ксеніяд на ім'я – зі словами: «Продай мене цьому; він потребує пана». Так його купив Ксеніяд, забрав до Коринту, зробив вчителем своїх синів і доручив йому все господарство. Діоген виправдав себе у цій службі так, що Ксеніяд, оглянувши весь свій дім, сказав: «Добрий демон вселився до мене в дім». Клеомен оповідає у своїм педагогічному творі, що учні хотіли викупити Діогена, за це той назвав їх дурнями, бо ж леви – не раби тих, хто їх годує, а навпаки, годівники – раби левів; бо боятись – це природно рабам, а перед дикими звірами люди мають страх (ще VI, 30–31, див. далі).

10. *Ibidem.* VI, 76–79. Діоген умер ніби в віці майже 90 років. Звістки про його смерть різні. Одні оповідають, що його напала по з'їдженні сирої волової ноги холера й від неї він умер. Інші, що він затримав своє дихання: така звістка є, до речі, у Керкіда з Мегалополісу або з Крету... у меліямбах.

Інші кажуть, Діоген хотів розділити їжу псам і був укушений у жилу на нозі, від чого й умер. Його ж учні залишились, як оповідає Антистен у *Διαδοχαι*, при припущенні, що він умер, затримавши дихання. А саме: Діоген залишався

здебільшого в Кранеїоні, гімназії в Коринті. Як звичайно, туди прийшли його учні, знайшли його закутаного в плащ, але не гадали, що він спить, бо він не був приятелем ночі й не спав допізна; вони підняли плащ і знайшли його мертвим. Вони й гадали, що таким шляхом він припинив своє життя. Тут, як оповідають, учні почали сперечатись, як треба його ховати, дійшло аж до бійки. Коли ж за це взяли старші люди та влада, то Діоген поховали біля брами, що виходить на Істм. Там поставили йому й пам'ятник – пса з параського мармуру. Потім співгромадяни вшанували його також і бронзовим пам'ятником із написом:

*І бронза не витримує часу, але твоя слава,
Діогене, залишиться назавжди, не вважаючи на зуб часу,
бо ти будеш нам вождем до стриманого життя,
покажеш нам найлегший шлях до цілі.*

Дехто оповідає, що Діоген, умираючи, доручив викинути його без похорону на здобич усякому звірові або вкинути до ями з малим шаром землі зверху; за іншими, щоб його кинули в Еліс, де він буде корисний своїм братам. А Деметрій в «Гомоніміях» оповідає, що Олександр помер у Вавилоні того самого дня, коли Діоген закінчив життя в Коринті.

VI, 31. Меніп оповідає, що Діоген постарів у домі Ксеніяда й по смерті його поховали сини Ксеніяда.

11. *Ibidem.* VI, 75–76. Діоген мав чудесний дар переконувати, хто б це не був. Йому було легко притягнути інших на свій бік. Так, мовляв, якийсь Онесикрит із Егіни послав одного зі своїх двох синів – Андростена – до Атен. Там той почув Діогена й через це залишився, немов прив'язаний, в Атенах. Тоді батько послав ще й старшого сина – Філіска, але й цей був рівно ж захоплений. Нарешті, Онесикрит приїхав і сам, присвятивши себе тут філософії разом зі своїми синами. Таку силу притягування мали лекції Діогена.

До слухачів Діогена належали Фокіон, на прізвище «справедливий», мегарик Стильпон і багато інших державних діячів.

VI, 74. Діоген надзвичайно влучно відповідав на поставлені запитання.

12. *Ibidem.* VI, 81. Було ще п'ять інших Діогенів.

13. *Ibidem.* VI, 80. Відомі такі його твори. Діялоги: «Кефаліон», «Іхтій», «Колой», «Пордал», «Атенський народ», «Держава», «Моральне вміння», «Про багатство», «Про любов», «Теодор», «Гипсій», «Аристарх», «Про смерть», «Листи»; сім трагедій: «Гелена», «Тіест», «Геракл», «Ахіллес», «Медея», «Хризип», «Едип». Навпаки, Сосикрат каже в першій книзі *Διαδοχαί* і Сатир – у четвертій – біографії, що нічого з цих творів не належить Діогенові, і Сатир запевняє, що трагедії належать егінцеві Філіскові, учневі Діогена. А Сотіон називає в сьомій книзі дійсні твори Діогена: «Про добротин», «Про добро», «Про любов», «Птох», «Тольмай», «Пордал», «Кассандр», «Кефаліон», «Філіск», «Аристарх», «Сизиф», «Ганімед», «Хрії», «Листи».

14. *Ibidem.* VI, 26. Коли одного разу Платон покликав його в гостину вкупі з іншими друзями, що приїхали від Діонісія, він топтався по килимах зі словами: «Я топчу ногами Платонову погорду», на що Платон відповів: «Який же ступінь погорди виявляєш ти, Діогене, думаючи, що ти не гордий». Інші розповідають це так. Діоген сказав: «Я топчу ногами Платонову погорду», а той відповів: «Так, і ще з більшою погордою, Діогене!»

15. *Ibidem.* VI, 32. Розповідають, що Олександр сказав, що, якби він не був Олександром, то хотів би бути Діогеном.

16. *Ibidem.* VI, 41. Одного разу Діогена побачили цілком обризканого водою, і коли всі, хто стояв довкола, співчували йому, Платон, що теж був присутній, сказав: «Коли ви хочете йому співчувати, то мусите піти геть», натякаючи на любов Діогена до слави.

17. *Ibidem.* VI, 24. Він звав Діонісійські ігри твором дурнів.

18. *Ibidem.* VI, 28. Він сердився на людей, що приносять жертви богам, прохаючи здоров'я, а при жертві бенкетують коштом свого здоров'я.

19. *Ibidem.* VI, 35–6. У більшості, казав він, лише від одного пальця залежить, чи божевільні вони, чи ні; бо, як хтось покаже щось середущим пальцем, той вважається божевільним, а як указальним, то ні.

Найцінніше, сказав він, дістанете на ярмарку за найдешевшу ціну й навпаки; так, статую не менше, ніж за триста мідних монет, а міру муки – вже за дві.

Одному, який хотів учитися в нього філософії, Діоген дав оселедця, прохаючи йти за ним, а той зі сорому кинув рибу й утік. Через деякий час Діоген стрінув його й мовив, сміючись: «Нашу дружбу зруйнував оселедець». Діокл розповідає ще таке. Хтось сказав Діогенові: «Наказуй нам, Діогене!» Діоген взяв його зі собою, доручивши носити сиру на півобола; той не побажав, і тоді Діоген мовив: «Поганений сирець розвалив нашу дружбу».

20. *Ibidem.* VI, 39. Коли атенці пропонували Діогенові посвятитись у містерії, кажучи, що посвячені мають першенство в Гадесі, він відповів: «Це було б смішно, якби Епамінод блукав по болотах, а всякі нікчемні людяці жили на островах блаженних лише через посвячення».

21. *Ibidem.* VI, 42–3. Коли хтось кропився свяченою водою, Діоген казав: «Нещасний, чи ти не знаєш, що кропленням свяченою водою ти також не позбавишся гріхів у житті, як не позбавишся своїх граматичних помилок».

Діоген ганив людей за молитви, бо вони прохають лише того, що їм здається добрим, а не того, що, насправді, є добрим.

А тим, хто лякається снів, Діоген казав: «Те, що ви робите на яву, вас не турбує, а те, про що марите уві сні, тим займаєтесь».

22. *Ibidem.* VI, 59. Якщо хтось дивувався дарункам, присвяченим у подяку Богові в Самотракії, Діоген казав: «Але їх було би значно більше, якби й неврятовані їх робили». Інші приписують ці слова мелійцеві Діягорові.

23. *Ibidem.* VI, 63. Коли атенці народним голосуванням визнали Олександра Діонісом, Діоген сказав: «Зробіть же й мене Серапісом!»

24. *Ibidem.* VI, 72–73. Діоген покликувався на такі міркування, як на докази, що все є в усьому і проходить через усе: у хлібі є частина м'яса, у капусті – хліба й також частинки всіх інших тіл; бо всюди через невидимі продукти просякає й знова виходить матерія, як роз'яснює у своєму «Тієсті».

25. *Ibidem.* VI, 73. Можна залишити, думав Діоген, музику, геометрію, астрономію й т. под., як некорисні й непотрібні фахи.

26. *Ibidem.* VI, 27–28. Одного разу Діоген, коли ніхто не слухав його промов, почав свистіти, як птах; коли після цього коло нього зібралася сила-силенна людей, він вилаяв їх за те, що вони звертають серйозну увагу на таку нісенітницю, не маючи охоти й часу для важливих речей. Люди, казав Діоген, конкурують у тому, щоб валити одні одних і давити одні одних, а в добротині ніхто не конкурує.

Діоген також дивувався тому, що граматика вишуковують помилки Одиссея, а свої поминають без уваги, що музиканти, хоч і настроюють струни ліри, свою душу залишають у дисгармонії. Так і математики дивляться на сонце й місяць, але не бачать того, що в них під ногами, і ритори невпинно говорять про справедливе, але не роблять його.

27. *Ibidem.* VI, 35–36. До Ксеніяда, свого покупця, Діоген сказав: «Добре, тепер роби, що я накажу». А як той відповів: «Що ж, хіба річка тече вгору!», він мовив: «Якби ти, будучи недужим, купив собі лікаря, чи ти б не слухався його, а говорив, що річка тече вгору?»

28. *Ibidem.* VI, 44. Часто громким голосом він возвіщав людям вчення, що боги зробили їм життя неважким, але в шуканні лакомства, пахощів і подібного вони про це забули.

29. *Ibidem.* VI, 59. При повороті з Лакедемону до Атен Діоген сказав тому, хто питав його, відкіля він і куди: «Із міста чоловіків до міста жінок».

Повернувшись з Олімпії, на питання, чи багато зібралося людей, Діоген відповів: «Народу сила-силенна, але людей мало».

30. *Ibidem.* VI, 63. На питання, яку користь принесла йому філософія, Діоген відповів: «Якщо не інше, то бодай те, що він готовий до усякої зміни долі».

На запитання про його рідну країну Діоген вів одне: «Я – громадянин усесвіту».

Бачучи, як люди, приносячи жертви богам, кажуть, що вони дали б і свого сина, Діоген мовив: «А чи не варто жертви, що з цього сина буде!»

31. *Ibidem.* VI, 65. Бачучи, як нерозумна людина настроює ліру, сказав: «Чи тобі не сором привести в гармонію з деревом звуки, але залишити свою душу в дисгармонії з життям?»

Одному, який сказав: «Я не здібний до філософії», Діоген відповів: «Для чого ж ти живеш, якщо не бажаєш добре збудувати своє життя?»

32. *Ibidem.* VI, 53. Коли Платон розповідав про свої ідеї й говорив про «столовість» та «кубковість», Діоген сказав: «Щодо мене, Платоне, то я, хоч і бачу стіл та кубок, але ніколи – «столовість» або «кубковість». На це Платон мовив: «Це цілком зрозуміло, бо очі, якими ти бачиш кубок та стіл, ти маєш, а розуму, що ним постигаємо «столовість» та «кубковість», у тебе нема».

33. *Ibidem.* VI, 26. Діоген висмівав Платона як балакуна.

34. *Ibidem.* VI, 29. Діоген хвалив тих, що хочуть одружитись і не женяться, що хочуть відплисти й не відпливають, що хочуть бути громадськими діячами й не роблять цього, що хочуть мати дітей і не мають їх, що готуються до служби царям, але утримуються від цього.

35. *Ibidem.* VI, 37. Діоген робив такий вивід: богам усе належить; але мудрими є друзі богів; у друзів усе спільне; отже, все належить мудрим.

36. *Ibidem.* VI, 38. Доли, казав Діоген, я протиставлю мужність, законіві – природу, пристрасті – розум.

37. *Ibidem.* VI, 54. Якщо хтось сказав, що життя – нещастя, Діоген відповів: «Не життя, а зле життя».

38. *Ibidem.* VI, 63. Одному, який закидав Діогенові, що він буває в брудних місцях, він відповів: «І сонце заглядає до брудних місць, але не забруднюється».

39. *Ibidem.* VI, 64. Хтось сказав Діогенові: «Ти нічого не знаєш і все ж філософуєш», на що він мовив: «Коли я тільки стремлю до мудрости, то й це є філософування». Один батько привів до нього сина зі словами: «Він дуже здібний і цілком добродійний». На це Діоген відповів: «Нащо ж він потребує мене?»

40. *Ibidem.* VI, 66. Раби, казав Діоген, служать панам, а лайдаки – своїм пристрастям.

41. *Ibidem.* VI, 68–9. Коханці купують собі насолоду стражданнями і втратами. На питання, чи смерть – нещастя, Діоген відповів: «Чому ж нещастя? Як вона прийшла, ми її зовсім не помічаємо».

42. *Ibidem.* VI, 71. Діоген і робив згідно зі своєю наукою, сфальшувавши гроші, показавши цим, що для нього менше значать приписи закону, аніж приписи природи.

Як на приклад для свого життя Діоген указував на Геракла, який нічого не вважав вищим поза свободою.

43. *Ibidem.* VI, 30–31. Своєму покупцеві Ксеніядові Діоген сказав: «Слухайся мене, хоч я і раб, бо ж слухаєшся ти лікаря або лоцмана, допускаючи навіть, що вони й раби». Евбул оповів у творі «Продаж Діогена», що при вихованні дітей Ксеніяда Діоген так чинив, що, крім звичайних наук, вони вчилися їздити, стріляти з лука, кидати тягарі та спис. У гімнастичній школі він також не дозволяв вчителєві навчати їх атлетики, його мета була лише добрий колір обличчя та добрий стан тіла учнів. Хлопці вивчили багато уривків із поетів і письменників, також і з власних творів Діогена, і

він не шкодував сил, щоб зробити їм науку доступною для сприймання і якомога коротшою. Діоген привчав своїх учнів бути готовими до праці й задовільнятися найпростішими стравами та водою. Із волоссям, коротко підстриженим, без прикрас, без плаща й черевиків, мовчазно і дивлячись тільки на себе, повинні вони були ходити по вулицях. Діоген водив їх і на полювання. Учні ж старанно піклувались про Діогена й часто просили в батьків за нього.

44. *Ibidem*. VI, 72. Без закону неможливе державне життя; бо без законного правління немає користі місту; а держава й є міська громада.

Шляхетне походження і слава були лише предметом насмішки Діогена. Він називав їх «прикрасами випадків».

45. *Ibidem*. VI, 70–72. Вправа, вчив Діоген, може бути або духовна, або ж така тілесна, при систематичному вживанні якої витворюється такий спосіб думання, який спричиняється до добродійної поведінки. Для повної освіти потрібне як те, так і друге, бо здоров'я й сила також належать до потреб душі, як і тіла. Він навів і докази на те... Спостереження свідчить, що в ремеслі й в мистецтвах фахівці досягають високого вміння і здібностей через старанні вправи. Треба тільки звернути увагу, наскільки флейтисти або атлети перевищують одні одних залежно від власних довгих вправ. Якби вони перенесли свою пильність до вправ і на душу, то їх зусилля не залишилися би без користі й результатів. Нічого, казав він, немає в житті без вправ; вони можуть перебороти всі труднощі.

Наскільки передпосилка щасливого життя є вибір згідного з природою, а не безцільного вжитку своїх сил, настільки нерозумність є причиною нашого нещастя. Бо саме презирство до насолоди, коли воно придбане вправами, приносить найвищу насолоду, і як ті, хто звик до приємного життя, не хоче переходити до протилежного, так і ті, хто виховав себе для цього протилежного, ставляться з презирством і з тим більшою насолодою до самої насолоди.

Діоген так учив і так і робив, сфальшувавши гроші й виявивши цим, що він надає меншої ваги приписам закону, аніж приписам природи.

46. *Ibidem.* VI, 31–32. Коли Ксенїад запитав його, як його поховати, Діоген сказав: «Навзник». На питання про причину, Діоген відповів: «Бо за короткий час нижче повернеться догори». Це тому, що македонці вже мали владу, себто, перейшли з долини нагору.

47. *Ibidem.* VI, 32. Одного разу Діоген закричав: «Сюди, люди», а коли вони прийшли, він почав їх бити палкою зі словами: «Я звав людей, а не чортзна-що».

48. *Ibidem.* VI, 33–34. Одному, що хвалився перед ним: «Я переміг багатьох людей на Питійських іграх», Діоген відповів: «Я – людей, а ти лише рабів» (зр. VI, 43).

Почувши слова «Ти вже старий і мусиш мати більше спокою», Діоген відповів: «Як? Припустимо, що я біжу на стадіоні на приз, чи можу я близько до цілі пристати, замість того, щоб ще більше зібрати мої сили?»

49. *Ibidem.* VI, 35. Діоген казав, що наслідуює диригентів, бо й ті задають тон, власне, над міру, щоб усі схопили правильний тон.

50. *Ibidem.* VI, 40. Коли Діоген виходив із бані, його запитали, чи було там багато людей. «Ні!» – була відповідь. «А чи був великий натовп?» «Так!» – була відповідь.

51. *Ibidem.* VI, 41. Вдень Діоген запалював світло й казав: «Я шукаю людину».

52. *Ibidem.* VI, 44. Діоген сказав одному, якого раби взували навіть у черевики: «Ти ще не досягнув вершини щастя, якщо ти ще не наказуєш себе й сякати. А це трапиться, коли в тебе віднімуться руки».

53. *Ibidem.* VI, 55. На питання, якої породи він пес, Діоген відповів: «Як я голодний – мальтійський, як ситий – молоської породи, що більшість людей, правда, вихваляє, але як треба йти з ними на полкування, то через труднощі

відмовляються від цього. Так і зі мною люди не можуть жити зі страху перед труднощами».

54. *Ibidem.* VI, 56. На питання, чому люди дають дари жебракам, а не філософам, Діоген відповів: «Вони можуть уявити собі, що зробляться колись каліками або сліпцями, але ніколи – що стануть філософами».

Почувши закиди з приводу фальшування ним грошей, Діоген сказав: «Був час, що я був такий, як ти; але ти ніколи не будеш таким, як я тепер».

55. *Ibidem.* VI, 58. Дехто й таку історію відносить до Діогена. Платон, побачивши, як Діоген мив капусту, підійшов до нього й тихо сказав: «Якби ти послухався Діонісія, тобі не довелось би мити капусти». А Діоген також тихо відповів: «А якби ти спустився до обмивання капусти, ти не потребував би служити Діонісієві».

56. *Ibidem.* VI, 26. Одного разу Діоген попрохав у Платона вина і сушених фіг; Платон надіслав йому великий посуд. Тоді Діоген мовив: «Якби тебе запитали, скільки є двічі два, й ти б відповів – двадцять, то така відповідь так само мало відповідала б питанню, як твій дар моему проханню».

57. *Ibidem.* VI, 32. Коли один привів Діогена в розкішний дім і заборонив йому там плювати, то Діоген виплюнув йому слину з рота в лице зі словами, що він без успіху шукав гіршого місця. Інші приписують це Аристипові.

58. *Ibidem.* VI, 39. Коли один євнух-пройдисвіт поставив на своїй двері напис: «Злому вступ заборонений», Діоген запитав: «А як ввійде сам хазяїн будинку?»

59. *Ibidem.* VI, 42. Коли аптекар Лізій спитав його, чи вірить він у богів, Діоген відповів: «Як би я міг не вірити? Я ж вважаю тебе ворогом богів!» Інші приписують ці слова Теодорові.

60. *Ibidem.* VI, 45. Діоген сказав, побачивши, як жерці затримали служника, що вкрав у храмі вазу: «Великі злодії затримали маленького».

Хлопцям, що обступили його, кажучи: «Ми тебе боїмось, ти можеш укусити», Діоген сказав: «Не бійтесь, діти, пес не їсть городини» (зр. VI, 61).

61. *Ibidem.* VI, 47. Входячи в брудні бані, Діоген запитав: «А ті, хто тут миються, де вони миються, щоб очиститись?»

Коли всі лаяли поганого лірника, Діоген один вступився за нього і його хвалив; на питання ж: «Чому?» він відповів: «Бо він, не зважаючи на своє невміння, вважає за ліпше заробляти на життя грою на лірі, а не розбоєм та крадіжкою».

62. *Ibidem.* VI, 48. Коли Гегезій попрохав у нього щось з його творів, Діоген сказав: «Мені ти здаєшся дурним, Гегезіє; бо коли ти бажаєш фіг, ти не хочеш намальованих, а лише дійсних; як йдеться про вправи твого духа, ти не хочеш дійсних вправ, а звертаєшся до написаного».

63. *Ibidem.* VI, 57. Коли ритор Анаксимен провадив якое диспут, Діоген звернув на себе увагу, піднявши до гори солену рибу, і притягнув увагу слухачів на себе, а як той розсердився, він сказав: «Нещасної риби за обол було досить, щоб привести до кінця диспут Анаксимена».

64. *Ibidem.* VI, 67. Побачивши поганого стрільця, Діоген сів просто коло мети зі словами: «Тут я в безпеці від його стріл».

65. *Ibidem.* VI, 38–39. Коли хтось доводив Діогенові силогістично, що він має роги, він, омацавши лоба, сказав: «Я не помічаю нічого». Подібно зробив він і у відповідь тому, хто говорив, що немає ніякого руху: Діоген встав і почав ходити туди й сюди. Коли хтось говорив про небесні з'явища, Діоген запитав: «А як давно ти прийшов сюди з неба?»

66. *Ibidem.* VI, 46. Коли Платон висунув означення, що людина – двонога тварина без пір'я, і з цим погодились, Діоген обскуб пір'я в півня і приніс його до школи Платона зі словами: «Це Платонова людина»; тому й був до означення зроблений додаток «з пласкими нігтями».

С. Кратес

1. Діоген Лаерцій. VI, 85–89. Кратес – син Аскеда, був тебанець. Належав до славетних учнів пса (Діогена). Гіппобот, навпаки, каже, що Кратес був не учнем Діогена, а прибічником ахейця Бризона.

(Цитати його фр. 3, 12, 13, 14, 9 – див. вище).

Кратеса звали «Відчиняй двері», бо він заходив у кожен дім і нагадував про добро...

Його розквіт припав на 113 олімпіяду.

Антистен оповідає у *Διαδοχαί*, що Кратес, прослухавши трагедію, де виступав бідно вдягнений Телеф із кошиком у руці, невдовзі перейшов до філософії кініків. Він ліквідував своє майно – бо він належав до багатіїв – і коло 200 талантів роздав співгромадянам. Кратес присвятив себе з такою силою захопленню філософії, що його згадує й комік Філемон, у якого читаємо:

*Літом він носив завжди грубий плащ,
зимою – лахміття, що бути подібним до Кратеса.*

Діокл оповідає: Діоген умовив Кратеса зробити свій маєток вільним вигоном для овець, а гроші викинути в море. У домі Кратеса, каже він, вибрав собі мешкання Олександр, у домі Гіппархії – Філіпп. Часто траплялось, що Кратес виганяв палкою родичів, що напали на нього, щоб відхилити його від його вчинків; і так він виявив свою непохитну шляхетність. Магнезієць Деметрій оповідає, що Кратес віддав свої гроші банкірові з призначенням, що, як його діти не звернуться до філософії, він має їм виплатити гроші, а якщо стануть філософами, то має розділити гроші між народом; бо як вони стануть філософами, то не будуть потребувати грошей.

Ератостен оповідає, що в Кратеса був від Гіппархії, про яку мова йде далі, син на ім'я Пасикл. Коли той став юнаком, Кратес сам повів його до гетери зі словами, що так батько справляє йому весілля.

2. *Ibidem.* VI, 90. Кратес навмисне ляяв гетер, бо хотів мати вправу в перенесенні образ. На Деметрія Фалерейського, що надіслав йому хліба й вина, він, розсердившись, сказав: «Коли б джерела також носили зі собою хліб!» – доказ, що він пив тільки воду.

3. *Ibidem.* VI, 91–93. Зенон Кивіонський оповідає в «Хріях», що Кратес, не вагаючись нітрохи, вшив у свій старий плащ овечу шкуру.

Із обличчя Кратес був незугарний і його висміювали при гімнастичних вправах. Але він, піднімаючи руки, казав звичайно: «Утішся, Кратесе, за свої очі й усе тіло. Прийде час, коли оці насмішники, знесилені хворобою, вихвалитимуть твоє щастя й скаржитимуться на своє власне каліцтво».

Почувши, що наближається кінець, Кратес написав про себе такий вірш:

*Встань, ти, горбатий старче,
Мандруй до Гадесу, зігнувшись під вагою літ.
Бо від старости він зігнувся.*

4. *Ibidem.* VI, 98. Від Кратеса є книга листів, де натрапляємо на чудові філософічні думки, стилем подібні іноді до Платона. Кратес також писав і трагедії піднесеного філософічного характеру, як свідчить, напр.: (див. фр. 8). Умер у глибокій старості й похований у Бестії.

5. *Ibidem.* VI, 89. Кратес проголосив неможливим знайти вповні бездоганну людину: завжди знайдеться, як у гранатовому яблуку, якесь зігниле зернятко.

6. *Ibidem.* VI, 92. У товаристві улесливців, говорив він, живеш так самотньо, як теля серед вовків; бо немає родичів, а лише спостережливі злодії.

7. *Ibidem.* VI, 93. Коли Олександр запитав Кратеса, чи бажає він бачити своє рідне місто знов відбудованим, той відповів: «Для чого? Бо хто ж знає, може, прийде другий Олександр і знов його зруйнує».

8. *Ibidem.* VI, 89. Шлюби перелюбників мають трагічний характер, їх нагорода є в останньому бігство й убивство, а шлюби гостей гетер – комічний, бо вони ведуть через розпусту й пияцтво до божевілля.

Д. Метрокл

1. Діоген Лаерцій. VI, 94. Метрокл, брат Гіппархії, слухав спочатку перипатетика Теофраста.

2. *Ibidem.* VI, 94–95. Метрокл був слухачем Кратеса й посів у філософії поважне місце. Він спалив свої твори, як оповідає Гекатон в першій книзі «Хрій» зі словами: «Це тільки туманна примара, що постала зі світа мрій».

Отже, тільки порожні слова. Інші ж кажуть, що Метрокл спалив лекції Теофраста зі словами: «Сюди, Гефесте, тебе потребує цариця Тетида» (Іліяда XVIII, 392).

Метрокл помер старим, затримавши сам дихання.

Е. Монім

1. Діоген Лаерцій. VI, 82–3. Монім із Сиракуз був учнем Діогена. Він служив у банкіра в Коринті, як оповідає Сосикрат. Із цим банкіром був близько знайомий Ксеніяд, покупець і учень Діогена, який хвалив його доброчин у словах і ділах. Тим самим він пробудив у Моніма любов до Діогена з такою силою, що той, прикинувшись божевільним, розкидав у безладді на столах дрібні гроші й усе срібло, через що хазяїн його звільнив. Після цього Монім відразу пішов до Діогена. Також він слідував багато де в чому і тими самими шляхами і за кініком Кратесом. Таким чином, хазяїн Моніма ще більше переконався в його божевіллі.

Монім зробився славетною людиною, його так згадує комік Менандр у комедії «Гіппоком»:

В: Філоне! Монім був, певно, мудрою людиною, тільки трохи менше був відомий.

А: Це той, що носив торбу?

В: Три торби. Він сказав слово, що, клянусь, не є те саме, що дельфійське прорицання «Пізнай себе самого» й усі інші

прорицання, які там написані. Жебрак став вище від них усіх, бо кожному просту гадку він звав суетною ілюзією.

Монім був людиною високих гідностей, презирав славу й цілком був відданий службі правді.

Є кілька його фарсів, що під формою жарту криють глибоку серйозність, а також дві книги про пристрасті й один моральний твір.

Ф. Онесикрит

1. Діоген Лаерцій. VI, 84. Онесикрит походив, за одними свідоцтвами, із Егіни, за Деметрієм Магnezійським, із Астипалей. Онесикрит належав до славетних учнів Діогена. Він мав щось подібне до Ксенофонта: Ксенофонт був із Кіром на війні, а він – із Олександром; той написав «Кіропедію», а він про виховання Олександра. І стиль Онесикрита подібний до ксенофонтівського, лише він, як наслідувач, не дорівнює оригіналові.

Г. Гіппархія

1. Діоген Лаерцій. VI, 96–97. Також і Гіппархія, сестра Метрокла, почувала себе захопленою наукою цієї школи. Обидвоє походили з Маронеї. Гіппархія мріяла про науку й спосіб життя Кратеса. Вона була цілком неприступна зусиллям женихів і цілком байдужа до свого багатства, свого шляхетного походження, своєї краси. Душею й тілом вона належала тільки Кратесові, навіть загрозила своїм батькам вчинити самогубство, якщо її не віддадуть за нього. Кратес, на прохання батьків відхилити дівчину від її намірів, доклав для цього всі зусилля. Коли ж йому не пощастило її переконати, він поклав усе, що мав із собою, до її ніг і мовив: «Тут твій наречений, це його віно, отже, рішай», бо він не хотів мати з нею нічого спільного, якщо вона не поділятиме цілком його спосіб життя. Дівчина хутко рішилась, вдяглась так, як і він, мандрувала з ним разом, жила з ним відверто й разом із ним їла.

2. *Ibidem*. VI, 97–98. Разом із Кратесом вона брала участь у пирі в Лізімаха, де таким софізмом побила Теодора, так званого атеїста: «Що робить Теодор, не вчиняючи цим несправедливого, те може зробити і Гіппархія, не вчиняючи цим несправедливого; але Теодор не вчиняє несправедливого, коли б'є себе, отже, і Гіппархія не вчиняє несправедливості, б'ючи Теодора».

Є багато інших речень цієї філософки.

Н. Школа кініків узагалі

1. Діоген Лаерцій. VI, 84. Також Менандр, на прізвиське Дрим, був учнем Діогена і поклонником Гомера, і Гегезій із Синопу, на прізвиське Клоп, і Філіск із Егіни.

2. *Ibidem*. VI, 95. Учнями Кратеса були Теомброт і Клеомен, учнем Теомброта був Деметрій із Олександрії, учнями Клеомена – Тимарх із Олександрії та Ежекл із Ефесу, Ежекл бо вчився в Теомброта, а цей останній – у Менедема... Також був серед них і Монім із Синопу.

3. *Ibidem*¹⁶. VI, 103–105. Додамо й загальні твердження кініків, бо ми вважаємо їх і філософічною сектою, а не, як дехто думає, тільки представниками певного способу життя. Про логіку й фізику кініки не хотіли нічого знати, спрямувавши, подібно, як хіосець Аристен, свою увагу тільки на етику. Те, що дехто наводить як характеристичне для Сократа, це Діокл приписує Діогенові, який ніби казав: «Треба питати, що доброго і злого трапилось у цім домі» («Одиссея». VI, 392).

Кініки відкидали й звичайні наукові фахи. Хто придбав владу над собою, той не потребує, казав Антистен, займатись граматикою, щоб не розвіювати уваги сторонніми речами. Вони відкидали і геометрію, і музику, і все подібне. Так, Діоген сказав тому, хто показав сонячний годинник: «У кожному разі винахід корисний для того, щоб не пропустити обіду». А до одного, хто йому давав музичні пояснення, він мовив:

духовну бідність захопились цими думками, гадаючи, що знайшли в них вінець мудрости.

5. Платон. *Ibidem*. 259d. Чужинець: А спроба все відділити від усього, мій дорогий, не тільки необґрунтована, це твір цілком неосвіченої й нефілософичної голови.

Теетет: Як так?

Чужинець: Якщо кожне поняття відривають від усіх інших, то це означає не що інше, як зробити неможливим будь-яке обмірковування питань. Бо тільки через з'єднання понять постає мова.

6. Платон. *Ibidem*. 246a. Чужинець: Стягають усе з невидимого неба до землі, охоплюючи руками дійсні скелі й дуби. Хапаючись за все, що матеріяльне, вони твердять невпинно й рішуче, що існує лише те, до чого можна доторкнутися й що можна обмацати. Тіло й буття є, за їхніми означеннями, одне й те саме, а як хтось не з їхніх об'явить буттям щось нетілесне, то вони рішуче заперечують це твердження й не хочуть нічого чути.

Теетет: Так, це чортівські люди, про яких ти говориш. Я знаю їх із деяких зустрічей із ними.

7. Платон. *Philebus*. 44b. Сократ: Люди, що славляться, як знавці природи, кажуть, що немає насолоди.

Протарх: Як?!

– Вони кажуть, що все, що визначається, як насолода, є звільнення від страждання.

– Чи радиш ти, Сократе, і нам за ними слідувати, чи як?

– Це ні... Вони це кажуть із певної нешляхетної безрадніости свого характеру, бо вони повні надмірної ненависти до влади насолоди й не вважають її нормальною, так що саме спокуси насолоди здаються їм ілюзією, а не чимось дійсним.

8. Платон. *Theaetetus*. 155e. Сократ: Є такі, що признають буття лише за тим, що можуть вхопити руками, не вважаючи буттям чинність і постання й усе невидиме.

Тетет: Це мають, дійсно, бути кріпкі й важні люди, про яких ти говориш.

Сократ: Так, мій сину, вони неприступні ніякій освіті.

9. Платон. *Theaetetus*. 201c–202c. Тетет: Я чув, Сократе, від когось, але був забув; а тепер знов пригадую. Він казав, що знання є з'ясована гадка (*ἡ μετὰ λόγου ἀληθῆ δόξα*), а без роз'яснення вона не має нічого спільного зі знанням. А для чого немає з'ясування, те, вживаючи його вираз, «непізнавальне», а для чого є, те пізнавальне.

Сократ: Добра думка. Але як він відрізняв пізнавальне від непізнавального? Тоді й виявиться, чи чували ми це однаково.

– Я не знаю, чи пригадаю. Але як хтось скаже, то я зможу слідити за думкою.

– Так, слухай мою мрію. Мені здається, що я чув від декого, що перші елементи, із яких зложені ми самі й все інше, не можуть бути з'ясовані. Кожне самостійне буття можна тільки назвати, інакше про нього не можна нічого висловити, а ні, що воно є, а ні, що його немає. Бо це приєднувало б до них уже буття й небуття, але не можна нічого додавати, якщо хочемо висловити їх самих по собі. Так, не маємо права додавати ані «саме», ані «те», ані «кожне», ані «для себе», ані «це» й т. ін.; бо ці розповсюджені словечка додаються до всього, як різні у відношенні до того, до чого їх додаємо. А перші елементи, якби про них можна було щось сказати, і якби їх можна було з'ясувати, повинні би бути висловлені без усякого додатку. А тому неможливо висловити якийсь з цих елементів з'ясуванням; бо їх можна назвати тільки їхніми іменами, бо тільки ці до них належать. А зложене з них, навпаки, вже складне, і тому й їх назви стають мовою (= з'ясуванням – *λόγος*), бо вони вже складні, бо сполучення імен є ество мови (з'ясування). Отже, елементи не можуть бути з'ясовані, вони непізнавальні, лише присутні прийняттю, а складні утвори – пізнавальні і приступні роз'ясненню мови і представленню в

правдивих гадках. Отже, хто схоплює правдиву гадку про щось без з'ясування, душа того, хоч і має правду, але не має знання. Хто не може чогось з'ясувати й висловити, той не має знання, а з додатком з'ясування він стає до цього здібний і посідає цілковите знання. Це згідне з мрією, що ти її мав, чи ні?

Тестет: Цілком точно.

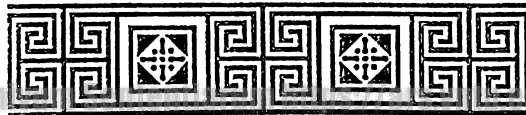
10. Аристотель. *Metaphysica*. VIII, 3. 1043b. Мають видимість правди і труднощі, на які вказують досить неосвічені приборічники Антистена, що ніби неможливо означити ество буття; бо означення є довга мова; можна, навпаки, означити й пізнати лише, як щось утворене; так, про срібло не можна сказати, що воно є таке, а тільки, що воно подібне до олива. Про деякі об'єкти, отже, можливим є означення й з'ясування, а саме: про складні, які б не були вони, змислові чи розумові; а не про ті елементи, з яких вони складаються; бо означення висловлює щось про щось, при чому одне повинне бути матерією, а друге формою.

11. Платон. *Euthydemus*. 285e. (див. уривки про софістів 2, 2 (стор. 133–4), 283e (стор. 133)).

12. Платон. *Cratylus*. 429c. Сократ: Не хочеш ти, Кратиле, сказати що неможливо говорити неправди? Бо й тепер є багато таких, що це твердять, як і раніше.

13. Платон. *Philebus*. 43d. Сократ: Коли ти від когось чуєш, що найбільша насолода – провести ціле життя без страждання, то що, вважаєш ти, він хоче цим сказати?

Протарх: Він проголошує насолодою свободу від страждань.

ХІХ. КІРЕНСЬКА ШКОЛА

1. Фрагменти

А. Аристип

1. Секст Емпірик. *Adversus mathematicos*. VII. 191. Основою пізнання є враження; вони одні можуть бути схоплені й вони не обманюють. А причини вражень, навпаки, не можуть бути схоплені та обманюють нас. Можна безсумнівно й безпомилково сказати, що ми маємо враження «біле» або враження «солодке». Але не можна довести, що те, що викликає це враження, є біле або солодке. Бо можливо, що хтось дістане враження «біле» від об'єкта, що не є білий, враження «солодке» від об'єкта, що не є солодкий. У кого почорніло в очах або хто має жовтяницю, на того все робить враження блідого; хто має хворі очі, у того є червонуватий відблиск; коли ми надаємо на око з боку, то сприйнятий образ подвоюється; бакхант в екстазі бачить двоє Теб, і йому здається, що він дивиться й на два сонця. В усіх цих випадках стани та враження: блідість, червоний відблиск, подвійний зір – є дійсністю; навпаки, було б помилкою визнати, що те, що викликало враження, є бліде або червоне, або подвійне. Так само найрозумніше припущення, що ми не можемо схопити нічого, крім наших вражень. Із цього випливає, що до вражень або до причин вражень треба ставитись, як до з'явищ. Немає ніякого спільного для людей масштабу пізнання, але тільки визначення, які вони дають у своїх висловах, є ті ж самі. Бо, правда, щось називають білим або солодким, але немає чогось такого, як «біле» або «солодке», бо кожен може схопити тільки своє власне враження.

2. Діоген Лаерцій. II, 93. Зміслові прийняття жодним чином не дають нам завжди правди.

3. *Ibidem*. II, 93. Ніщо не є від природи (*φύσει*) справедливо, добре або зле, але виключно через звичку і закон (*νόμῳ*)

και ἐθεῖ). Але розумна людина не робитиме нічого неналежного в силу кари, яка за це слідує, і в силу суспільної гадки.

4. *Ibidem.* II, 86. Є два душевних стани: страждання (πονός) й насолода (ἡδονή). Насолода – легкий рух, страждання – різкий рух.

5. Плутарх. *Stromata.* 9. Найвище добро – насолода, найбільше зло – біль. Природознавство корисне лише остільки, оскільки воно досліджує – «що доброго і злого трапилось у цім домі?»

6. Діоген Лаерцій. II, 87. Між насолодами немає різниці, і немає нічого, щоб відрізнялось від приємности вищим ступенем приємности.

7. *Ibidem.* II, 87. Насолода бажана всім істотам, а від страждання ухиляються.

8. *Ibidem.* II, 87–88. Ціль є окрема насолода, щастя ж (εὐδαιμονία) – сума всіх насолод, до яких зараховуємо також і минулі та майбутні. До окремої насолоди треба стреміти задля неї самої, до щастя ж – ні, а тільки задля окремих елементів насолоди. Доказом того, що насолода – самоціль, є факт, що такий погляд є мимовільною звичкою людей, починаючи вже з дитинства. Коли ми маємо насолоду, ми не шукаємо нічого дальшого й нічого не уникаємо так, як страждання. Насолода є щастя, навіть якщо вона постає з неморальних вчинків. Якщо вчинок навіть і неналежний, то все ж таки насолода сама по собі цінна й є добро.

9. *Ibidem.* II, 90. Насолода не постає з простого бачення або з чуття. На сцені зойки страждання викликають у нас насолоду, у дійсності – почуття страждання. Середній стан є свобода від насолоди та страждання. Тілесна насолода значно сильніша за душевну й також тілесні страждання гірші за душевні; тому й злочини карають стражданнями першого роду, бо важче переносити страждання, у той час як насолода більше відповідає нашій природі.

10. Стобей. 17, 18. Панує над насолодою не той, хто від неї утримується, а той, хто вміє нею користуватися, не

даючи їй себе захопити, як і пан корабля або коня не той, хто ними не користується, а той, хто вміє їх направити згідно зі своєю волею.

11. Діоген Лаерцій. II, 75. Я маю, а не мене мають. Ліпше бути паном насолоди, не утримуючись від неї взагалі, а не її слугою.

12. *Ibidem*. II, 92. Багатство є шлях до насолоди, однак воно не цінне само по собі.

13. Стобей. 94, 32. Забагато майна – це не так погано, як завеликий черевик. Бо при останньому надмірність перешкоджає користуванню, а майно можна у відповідний момент цілком або почасти вжити.

14. Діоген Лаерцій. II, 91. Друзів треба мати задля користі. Також і кожен член тіла доставляє радість, якщо він існує.

15. *Ibidem*. II, 90. Хоч насолода і є добро само по собі, але користанню деякими насолодами перешкоджає факт, що їх можна придбати тільки через страждання. Тому щастя – майже недосяжна ціль.

16. *Ibidem*. II, 92. Пристрасті можна пізнавати, їх самих, а не їхні причини.

17. *Ibidem*. II, 91. Знання – добро. Але до нього не треба стреміти задля нього самого, а тільки задля користі, що воно приносить.

18. *Ibidem*. II, 91. Тілесний спорт – засіб досягнути моральності.

19. *Ibidem*. II, 69. Різниця між освіченими та неосвіченими та сама, що між приборканими та приборканими кінями.

20. *Ibidem*. II, 70. Ліпше бути жебраком, як неосвіченим. Жебракові бракує тільки грошей, а неосвіченому – людськості (*ἀνθρωπικότης*).

21. *Ibidem*. II, 71. Не ті люди, що найбільше їдять та найбільше займаються тілесними вправами, мають найліпше здоров'я, а ті, що роблять для цього те, що треба; так само не ті люди найосвіченіші, що багато читають, а ті, що читають те, що корисне.

22. *Ibidem.* II, 79. Ті, що студіюють окремі науки, не підходячи при тім ближче до філософії, подібні до женихів Пенелопи, бо ті проводили час із Меланто, Полідорою та іншими служницями, не зрозумівши, що вони здібні заличатись до самої пані.

23. *Ibidem.* II, 93. Є фактом існування мудреця.

24. *Ibidem.* II, 91. Мудрець (*ὁ σοφός*) вільний від заздрости, пристрасти й забобонів, бо всі ці переживання базуються на помилкових уявленнях. Навпаки, мудрець може пережити страх або горе, бо вони природні з'явища.

25. *Ibidem.* II, 91. Деякі чесноти є і в немудреців.

26. *Ibidem.* II, 90–1. Ані мудрець не веде життя, цілком повного насолоди, ані дурний – життя, повного страждання, але насолода переважає в мудреця, страждання – в дурного. Досить, як в окремих випадках хтось повертається з насолодою («до дому»).

Б. Аристин молодший

1. Евзебій. *Praeparationes evangelicae.* XVI, 18. 32. Є три стани в нашім душевнім житті, що є сумішка почувань. У першому стані ми переживаємо страждання, він подібний до бурі на морі. У другому стані ми переживаємо насолоду, і він подібний легкому коливанню хвиль, бо насолода є ніжний, подібний до попутнього вітру, рух. Третій стан, у якому ми не переживаємо ні страждання, ані насолоди, лежить посередині між ними: він подібний до повного спокою моря й до вітру.

С. Теодор

1. Діоген Лаерцій. II, 98. Найвище добро – радість (*χαρά*), найвище зло – горе (*λύπη*). Перша приносить розум, друга – нерозумність.

2. *Ibidem.* II, 98. Добро – знання і справедливість, їх протилежність – зло. Середні – насолода та страждання.

3. Стобей. 119, 16. Для мудреця немає достатньо причин відмовлятися від життя. Бо чи не було б це протиріччям,

якби той, хто вважає, що прекрасне є добро, а тільки зло вважає негарним і з презирством ставиться до випадковості людської долі, щоб той саме через цю випадковість змушений був розлучитися з життям.

4. Діоген Лаерцій. II, 99. Крадіжку, перелюбство і грабунки святині при певних умовах можна допустити. Ні один із цих вчинків не злий від природи, якщо тільки усунути пересуди, що з ними зв'язані – витвір нерозумного натовпу.

5. *Ibidem.* II, 99. Також і любовні зносини мудрий буде мати без усякого сорому.

6. *Ibidem.* II, 98. Дружба не має ціни: її не може бути ні між дурними, ані між мудрими. У перших вона зникає, коли не приносить більше користі; а мудрі не потребують друзів, бо їм досить самих себе.

7. *Ibidem.* II, 98. Розумно, щоб добра людина не жертвувала собою за рідний край. Бо для користі нерозумного натовпу не можна ризикувати розумом.

8. *Ibidem.* II, 99. Рідний край – не що інше, як усесвіт.

9. Плутарх. *De tranquillitate animae.* 467b. Мої слухачі приймають лівою рукою думки, що я їх даю правою. Так і неосвічені люди, відповідно до свого невміння, хапають наліво, коли щастя наближається з правого боку.

Д. Анікерид

1. Климент Олександрійський. *Stromata.* II, 130. 7. Назагал немає загальної життєвої ціли, тільки кожен окремий учинок має свою мету, і вона полягає в насолоді, що відціля постає.

2. Діоген Лаерцій. II, 96. Цінні в житті також дружба, любов, почитання батьків, діяльність на користь рідного краю. Звідси для мудреця постає щастя, навіть коли він при цьому має мало насолоди.

3. *Ibidem.* II, 97. Треба вибрати друга не тільки задля користі і відмовлятися від нього, коли такої не буде, але і через симпатію, що зростає з часом, тому для нього треба переносити й неприємності. Незважаючи на те що насолода

є ціль, і її відсутність є нещастя, треба з любови до друга самохіть приймати страждання.

4. *Ibidem.* II, 96. Правда, щастя друга не є бажане саме по собі, бо ж для його ближнього воно неприступне пізнанню.

5. *Ibidem.* II, 96. Розум не досить самостійний, щоб довіритись собі та піднятись над думкою натовпу; але треба до цього звикнути, бо з давніх часів зростає хибний напрям духа.

Е. Герезій

1. Діоген Лаерцій. II, 93. Найвищі добро та зло є насолода і страждання.

2. *Ibidem.* II, 94. Щастя недосяжне: бо тіло страждає багато, і душа, супутниця тіла, страждає разом із ним. Випадок нищить деякі надії, і тому щастя недосяжне. Але між життям і смертю є вибір.

3. *Ibidem.* II, 95. Нерозумність уважає життя цінним, для розумного воно однакове.

4. *Ibidem.* II, 94. Немає нічого такого, що від природи дає насолоду або страждання; але переживаємо насолоду та страждання тому, що чогось немає, або щось буває рідко, або ним пересичені.

5. *Ibidem.* II, 95–6. Мудрець не буде так стреміти до придбання добра, як до уникнення зла, бо його ціль – не жити в стражданні та в горі. Цього можна досягнути, якщо байдуже ставитися до причин насолоди.

6. *Ibidem.* II, 95. Мудрий робитиме все тільки для себе самого; бо жодна людина не цінна для нього так, як він сам. І коли він навіть дістає велику користь від інших, то і це не зменшує заслуги, що він сам має.

7. *Ibidem.* II, 94. Багатство й бідність не мають взагалі відношення до насолоди, бо почуття насолоди не дуже відрізняється від почуття бідного. Свобода і рабство, шляхетне й нешляхетне походження, честь або безчестя – це все однакове для сили насолоди.

8. *Ibidem.* II, 93. Ані любов, ані дружба, ані благодійна діяльність не мають значення, бо до всього цього ми стремимо не задля них самих, а задля зв'язаної з цим користи, без якої вони не мають значення.

9. *Ibidem.* II, 95. Помилки треба вибачати, бо їх роблять не з наміру, а під тиском пристрасти. Не треба також і когось ненавидіти, а навчати того, хто помиляється, ліпшому.

10. *Ibidem.* II, 95. Вони сперечаються і проти правдивості зміслових приймань, бо вони не дають ясного пізнання; треба у своїх вчинках орієнтуватися на те, що згідне з розумом.

2. Свідощтва

А. Аристип

1. Діоген Лаерцій. II, 65–66. Рідне місто Аристипа було Кірена, але він, як оповідає Есхін, переселився до Атен, притягнений ім'ям Сократа. Аристип, як каже перипатетик Фаній із Ересу, перший із сократиків брав платню за філософічну науку й надсилав її своєму вчителю. Коли Аристип переслав Сократові 20 мін, то дістав їх швидко назад із запевненням Сократа, що демон забороняє йому прийняти гроші. Сократ дуже сердився за це.

Ксенофонт був у поганих відносинах із Аристипом. Так, Ксенофонт вибрав Аристипа як особу, до якої скеровані міркування Сократа про насолоду. Також і в Теодора, у його книзі про секти, не бракує огуди Аристипа, та й у Платона в «Федоні».

2. *Ibidem.* III, 36. І з Аристипом Платон був у поганих відносинах. Бо в діялозі про душу Платон закидає, що той не був присутній при смерті Сократа, а залишився в близькій Егіні (зр.: *Phaedo.* 59bc).

3. *Ibidem.* II, 83–85. Аристипові приписують такі книги: три томи історії Лібії, присвячені Діонісієві; том діялогів, а саме: 25 діялогів в атичному та в доричному діалектах. 1. «Артабаз». 2. «До тих, що потерпіли при катастрофі

з кораблем». 3. «До вигнанців». 4. «До жебрака». 5. «До Лаїс». 6. «До Пора». 7. «До Лаїс про дзеркало». 8. «Гермей». 9. «Сон». 10. «До керманича пиру». 11. «Філомел». 12. «До співмешканців». 13. «До тих, що гудять його любов до старого вина і гетер». 14. «До тих, що гудять його розкішний стіл». 15. «Лист до його доньки Арети». 16. «До одного, хто готувався до олімпійських ігор». 17. «Запитання». 18. «Друге запитання». 19. «Хрія до Діонісія». 20. «Друга хрія про картину». 21. «Третя хрія про доньку Діонісія». 22. «До одного, що вважає себе невизнаним і несправедливо усуненим». 23. «До одного, що давав йому поради». Інші приписують йому ще 6 діятриб, а дехто заперечує, щоб він узагалі щось написав, до останніх належить і Сосикрат Родоський. За Сотіоном (у другій книзі твору) та за Панетієм, йому належать такі твори: «Про виховання», «Про чесноту», «Моральний трактат», «Артабаз», «Ті, що потерпіли при катастрофі з кораблем», «Вигнанці», «Шість діятриб», «Три хрії», «До Лаїс», «До Пора», «До Сократа», «Про випадок».

4. *Ibidem*. II, 72. Своєї доньці Ареті він хотів дати найліпші основи життя і привчив її суворим вихованням до уникнення надмірного.

5. *Ibidem*. II, 86. Його учнів називають почасти кіренаїками, почасти гегезівцями, почасти анікеридовцями, почасти теодорівцями. Учнями Аристипа були його донька Арета, Етіоп із Птолемаїди й Антипатр із Кірени, учнем Арети був її син Аристип Метродидант, а його учнем Теодор, що прозивався «Атеїст» і пізніше – «Бог», учнем Антипатра був Елітимід із Кірени, його учнем Парабіят, його учнем – Гегезій на прізвище Проповідник смерти (*πεισιθανατός*), і Анікерид, що викупив Платона з рабства.

6. Аристотель. *Metaphysica*. III, 2. 996a. Софіст Аристип із презирством ставився до математичних наук, кажучи, що в інших вміннях, навіть у ремеслах, як теслярське або шевське, завжди наводиться як основу, що щось є ліпше або гірше, а математика – навпаки – і не думає про добро і зло.

7. Платон. *Theaetetus*. 156a–157b. Сократ: О, ці люди значно делікатніші! Їхні тайни я тобі зараз оповім. Основа, з якої вони виводять усе, така: всесвіт є рух – і ніщо більше. Але є два роди руху, кожний із них необмежений розмірами, але внутрішнім своїм сенсом: один – активність, другий – пасивність. Із їх з'єднання й взаємного тертя постає створене безмежне розміром, але завжди паристе – приймане й приймання, що завжди виходить і постає з прийманого. Для приймання ми маємо назви – зір, слух, нюх, холод, тепло, а також насолода, біль, бажання і страх, як їх називають і т. д., безліч без імен, а багато з іменами. Приймане ж завжди відповідає окремим прийняттям, прийманню зору – окремі фарби, прийманню слуху – тони, й іншим прийманням – інше приймане у відповідній приналежності.

Дивись, чи не закінчується добре наш міт? Він каже, що все, як сказано, рухається, а цьому рухові питомі швидкість і гаяння. Усе повільне рухається на тому самому місці і проти того, що наближається, і таким чином породжує нове, а народжене є хуткіше. Бо воно входить – у цьому його рух. Коли око й те, що окові відповідає, породжують, взаємно наближуючись, білу фарбу й відповідне прийняття (а цього б не було, якби одне з цих двох зустрінулось із чимось іншим), тоді око наповнюється прийманням зору через ті коливання, що постали між прийманням зору з ока та білим на предметі, що одночасно породив цю фарбу. Тоді око бачить і є не прийманням зору, а оком, що бачить. А предмет, що породжує фарбу, вдягається з усіх боків білим, і, зі свого боку, є не біла фарба, але щось біле: чи то дерево, чи камінь, або який би то не був предмет, що має цю фарбу. І це припущення дійсне для інших приймань – для твердого і теплого, та й усього, а саме: припущення, що воно в собі, як вже сказано, є ніщо, але все і всі його якості є наслідок руху у взаємній зустрічі. Бо також, що активне й пасивне є щось, що не можна спостерегти з певністю на

однім із них. Ані активне не є таким, поки не зустрінеться з пасивним, ані пасивне, поки не зустрінеться з активним. Також і те, що, як активне зустрічається з одним предметом, із другого боку, з іншим зіштовхується, як пасивне. Із усього цього виникає те, що ми казали на початку, що немає нічого собі єдиного, але все стає таким у відношенні до іншого. А «буття» треба винищити з корінням, хоч ми й мусимо часто зі звички й неуважности вживати цього слова. Якщо це так, згідно зі словами цих мудрих людей, то недопустимий ні вираз «щось» ні щодо якогось об'єкта, ані щодо мене, ані вирази «той» або «цей», що вказує на щось певне, кріпке, а лише вирази, як «постання», «викликане», «що гине», «змінне». Бо якщо хтось у мові щось визнає за кріпке, тим самим дає можливість себе легко спростувати. Так треба висловлюватись як про окремі об'єкти, так і про сполучення багатьох в одне поняття (таким сполученням ми даємо назви «людина», «камінь», тощо для кожного роду тварин і взагалі для кожного роду).

Здається тобі, Теетете, це привабливим, і є в тебе охота до такої ніби ласої страви?

Теетет: Я нічого не можу сказати, Сократе, бо я навіть не можу добре розпізнати, чи для тебе ймовірно те, що ти кажеш, або це тільки засіб для мого іспиту.

8. Ксенофонт. *Memorabilia*. II, 1. Аристип: Я й не думаю вважати себе майбутнім повелителем, бо треба бути справжнім дурнем, щоб не задовільнятися трудом, що вимагає задоволення власних потреб, але брати на себе ще й турботу піклуватися про потреби інших. І крім багатьох втрат, що має керманець держави дозволяти ще себе покарати, якщо не виконуєш усіх бажань громадянства – хіба ж це не чиста дурниця? Громада робить зі своєю владою те, що я зі своїм рабом: я вимагаю, щоб він постачав мені все потрібне в належній кількості, але сам цього не торкався. Отже, кому приємно навалити на себе багато праці, того б я виховав для

панування й уважав покликаним повелителем. А себе я відношу до тих, хто хоче жити якомога легше та приємніше.

– Але я не стаю на бік рабів, є ж і середній шлях між обома, і тим я хочу йти – шляхом, що не веде ані через панування, ані через рабство, а тільки через свободу до щастя.

– Я вважаю, що не належу до жодної держави, але усюди живу так, як чужинець.

– Мій любий Сократе! Чим же ліпше той, хто вихований до твого вміння панувати, від того, хто переносить страждання з примусу? Бо перший добровільно має виносити голод, холод, безсонні ночі й усі страждання. Я, дійсно, не можу знайти різниці, чи дістаєш ти стусана добровільно або проти волі, чи муки осаді виносиш добровільно чи проти волі, – найбільше ту різницю, що той, хто добровільно піддається стражданню, є до того ще й великий дурень.

9. Діоген Лаерцій. II, 86–9. Ті, що йшли за теорією Аристипа й називали себе кіренаїками, мали таку науку (здебільшого цитати, що наведені в фрагментах).

Панетій каже у своїм творі про секти, що ціллю для них була тілесна насолода, а не та насолода при відсутності страждання, що її вихваляє Епікур, проголошуючи ціллю.

– Їм здається, усунення (*ὑπεζαίρεσις*) страждання – вираз, що вживає для цього Епікур, ще не є дійсна насолода. Також і відсутність насолоди не є ще страждання. Передумова для обох є рух, умова, що її немає ні при відсутності насолоди, ні при відсутності страждання, бо відсутність страждання є стан без приймань, як у сні. Дехто, вважають вони, взагалі не здібний стреміти до насолоди внаслідок хибного устрою душі. Не всі душевні насолоди і страждання базуються на тілесних насолодах та на стражданнях. Бо вже про добрий стан батьківщини дбаємо значно більше, ніж про власний. Із другого боку, простого спогаду про добро або надії на нього не досить, щоб постала насолода, як це припускає Епікур. Із бігом часу рухи душі зникають.

10. *Ibidem.* 92–3. Вони утримувались від дослідження природи через безумовну неприступність цього об'єкта зрозумінню, навпаки, займались логічними дослідженнями для користи, що вони дають. Але Мелеарг у другій книзі «Філософічних теорій» та Клітомах у першій книзі твору про секти твердять, що вони об'явили не лише фізику, а й діалектику непотрібною. Бо хто придбав наукове пізнання добра і зла, той у стані говорити правильне й добре і в стані позбавитися забобонів і страху смерті.

Вони припускали існування прогресу в філософії, як і в усіх інших галузях.

11. *Ibidem.* II, 85. Найвищою ціллю Аристип вважав спокійний рух, що досягає приймання.

12. *Ibidem.* II, 68–69. На питання, що за користь йому від філософії, він відповів: «Певність поведінки в відношеннях до кожного».

На запитання, чим філософи вищі за інших, Аристип відповів: «Припустимо, що скасовані всі закони, тоді лише ми, філософи, не змінили нічого в нашій засобі життя».

На питання Діонісія, чому філософи стукають у двері багатіїв, а не багатії у двері філософів, Аристип відповів: «Бо перші знають, чого їм треба, а другі – ні!»

13. *Ibidem.* II, 70. Коли хтось сказав, що завжди бачить філософів біля дверей багатих, Аристип відповів: «Бачимо завжди й лікарів біля дверей хворих; але через це ніхто не бажав би ліпше бути хворим, ніж лікувати».

14. *Ibidem.* II, 72. Коли один чоловік привів до нього сина в науку, Аристип вимагав за це 50 драхм, і як той закинув: «За ці гроші я можу купити собі раба», Аристип мовив: «Купуй, тоді матимеш двох».

15. *Ibidem.* II, 73. На питання про різницю між мудрим і немудрим Аристип відповів: «Пусти їх голими в невідоме і ти побачиш різницю».

16. *Ibidem.* II, 76. На питання, як умер Сократ, Аристип сказав: «Так, як я бажав би вмерти».

17. *Ibidem.* II, 78. Аристип ганив людей, що вони, купуючи посуд, оглядають його уважно, але до свого способу життя ставляться неохайно.

18. *Ibidem.* II, 80. На питання, чого добре навчати юнаків, Аристип відповів: «Того, що їм буде корисне, як дорослим».

19. *Ibidem.* II, 66–69. Аристип умів добре орієнтуватися в місці, часі, розуміти людей і грати всіляку роль відповідно до обставин. Тому він викликав більше, ніж інші, співчуття Діонісія, бо в кожному стані він використовував найліпший бік.

Аристип уживав насолоди, що їх давав момент, не гонячися боязко за насолодами, що криються в темній далечині. Відділя і слова Діогена, що назвав його «царським псом».

Тимон висміює його, як розніжену людину, такими словами: «Пещена природа Аристипа, що, намагаючи, пізнавав фальшиве».

Одного разу Аристип ніби купив рябчика за п'ятдесят драхм; і коли йому хтось це закинув, відповів: «А ти не купив би це за один обол?», і як той ствердив, сказав: «Для тебе це як раз стільки, скільки для мене п'ятдесят драхм» (зр. II. 75).

Стратон або, за іншими свідоцтвами, Платон сказав йому: «Ти єдиний, хто може однаково з'являтися в розкішнім убранні і в лахміттях».

Коли одного разу Діонісій на нього плюнув, Аристип сприйняв це спокійно, а коли йому це закинули, сказав: «Як рибаки можуть терпіти бризки морської води, щоб спіймати рибу, а я не повинен зносити бризків слини, щоб дістати рибну страву».

Коли Аристип проходив шляхом повз Діогена, який займався перемиванням капусти, той сказав із насмішкою: «Якби ти навчився задовільнятися такою їжею, тобі не довелося би понижуватися до служби при дворах тиранів». Але Аристип відповів: «А ти, якби вмів поводитися з людьми, не потребував би займатися миттям капусти».

Із приводу нагани на його розкішне життя Аристип сказав: «Якби це було гріховно, то боги б цього не допустили».

При вході до дому гетери молодий супутник Аристипа почервонів, а він мовив: «Гріх не в тому, що ти входиш, а в нездібності знов звільнитися».

20. *Ibidem.* II, 71–75. При поїздки морем до Коринту Аристип дуже перелякався бурі. Коли один зі співмандрівників сказав: «Ми, неосвічені люди, не боїмось, а ви – філософи, дрижите і труситесь», він одповів: «Це ж не така сама душа, у тебе й у мене, яка викликає у нас страх».

Одному промовцеві, що з успіхом обороняв перед судом справу Аристипа, а потім звернувся до нього зі запитанням: «А чим допоміг тобі Сократ?», він відповів: «Тим, що хвалебні слова, які ти про мене говорив, відповідають дійсності».

Гроші, казав Аристип, він бере від друзів не для власного вжитку, а для того щоб показати їм, на що треба вживати гроші.

Одного разу, коли Діонісій приказав з'ясувати йому якусь філософічну проблему, Аристип сказав: «Це ж смішно, що я маю чогось тебе навчати, але повинен від тебе навчитись, коли маю про це говорити».

Це обурило Діонісія, і він посадив його за стіл на найдальше місце, яке той і зайняв зі словами: «Ти хочеш це місце зробити почесним?».

Коли хтось вихвалявся вмінням поринати, Аристип сказав: «Чи тобі не сором пишатись вмінням дельфінів?»

Коли хтось хвалився, що може пити бозна-скільки не п'яніючи, Аристип сказав: «Це може й мул!»

Аристип був у зв'язку з гетерою Лаїс, як оповідає й Сотіон у другій книзі своїх *Ладохаї*. А тим, хто його ганив за це, Аристип відповів: (див. фр. 11).

Коли Сим, управитель Діонісія, фригієць і пройдисвіт, показував Аристипові розкішний дім із мозаїчною підлогою, він харкнув йому в лице й на його обурення відповів: «Я не знайшов тут відповіднішого місця».

21. *Ibidem.* II, 77. Як розповідає у своїх творах Біон, коли раб Аристипа носив торбу з грішми й вона була завважка, Аристип сказав: «Викинь лишки й носи лише те, що можеш».

Одного разу при морській поїздки Аристип помітив, що він потрапив на розбійничий корабель; тоді він вийняв гроші, перерахував їх і, ніби тільки випадково, упустив їх у море, зітхнувши. Інші оповідають, що він і сказав при цьому, що ліпше, щоб Мамон загинув із-за Аристипа, ніж навпаки.

22. *Ibidem.* II, 79–80. Одного разу Аристип просив у Діонісія за свого друга, і коли той відмовив, то він зробив спробу його зм'якшити, упавши йому до ніг. Хтось сміявся з цього приводу, а Аристип відповів: «Не я винний, а Діонісій, що його вуха – у ногах».

Одному, який закидав Аристипові, що від Сократа він перейшов до Діонісія, відповів: «До Сократа мене привело бажання збагатити мій дух, а до Діонісія – улегшити».

Коли навчання вже приносило Аристипові великий прибуток, Сократ запитав його: «Як ти дістаєш так багато?» Він відповів: «Так само, як ти мало».

23. *Ibidem.* II, 82–83. Коли Аристип прохав у Діонісія гроші, той відповів: «Ти ж говорив мені, що філософ не попадає у важке становище». «Дай лише гроші, – мовив Аристип, – тоді ми обговоримо це моє твердження». А діставши гроші, Аристип сказав: «Бачиш, я ж не опинився у важкому становищі!»

Коли одного разу Діонісій цитував вірш:

*Хто шукає пристановище при дворі тирана,
той буде рабом, хоч би й прийшов, як вільний.
він відразу поправив:*

Той не буде рабом, хто прийшов, як вільний.

В. Аристип молодший

1. Див. свідоцтва про Аристипа старшого – 5. [/ars.vntu.edu.ua/](http://ars.vntu.edu.ua/)

2. Діоген Лаерцій. II, 83. Було чотири Аристипи, ...третій Метродидакт, син дочки першого.

С. Теодор

1. Див. свідоцтва про Аристипа старшого – 5.

2. Діоген Лаерцій. II, 97–98. Теодоровці, як їх називають, своє ім'я виводять від вже згаданого Теодора і дотримуються його теорій. Це той Теодор, що викинув геть усяку думку про богів. Мені попалась до рук колись незначна його книга «Про богів», із якої Епікур ніби взяв більшість своєї науки. Теодор вчився також у Анікерида й в діалектика Діонісія, як оповідає Антистен у своїх *Λιάδοχαί*.

3. *Ibidem*. II, 100–103. Ім'я «Бог» Теодор дістав, здається, таким чином. Стыльпон запитав його: «Теодоре, коли ти твердиш, що щось є, то є й ти цим самим?», а по позитивній відповіді: «Ти твердиш, що є Бог?» «Так». «Отже, ти Бог?» Із цим той охоче згодився. Тоді Стыльпон сказав, сміючись: «Ти, хитруне, при допомозі таких силогізмів дійдеш до визнання, що ти грач та й тисяча інших речей».

Теодор, перебуваючи одного разу у верховного жерця Евриклеїда, сказав йому: «Скажи мені, Евриклеїде, хто злочинець проти святости містерій?» На відповідь: «Ті, хто розповідає їх таємниці невтаємниченим», Теодор сказав: «Отже, злочинець і ти, бо говорив про них з невтаємниченим».

Із великим трудом Теодор втік від небезпеки бути притягненим до суду аеропагу; тільки Деметрію Фалерейському він зобов'язаний порятунком. Однак Амфікрат у своїй книзі про славетних людей оповідає, що Теодор був засуджений і випив кусок цикути.

Перебуваючи при дворі Птолемея, сина Лага, Теодор був ним посланий як посол до Лізимаха. Коли Теодор занадто вільно говорив із Лізимахом, той запитав: «Скажи, Теодоре, це не ти був вигнаний із Атен?» На це Теодор:

«Ти маєш рацію – місто атенців не могло мене зносити, як Семела Діоніса, і викинуло мене». Коли ж Лізимах сказав: «Отже, йди й не вертайся до нас», він відповів: «Лише, як мене пошле Птоломей». Тоді Мітра, присутній при цьому скарбник царя, мовив: «Здається, що ти не знаєш не тільки богів, а й царів». Відповідь була: «Якби мені було можливо їх не знати, коли я вважаю тебе ворогом богів?»

Теодор приїхав до Коринту з великою гурмою учнів. Тут він зустрів кініка Метрокла, що мав свій укріп, і сказав до нього: «Ти, пане софісте, не потребував би стільки учнів, якби мав огородину». «А ти, – зараз відповів він, – не займався б цією огородиною, коли б вмів поводитись з людьми». Таку ж саму подію розповідають, як знаємо, про Діогена та Аристипа.

Так жив і вчив Теодор.

Нарешті, він знову поїхав до Кірени й жив там при Магі ще довгий час.

Коли його вперше звідтіля вигнали, він влучно сказав: «Дуже добре, кіреняни, що ви засилаєте мене з Лібії до Греції».

Було двадцять Теодорів.

Д. Анікерид

1. Див. свідоцтва про Аристипа старшого – 5.

2. Діоген Лаерцій. II, 96–97. Анікеридовці думають назагал також, як і гегезієвці (див. фрагменти).

3. Цицерон. *De officiis*. III, 33. 116. Все ж учні Аристипа кіренаїки та анікеридовці, теж філософи, вважали насолоду за єдине добро, а добро лише тому бажане, що воно призводить до насолоди. Коли їх забули, цей погляд репрезентував Епікур.

Е. Гегезій

1. Див. свідоцтва про Аристипа старшого – 5.

2. Цицерон. *Tusculanae disputationes*. I, 34. 83–4. Смерть вводить нас від зла, а не від добра, як хочете знати правду.

І про це настільки детально говорив кіренаїк Гегезій, що цар Птолемей заборонив йому у своїх викладах торкатися цієї теми, бо багато людей вчиняли самогубство, послуховавши цих викладів. Згаданий твір Гегезія зветься «Голодна смерть», бо в ньому чоловіка, що хоче вбити себе голодом, друзі переконують не робити цього, але він перемагає їх, перераховуючи все зле в людським житті.

3. Діоген Лаерцій. II, 93–96. Щодо гегезієвців, то вони згоджуються з кіренаїками в означенні цілі – насолоди і страждання (далі див. фрагменти).

ПРИМІТКИ

При аналізі творів філософів радимо керуватися нашими лекціями з історії античної філософії та літературою, там указаною.

- ¹ Розуміється, як і часто в дальшому, тут треба бачити образну характеристику філософії, а зовсім не реальний факт із життя Талеса.
- ² 1 рік 35-ої олімпіади – 640 р. до Р. Х. у зв'язку з датою затемнення, про яке говорить уривок 12 (стор.5). *Zeller. Philosophie der Griechen. Teil 1,1. Lpz. 1919, стор. 255* вважає потрібним змінити дату на 39 олімпіаду (624 р. Р. Х.).
- ³ 58 олімпіада – 548–545 рр. до Р.Х.
- ⁴ Про переселення Талеса до Мілету оповідають і інші джерела, що приписують йому почасті негрецьке «варварське» походження.
- ⁵ Затемнення, що спостерігалось у Малій Азії, як показують обрахунки, дійсно, відбулось у 585 р. до Р. Х.
- ⁶ 547–546 р. до Р. Х.
- ⁷ 528–525 рр. до Р. Х. на підставі інших свідоцтв доводиться вважати всі дати життя Анаксимена дуже непевними.
- ⁸ Кікеон – напиток, що його робили з вина та сиру.
- ⁹ Вогонь (вино) – непевне читання цього уривка.
- ¹⁰ 69 олімпіада – 504 рр. до Р. Х.
- ¹¹ Аристотель. *De mundo*. Цей твір, властиво, не належить Аристотелеві, а приписується йому лише пізніше. Але, як і інші твори пізніших часів, його свідоцтво може бути використане.
- ¹² 60 олімпіада – 540–537 рр. до Р. Х.
- ¹³ 103 олімпіада – 368–365 рр. до Р. Х.
- ¹⁴ «Каталог» пітагорейців Ямбліха, розуміється, позбавлений якої-будь історичної точности; до того ж до нього занесені й філософи, що не мали ніякого зв'язку з пітагорейством (напр., елеати). Але наколи про деяких осіб з цього списку

ми маємо й свідоцтва з інших джерел, то кількість імен підкреслює широкий характер пітагорейської течії – «школи».

15 60 олімпіяда – 540–537 рр. до Р. Х.

16 69 олімпіяда – 504–501 рр. до Р. Х.

17 79 олімпіяда – 464–461 рр. до Р. Х.

18 84 олімпіяда – 444–441 рр. до Р. Х.

19 Свідоцтва про Емпедокла (як і про Пітагора, та багато інших) мають цілком легендарний характер, але ми приводимо їх тут усі, щоб характеризувати відомості про доплатоніків, що ми їх маємо.

20 84 олімпіяда – 444–441 рр. до Р. Х.

21 70 олімпіяда – 500–497 рр. до Р. Х.

22 88 олімпіяда 1-й рік. – 428 рр. до Р. Х.

Архонт Калій – 456 до Р. Х., не може бути помилка (зрівняй дати угорі), мається на увазі архонта Каліяда – 480 р.

23 Напевне, фальшований, але характеризує пізніші уявлення про Демокрита.

24 Пізніші легенди про орієнтальні джерела грецької науки.

25 80 олімпіяда – 404–401 рр. до Р. Х.

26 «Поza списком» – очевидно, дані з іншого джерела, яким Діоген Лаертій доповнив список Трасила.

27 «Оксиринхські папіруси». Ці два уривки знайдені серед оксиринхських папірусів (див. «Ввід») і належать до найвизначнішого, що ми придбали за останні десятиліття з античної філософії.

28 Ямблїх (у *Protreptikos*) переказує твір якогось нам невідомого софіста (як це довів Blass у Кільській програмі 1899 р.). Цей безіменний автор і є перед нами.

29 *Dialexisis* – замітки, що дійшли до нас без назви й імени автора й є, мабуть, записками викладів якогось софіста (Гіппія?). Див. у *Diels'a* 4 вид, II т., стор. 334 та XXXVIII.

30 84 олімпіяда – 444–441 рр. до Р. Х.

31 Свідоцтва Платона є завжди мистецькими образами, в яких хоч і схоплене й виявлене дійсне дійство якоїсь особи, течії, теорії, але яких ніколи не можна вважати історичними.

Загальні характеристики софістики, що не прив'язані до окремих осіб, є ще менш історично точні (див. «Ввід», § 4).

Окремі місця можуть відноситись і не до софістів, а до кініків (Антистена – див. Свідоцтва про нього).

Можливо, що Платон у Каліклі змальовує Антифона.

Одним із джерел Діогена Лаерція (посереднім або безпосереднім) був Платон, свідоцтва якого наводимо далі.

4 рік 77 олімпіади – 469 р. до Р. Х.

1 рік 95 олімпіади – 399 р. до Р. Х.

Про сократівського «демона» в пізнішій літературі маємо силу фантастичних звісток, яких ми не наводимо.

Промова Сократа, написана Платоном, може, й має зв'язок із дійсною промовою Сократа. Твір Ксенофонта під такою назвою має в окремих місцях певну схожість із «Апологією» Платона.

Свідоцтва Ксенофонта про погляди Сократа не дуже-то певні (див. «Ввід», § 7).

Свідоцтва Ксенофонта про релігійні погляди Сократа належать до найменш певних свідоцтв про Сократа.

Свідоцтва Платона лише евентуально відносяться до мегариків.

Походження оповідання про фальшування грошей Діогеном, можливо, походить із фальшиво зрозумілого його речення «Я зруйнував визнані цінності» (у нас сторінка 322, фр. 9). Див. *Diels in Archiv für Geschichte der Philosophie*. VII. 1894.

Помпейон – атенське кладовище.

Метрон – храм Кібели, у якому містився державний архів в Атенах.

Анекдоти про Діогена є філософічні анекдоти, що їх розповідають і про інших філософів. Історичної правди в них, мабуть, небагато (зр. анекдоти про Антистена, Кратеса, Аристипа).

Ці свідоцтва Платона можуть бути віднесені до кініків лише з певною ймовірністю, бо він ніде не називає імен.

ІНДЕКС ІМЕН

Імена, що трапляються тільки один раз і не є важливі, в індексі не зазначені, також імена мітологічні або літературних статей. Підкреслені головні місця.

- Агатон 206, 251–252
Агатокл 184
Аецій 12, 23–24
Алексин 306–307, 313
Алкібіяд 180–181, 183, 185, 205,
211, 251–253, 302, 310, 325
Алкмеон 9, 50, 56–59, 67, 160
Алкідам (фізик) 100
Алкідам (софіст) 199
Альберт Великий 12
Аль-Шеграстані 23
Амікл 55, 131
Амфікрат 366
Анаксагор 10, 22, 107, 110–116,
128, 129, 204, 207, 210, 250
Анаксарх 137
Анаксимандр 9, 35–36, 72, 100
Анаксимен 9, 36, 110, 306, 341,
369
Андронік 21
Анікерид 355, 358, 366, 367
Аніт 208, 209, 217, 223–224, 322–
323
Антигон (цар) 307, 311–312
Антигон із Каристу 21, 304, 311,
313
Антиклеїд 53
Антилох 179
Антипатр (кіренаїк) 358
Антистен (кінік) 15, 25, 164, 240,
315, 322–325, 329, 342, 346–347,
350, 371
Антистен (історик філософії)
22, 43, 45, 49, 80, 128–129, 208,
313, 331, 366
Антифон-софіст 51, 148, 179,
180, 371
Анхіпіл 310, 314
Аполлодор 20, 32, 36, 53, 56,
62, 71, 79, 88, 100, 110, 116–
117, 129, 163–164, 183, 210
Аполлодор (сократик) 230, 240,
248
Аполлоній-Кронос 306
Аполлоній Тіянський 21
Арат 10
Арета 358
Аристип 172, 205, 241, 306, 340,
351, 357–358, 360, 362–367, 371
Аристип молодший 354, 358,
361, 365–366
Аристоксен 50–51, 54, 63, 131,
204
Аристон Хіюський 43, 347
Аристотель 8, 11–12, 14, 17–18,
20–24, 26, 32–33, 45–48, 50,
53, 55–59, 64–65, 69, 72, 78,
80–82, 88, 101–106, 112, 114–
115, 117, 132–136, 164–165, 167,

- 176, 179, 181, 196, 198–199, 201,
205–206, 261–262, 285, 303,
305–308, 315, 325, 350, 358, 369
- Аркезилай 304, 307, 314
- Аристофан 9, 204, 206, 208, 213,
218, 251–252
- Артемідор 164
- Архелай 72, 116, 129, 204–205,
325
- Архілох 40
- Архіт 56, 63–64
- Асклепіяд 310–312, 314
- Атеней 12
- Атомісти 22, 117
- Бакхілід 8
- Біон 137, 313, 365
- Бризон 42, 342
- Бронтин 51, 56–57
- Бузескул В. 7–8
- Гегезій 341, 346, 356, 358, 367,
368
- Гегель VII, 16
- Гесіод 39, 51, 53, 70, 72, 77, 147,
184
- Гекатей 39
- Гекатон 327, 344
- Гераклід Лемб 22, 45
- Гераклід Понтійський 45, 51, 80,
101, 103, 163, 304–305, 307, 311,
313
- Геракліт 9–12, 22, 32, 37, 42–
49, 53, 59, 80, 87, 273
- Гермах 117
- Герміп 50, 52, 62, 100, 208, 304,
311, 322
- Гермодор 40, 42, 302
- Геродот 34, 50, 55, 128
- Геронд 8
- Гієронім 33, 45, 51, 103, 310
- Гіппархія 342, 344–346
- Гіппас 53, 55, 56, 100
- Гіппій 32, 147, 176–179, 182–
183, 185, 197, 218, 270–277
- Гіппобот 22, 43, 342
- Гіпполіт 12, 23, 24, 46
- Гомер 40, 51, 70, 72, 78, 130,
147, 182, 184, 267, 324, 346
- Горгій 4–5, 9, 101, 139, 141, 172–
173, 197–198, 218, 269, 322, 373
- Гален (псевдо) 11–12, 23
- Гіляров О. 16
- Главк 100, 129
- Дамаскій 21
- Дамах 112
- Дейнон 163
- Деметрій Візантійський 204–
205
- Деметрій Магнезійський 21,
62, 80, 128, 332, 345–346
- Деметрій Фалерейський 20,
110, 210, 343, 366
- Демокрит 10, 14, 32, 105, 110,
117–119, 128–129, 131–136,
163–164, 261, 370
- Демонакс 21
- Дільс Г. (див. *Diels H.*) 9–10,
23, 26, 42–43, 46–47, 51–52,
72, 77–78, 101, 103–106
- Діоген Лаерцій 11–12, 14, 18–24,
26, 32, 35–36, 42, 49–50, 52,

- 55–58, 61–64, 68–69, 71, 77–79, 81, 87, 100, 104, 106, 110, 112, 116–117, 128, 136–137, 163, 172, 179, 204, 300, 302–304, 306–307, 309–310, 314–322, 323, 325, 327–328, 342, 344–346, 351–357, 361, 366–368, 370–371
- Діоген Синопський (кінік) 306, 318, 328–342, 344, 346–347, 363, 367
- Діоген Смірнський 137
- Діодор Ефеський 100
- Діодор-Кронос 301, 303–304, 314
- Діодор-кінік 323
- Діокл з Магnezії 22, 57, 323, 328, 334, 342, 346
- Діон 61–62
- Діонісій-тиран 45, 62–64, 362, 363–365
- Діонісій-Метатемен 307
- Діонісій-стоїк 330
- Діонісій Халкедонський 302
- Діонісіодор 15, 166–167, 185, 186, 188–190, 192–193, 209
- Евбул 110, 337
- Евбулід 300, 303, 306–307, 328
- Евен 242–243
- Евклід 206–207, 242, 300, 302–304, 306–307
- Евпоній 21
- Еврипід 8, 45, 113, 164, 204, 209, 210
- Еврит 56, 57, 62
- Евтидем 15, 185–189, 191–192, 207, 262–263, 266, 268, 287, 289
- Елеати 22, 72, 369
- Емпедокл 10–13, 20, 22, 51, 55–57, 77–78, 80, 89, 100–106, 114, 132, 172, 370
- Епікур 5, 19, 22, 117, 136, 164, 361, 366–367
- Епітимід 358
- Ератостен із Кірени 20, 342
- Есхін-сократик 8, 55, 204, 240, 303, 310, 357
- Етіон 358
- Зенон 10, 53, 79–82, 100, 117
- Зенон-стоїк 304–307, 323
- Ідомоней 204
- Ік 56, 184
- Іон Хіюський 53, 205
- Ісидор 21
- Іхтіяс 306
- Калій 110, 181–183, 185, 204, 295, 306, 326, 370
- Калікл 9, 199, 201, 371
- Калімах 20
- Кебес 62, 210, 234, 241–245, 302
- Кініки 15, 21, 25, 306, 315, 342, 344, 346–347, 367, 371
- Климент Олександрійський 11–12, 315–316, 320, 355
- Клеон 110
- Клеомен 331, 346
- Кліній 55–56, 131, 186
- Кліномах 306
- Клітомах 362
- Кратес 45, 305–306, 320, 323, 342–346, 371

- Кратил 48–49, 350
 Крез 32
Критій-тиран 151, 175, 180–181, 183, 205
 Критон 185–187, 193, 230, 232–237, 241, 243–249, 302, 310
 Кротон 51, 53, 55, 57–58, 61
 Ксант 101
 Ксантипа 206–208, 241
 Ксантип (син Перикла) 165, 182
 Ксеніяд 331–332, 335, 337, 339, 344
Ксенофан 9–10, 26, 39, 43, 70–72, 77, 100, 307
 Ксенофонт 4, 8, 14, 16, 24–26, 178–180, 204–207, 210–211, 214, 237, 249, 260, 262, 269, 287, 289, 292, 295, 297, 323, 325, 345, 357, 360, 371
 Ксеркс 103, 110, 128, 200
 Лампон 111
 Лахес 212–213
 Лев Саламінський 205, 227
 Левкіп 10, 117–118, 130, 133–134
 Лікімній 197
 Лікон 56, 208, 223
 Лікофрон 199
 Лісій 208–209, 324
 Лісип 209
 Лукіян 21, 300
 Лурье С. В. 8
 Марин 21
 Мегарики 302–303, 305, 307, 332, 371
 Мелеарг 362
 Мелет 208–209, 213, 215, 218, 223–224, 228, 237, 322
Меліс 10, 56, 77, 85, 87–88
 Менандр 8, 344
 Менандр (кінік) 346
Менедем 307, 309–314, 346
 Меніп 332
 Метродор Хіоський 136–137, 305
 Метрокл 306, 321, 344–345, 367
 Мірто (жінка Сократа) 206
Монім 322, 344–346
 Мосх 306, 310, 314
 Музей 147, 184
Навзифан 136
 Навкід 136
 Неант 20, 57, 100–103, 323
 Немезій 23
 Нестле В. 26
 Нікей з Нікеї 22
 Нуменій 12
 Олександр (Македонський) 53, 137, 330, 332–333, 335, 343, 345
 Олександр (історик філософії) 22, 64, 69, 302
Онесикрит 332, 345
 Ориген 12
 Орфей 53, 147, 182, 184
 Павзаній Гераклітовець 45
 Павзаній (друг Емпедокла) 89, 102
 Памфіл 32
 Панетій 358, 361

- Парменід 10–11, 36, 53–54, 56, 72–73, 77–79, 80–81, 87–88, 100, 302, 307
Пердика 330
Перикл 110–112, 138–139, 165, 182, 254
Пірон 22, 304, 314
Пітагор 9, 20–22, 36, 39, 50–56, 58, 70, 72, 77, 99–100, 129, 370
Пітагор-масажист 54
Пітагорейці 53–59, 63–64, 67–69, 77, 100, 129, 131, 261, 369
Пітаклеїд 129
Плістан 314
Плотин 11–12, 21
Плутарх 10–12, 23, 24, 47, 111–112, 137, 165, 301, 309, 317, 320, 352, 355
Платон V, VIII, X, 3–4, 8–9, 11, 13–16, 18, 20–26, 33, 46–50, 54, 56, 58, 61–64, 72, 77–78, 80–81, 88, 100, 104–105, 111, 114–115, 117, 129, 131, 136, 163–169, 172–177, 179, 181, 185, 194, 196, 199, 204, 206–211, 213–214, 217, 230, 232, 239, 241, 243, 251, 256, 260, 269, 270, 277, 285, 289, 302, 308, 310, 313, 323–324, 327–328, 333, 336, 340–341, 343, 347–350, 357–359, 363, 370–371
Поліевкт 208
Поліен 310
Полікрат 35, 51, 55
Полікрат (софіст) 208
Полос 197
Посидоній 8
Порфірій 12, 21
Продик 16, 143, 163, 174–176, 179, 183, 185, 197, 211, 218, 260
Прокл 11–12, 21
Протагор 13, 16, 20, 138, 163–169, 175, 178, 182–183, 185, 197, 286, 308
Птолемей Сотер 303–304
Сатир 21, 62, 80, 101, 110, 172, 333
Свіда 12, 21
Секст Емпірик 11–12, 23, 47, 133, 136, 168, 301, 351
Селевк 45
Сенека 302, 309
Силен 113
Симій 233, 241, 243–245, 302, 304–305
Симонід 184
Симплікій 11–12
Скептики 12, 22
Скітин 45
Сократ 7, 14–17, 20, 22, 24–26, 33–34, 45–46, 48–49, 53, 62, 77–78, 81, 88, 105, 111, 114, 116, 129, 164–169, 172–181, 184–188, 191, 193, 196–197, 204–210, 212–219, 222–224, 228–230, 232–249, 251–257, 260–263, 266–277, 279–280, 282–283, 285–287, 289, 292–295, 297–298, 302–303, 307, 310, 321–323, 325, 327–328, 346, 348–350, 357–362, 364–365, 371

- Соловійов В. 15
 Солон 32
 Сосикрат 22, 32, 323, 333, 344, 358
 Сотіон 22, 43, 53, 72, 77, 110, 333, 358, 364
 Софіл 306
Софісти 5, 8–9, 13–16, 26, 80, 111, 128, 138, 143, 148, 161–162, 164–166, 172–173, 176, 178–182, 184–185, 194–196, 198–199, 201, 207–208, 266, 324, 350, 358, 367, 370–371
 Софокл 8
 Софроніск 191, 204, 206, 208
 Спевзип 77
Стильпон 301, 303–306, 310, 313–314, 332, 366
 Стобей 12, 23–24, 62, 316–322, 352–354
 Стратон 363
 Стоїки 8, 12, 22, 45, 53, 303–304, 307, 323, 330, 347
 Сфер 93
Талес 9, 20, 23, 32–34, 59, 72, 112, 369
 Тантал (фізіолог) 112, 183
 Теано 51, 57
 Телавг 55, 100
 Теодор (кіренаїк) 346, 354–358, 366–367
 Теодор (ритор) 196
 Теодорет 23
 Теомброт 346
 Теопомп 323
 Теофраст 8, 12, 23–24, 43, 53, 72, 77–78, 100, 130, 136, 305, 329, 344
 Тизій 197
 Тимей 51, 56, 62, 100–102
 Тимон 303–304, 314, 325, 363
 Тимотей Мілетський 8
 Трасил 129, 211, 370
 Трасимах (софіст) 199
 Трасимах із Коринту 304
 Тукідид (політич. діяч) 110, 111
 Фаворин 53, 58, 77, 80, 101, 113, 204–205, 208
 Фанарета 204, 210, 257
 Фаній 328, 357
Федон 8, 16, 209, 239, 241, 302–303, 309–310, 314, 357
 Ферекід 32, 51
 Фідій 165, 305
 Філемон 342
 Філіпп комік 135
 Філіпп Македонський 330, 342
 Філіпп Мегарик 305
 Філіск 332–333, 346
 Філодем 5, 12, 22
Філолай 9–10, 54, 56–57, 59, 61–62, 100, 129
 Філон Олександрійський 12, 316, 344
 Філохор 210
 Фокос 32,
 Фокіон 332
 Херефон 208, 219
 Хрисип 164

- Цицерон 5, 136, 300–301, 307, 309, 314, 325, 367
- Appelt P. 24
- v. Arnim 8
- Baumstark A. 24
- Bignone 10
- Blass 370
- Burnet J. 11, 16, 18
- Cobet C. G. 24
- Crönert W. 6, 23
- Diels H. 5, 8–9, 11, 13, 16, 23–24, 106, 115, 149, 151, 199, 370–371
- Döring 16
- Emminger A. 18
- Gercke A. 23
- H. Gomperz 5, 16
- Th. Gomperz 15–16
- Grenfell 16
- Hunt 7
- K. Joel 16, 25
- Leo Fr. 21, 23
- Maier H. 16
- Mitteis 7
- Müller 21–22
- Mullach F. W. A. 13
- Ямблїх 12, 21, 47, 56, 369–370
- Ясон Родоський 22
- Natorp P. 14–15
- Nestle W. 11, 13
- Nietzsche Fr. 23
- Partsch 7
- Preisigke 6
- Preller L. 13
- Ritter H. 13
- v. Scala R. 24
- Schmidt H. 23
- Schwarz Ed. 23
- Sillen A. J. 16
- Steffens 18
- Susemihl 23
- Taylor A. E. 16
- Ueberweg X, 6, 22
- Usener H. 23
- Wendland P. 24
- Wessely 7
- v. Wilamowitz-Moellendorf 5, 23
- Wilcken 7
- Zeller Ed. 15–16, 369

ЗМІСТ

<i>Роланд Піч. Дмитро Чижевський та його хрестоматія «Грецька філософія до Платона»</i>	V
I. Вступ	1
1. Джерела історії античної філософії.....	3
2. Уривки оригінальних творів	4
3. Цитати та перекази змісту	9
4. Свідоцтва. Платон як історичний свідок	13
5. Аристотель як свідок про філософів	17
6. Діоген Лаерцій: його джерела і біографії, <i>Διαδοχαι</i> , доксографічні твори	18
7. Ксенофонтіві свідоцтва про Сократа	24
8. Завдання хрестоматії.....	26
II. ХРЕСТОМАТІЯ	29
A. ДОСОКРАТИКИ	31
I. Талес	32
2. Свідоцтва античних письменників про Талеса.....	32
II. Анаксимандр	35
1. Фрагменти	35
2. Свідоцтва про Анаксимандра.....	35
III. Анаксимен	36
1. Фрагменти	36
2. Свідоцтва про Анаксимена	36
IV. Геракліт.....	37
1. Фрагменти	37
2. Свідоцтва про Геракліта.....	42
V. Послідовники Геракліта.....	48
1. Фрагментів від прибічників теорій Геракліта до нас не дійшло.....	48
2. Свідоцтва.....	48
VI. Пітагорейська школа.....	50
1. Звістка і легенди про Пітагора.....	50

2. Звістки про послідовників Пітагора	55
3. Видатніші пітагорейці	57
А. Алкмеон з Кротону	57
В. Філолай із Таренту	59
Г. Архіт з Таренту.....	63
4. Загальні свідoctва про пітагорейську науку.....	64
VII. Ксенофан.....	70
1. Фрагменти	70
2. Свідoctва про Ксенофана.....	71
VIII. Парменід.....	73
1. Фрагмент (з поеми «Про природу»)	73
2. Свідoctва про Парменіда	77
IX. Зенон.....	77
1. Фрагменти	77
2. Свідoctва про Зенона.....	77
X. Меліс	82
1. Фрагменти (з твору «Про природу, чи про існуюче»).....	82
2. Свідoctва про Меліса	87
XI. Емпедокл.....	89
1. Фрагменти	89
2. Свідoctва про Емпедокла.....	100
XII. Анаксагор	107
1. Фрагменти з твору «Про природу» (<i>Περὶ φύσεως</i>).....	107
2. Свідoctва про Анаксагора	110
3. Свідoctва про учнів Анаксагора	116
XIII. Атомісти	117
А. Левкіп.....	117
1. Фрагменти.....	117
2. Свідoctва про Левкіпа.....	117
В. Демокрит.....	119
1. Фрагменти.....	119
2. Свідoctва про Демокрита	128
3. Фрагменти послідовників Демокрита і свідoctва про них	136

XIV. Софісти	138
1. Фрагменти	138
А. Протагор із Абдери	138
В. Горгій з Леонтин	139
С. Продик з Кеосу	143
D. Гіппій з Еліди	147
Е. Антифон-софіст	148
F. Критій-тиран.....	151
G. Анонімні уривки	152
2. Свідоцтва.....	163
А. Протагор.....	163
В. Горгій із Леонтин	172
С. Продик із Кеосу	174
Д. Гіппій з Еліди	176
Е. Антифон-софіст	179
F. Критій-тиран.....	180
G. Свідоцтва про софістів узагалі.....	181
V. СОКРАТ І СОКРАТИКИ	203
XV. Сократ.....	204
2. Свідоцтва про Сократа	204
α. Життя	204
β. Характеристика Сократа	249
γ – Метода Сократа	256
δ . Приклади Сократової методи	262
ε. Етика Сократа	285
ζ . Політичні погляди Сократа.....	292
η. Естетика Сократа	295
θ. Релігійні погляди Сократа.....	297
XVI. Мегарська школа	300
1. Фрагменти	300
А. Евклід із Мегари	300
В. Евбулід.....	300
С. Діодор – Кронос	301
Д. Сильпон	301
2. Свідоцтва про мегарську школу	302
А. Евклід	302
В. Евбулід.....	303

С. Діодор-Кронос.....	303
Д. Сильпон	304
Е. Інші представники школи	306
а. Представники школи.....	306
β. Теорії.....	307
XVII. Елідо-еретрійська школа	309
1. Фрагменти	309
А. Федон.....	309
В. Менедем.....	309
2. Свідчення	
про елідо-еретрійську школу	310
А. Федон.....	310
В. Менедем.....	310
С. Школа в цілому.....	314
XVIII. Кініки.....	315
1. Фрагменти	315
А. Антистен	315
В. Діоген Синопський.....	318
С. Кратес	320
Д. Метрокл.....	321
Е. Монім	322
2. Свідчення.....	322
А. Антистен	322
В. Діоген Синопський.....	328
С. Кратес	342
Д. Метрокл.....	344
Е. Монім	344
Ф. Онесикрит	345
Г. Гіппархія	345
Н. Школа кініків узагалі	346
XIX. Кіренська школа	351
1. Фрагменти	351
А. Аристип.....	351
Б. Аристип молодший.....	354
С. Теодор	354
Д. Анікерид.....	355
Е. Гезезій.....	356

2. Свідoctва.....	357
А. Аристип.....	357
В. Аристип молодший.....	365
С. Теодор.....	365
Д. Анікерид.....	367
Е. Герезій.....	367
ПРИМІТКИ	369
ІНДЕКС ІМЕН	372

Дан підлягає

Дмитро Чижевський

ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ ДО ПЛАТОНА:
ХРЕСТОМАТІЯ

Текст до друку підготували

Роланд Піч
Ярослава Мельник
Ганна Дидик-Меуш
Наталія Казьмірук

Zur Veröffentlichung vorbereitet von

Roland Pietsch
Yaroslava Melnyk
Hanna Dydyk-Meusch
Nataliya Kazmiruk

Комп'ютерна верстка

Уляна Густей

Computersatz

Uljana Hustej

Художнє оформлення

Ольга Шингур

Künstlerische Gestaltung

Olha Shynhur

Відповідальна за випуск

Мирослава Лемик

Verantwortliche Redakteurin

Myroslava Lemyk

Ukrainische Freie Universität

Barellistr.9a

D - 80638 München Nymphenburg

www.ufu-muenchen.de

